

Cornelia Papacostea-Danielopolu

Lidia Demény

**CARTE ȘI TIPAR
ÎN SOCIETATEA ROMÂNEASCĂ
ȘI SUD-EST EUROPEANĂ
(Secolele XVII – XIX)**

Coperta de Constantin Gheorghiu Enescu

100

ANUL 1986
REVISTA DE TIPOGRAFIE
1986
1986

LECTOR MARIANA IONESCU
TEHNOREDACTOR GHEORGHE POPOVICI

APĂRUT 1986 BUN DE TIPAR_17.03.1985
COLI TIPAR 16,3

TIPARUL EXECUTAT SUB COMANDA NR. 40 LA
I. P. „13 DECEMBRIE 1918“, BUCUREȘTI
REPUBLICA SOCIALISTA ROMÂNIA

Cornelia Papacostea-Danielopolu
Lidia Demény

**CARTE ȘI TIPAR ÎN
SOCIETATEA ROMÂNEASCĂ
ȘI SUD-EST EUROPEANĂ**
(Secolele XVII—XIX)

Editura Eminescu

BUCUREȘTI, 1985

***Lucrarea a fost elaborată în cadrul
Institutului de studii sud-est europene, București***

*„Cărțile intraseră pe la 1700 în
mâinile oamenilor mici, cari le ci-
teau cu patimă, le păstrau cu în-
grijire, le iubiau fără păreche.“*

*(N. Iorga, Faze sufletești și cărți reprezentative la
Români, cu specială privire la legăturile „Alexandriei“
cu Mihai Viteazul)*

INTRODUCERE

Prezentarea realizărilor unei epoci în orice domeniu, și acest lucru este valabil și pentru carte și tipar, se poate înfățișa numai dacă ținem seama de ceea ce s-a înfăptuit în etapele anterioare. Din acest punct de vedere, o comparație dintre secolul al XVI-lea și cel de-al XVII-lea veac referitoare la carte și tipar devine nu numai necesară, ci și extrem de sugestivă. În fond, o asemenea comparație ne relevă ce anume nou a adus în domeniul istoriei cărții și tiparului secolul al XVII-lea față de cel precedent. Chiar și o sumară trecere în revistă a realizărilor din epoca care ne interesează în studiul de față ne demonstrează că schimbările au fost deosebit de însemnate.

Mai întâi constatăm că secolul al XVII-lea pune capăt monopolului cărții bisericești tipărite și apar o serie de cărți cu un conținut laic. Este suficient să ne referim la cărți ca *Îndreptarea legii* din 1652, la *Bucoavna*, tipărită în 1699 la Alba Iulia sau *Divanul sau gilceava înțeleptului cu lumia, sau giudețul sufletului cu trupul* de Dimitrie Căntemir, tipărită la Iași în 1698, ori cartea lui Ioan Zoba din Vinț, intitulată *Cărare pre scurt pre fapte bune îndreptătoare*, apărută în Alba Iulia în 1685 și altele. Apariția cărții laice impunea prin faptul în sine și promovarea creației literare originale și lărgirea sferei schimbului de idei, a receptării valorilor culturii universale. Ea lărgea, în același timp, cercul cititorilor de carte, impactul dintre societate și cartea tipărită.

Totodată în secolul al XVII-lea se produc mutații profunde și în structura cărților de cult bisericești tipărite. Dacă în secolul al XVI-lea s-au tipărit doar texte sacre, în secolul al XVII-lea apar și cărți bisericești cu un vădit spirit militant și creator. Faptul se constată mai cu seamă în domeniul disputelor de ordin teologic, confesional. Exemplul cel mai concludent, din acest punct de vedere, este poate cartea lui Varlaam intitulată *Carte care se cheamă Răspunsul împotriva catehismului calvinesc*, apărută în 1645.

Cartea ca un „dar al limbii românești“, precum spune același Varlaam în prefața la *Cartea de învățătură*, ne apare deci și în domeniul tipăriturilor românești de conținut bisericesc și ne apare cu deosebită pregnanță în *Psaltirea în versuri*, realizată de Dosoftei, sau în *Biblia* de la 1688.

Așfel, tiparul oferă câmp de manifestare a creației intelectuale pentru o serie de cărturari români ai veacului al XVII-lea cum au fost Dimitrie Cantemir, Udriște Năsturel, Dosoftei, Varlaam, Ioan Zoba din Vinț, Constantin Cantacuzino Stolnicul, Nicolae Milescu Spătarul, Miron Costin și alții.

Mutații semnificative au loc în structura cărții tipărite și în privința limbii. Dacă în secolul al XVI-lea doar circa 20 la sută din toată producția de carte tipărită s-a realizat în limba română, în secolul al XVII-lea cartea în limba română devine preponderentă, ea reprezentând o proporție de peste 60 la sută din întreaga producție de carte. Limba slavonă deși cunoaște o oarecare revenire în timpul domniei lui Matei Basarab, nu numai că își pierde precumpănirea, dar se reduce aproape la nivelul limbii grecești în ce privește numărul de cărți tipărite în Moldova, Țara Românească și Transilvania. Un element nou ce se poate constata în structura cărții tipărite este apariția și creșterea ponderii limbii grecești.

În Transilvania, tiparul chirilic este realizat în întregime în tot secolul al XVII-lea numai în limba română, dar de data aceasta principala pondere în producția de carte în limba română o deține Țara Românească (unde în secolul al XVI-lea s-au tipărit doar cărți în limba slavonă) și Moldova.

În Țara Românească se realizează în secolul al XVII-lea cărți ca *Îndreptarea legii* sau *Biblia* lui Șerban Cantacuzino, adevărate monumente de limbă românească, care au fost și cărțile cele mai răspândite și cele mai mult folosite.

Se produc schimbări structurale și în ce privește aria de răspândire a tiparnițelor, a centrelor de tipărire a cărților. Dacă în secolul al XVI-lea doar în Țara Românească și Transilvania funcționau tiparnițe, în cel de-al XVII-lea veac începe și se impune editarea cărților în Moldova, tiparnițele din Iași căpătînd o pondere însemnată. Dacă în secolul al XVI-lea în Transilvania se realiza peste 80 la sută din întreaga producție de carte românească, în cel următor, Țării Românești îi aparține întietatea. Centre ca București, Tîrgoviște, Govora, Cîmpulung, Mănăstirea Dealu, Buzău și Snagov realizează aproape trei sferturi din toată producția de carte românească din secolul al XVII-lea. Mai apare și un alt aspect nou în acest veac, și anume acela al tipăririi cărților în limba română peste hotare, ca în Uniiev, Bratislava și Roma.

Se produce, apoi, o evidentă diversificare în arta grafică, o mai mare varietate în litera de rînd a cărții, în xilogravuri și în ornamentarea în general a cărții. Apar, pe lingă morile de hîrtie transilvane și primele mori de hîrtie în Țara Românească, care produc în cantități suficiente această materie primă atît de necesară producției de carte.

Crește, prin urmare, în mod simțitor, tirajul cărților imprimate. Acest fapt ne demonstrează și numărul infinit mai mare al cărților tipărite în secolul al XVII-lea, păstrate pînă în zilele noastre.

În secolul al XVII-lea are loc o diversificare mai subliniată a mecenatului. Desigur și acum domnii Țării Românești și ai Moldovei, principii Transilvaniei continuă să fie principalii sprijinitori ai cărții tipărite. Matei Basarab, Vasile Lupu, Gheorghe Rákóczi I, Șerban Cantacuzino, Gheorghe Duca, Mihai Apafi și Constantin Brîncoveanu sînt cei ce susțin întii de toate tipărire a cărților, dar inițiativa aceasta o revendică în secolul al XVII-lea și alte personalități laice ori bisericești. Patronajul din partea puterii centrale este însă definitiv.

Cercetarea cărții și tiparului din secolul al XVII-lea ne dezvăluie însă și un alt fenomen fundamental nou față de veacul precedent, și anume circulația mai intensă a cărții tipărite românești în toate teritoriile locuite de români. Cartea produsă în Țara Românească și Moldova este pretutindeni prezentă în Transilvania, așa cum ne-o dovedesc însemnările de carte pe exemplarele cercetate. Evident, locul de frunte îl deține cartea tipărită în limba română. Ea își îndeplinește funcția preponderentă și hotăritoare în promovarea ideii unității de neam și de limbă a românilor.

Insemnările de carte ne relevă și faptul că în secolul al XVII-lea cartea, devenită mai accesibilă, ajunge la pături sociale mai largi. Nu o dată întâlnim consemnări din care rezultă că enoriași simpli dintr-un sat transilvănean cumpără o carte sau alta, tipărită în Țara Românească sau în Moldova, pentru folosul bisericii locale. Dacă la cărturari grija pentru slova scrisă și tipărită devine o preocupare de căpății, pentru pături sociale mai largi ea constituie un izvor de prima mână în consolidarea noii conștiințe. În prefețe și predoslovii și în cuvintele premergătoare sau în postfețe apar adevărate expuneri cu privire la originea și istoria românilor din cele mai vechi timpuri.

Secolul al XVIII-lea, în climatul creat de luminism și mai cu seamă de afirmarea conștiinței naționale, schimbă fundamental coordonatele rolului și locului cărții în societatea românească. S-a menținut locul de frunte al Țării Românești, unde, în tipografiile din București, Rîmnicu Vilcea și Buzău s-au tipărit aproape jumătate din cărțile românești imprimate în acel veac. S-au întemeiat însă și noi tipografii la Blaj și Rădăuți, dintre care îndeosebi cea de la Blaj jucase un rol cultural mai important.

Principala schimbare intervenită în editarea cărții românești în cursul secolului al XVIII-lea față de veacul al XVII-lea a constat în laicizarea treptată a tiparului, astfel încît spre sfîrșitul veacului luminilor cartea laică a început să predomine. Aceasta a modificat în mod radical coordonatele funcției sociale a cărții. S-a produs saltul calitativ în ce privește pe beneficiarii ei, căci numărul știutorilor de carte a crescut substanțial și a cuprins mai toate clasele și păturile sociale. Au început să fie tipărite manuale școlare, abecedare, calendare, cărți de lectură și de răsplin-

dire a cunoștințelor agricole, adresate unui cerc infinit mai mare de cititori, din rindurile cărora s-a recrutat numărul relativ însemnat de prenumerotanți, care, la începutul veacului al XIX-lea, depășise cifra de o mie la cărți laice. S-au implicat în sprijinirea editării cărților noi pături sociale, boieri, intelectuali, dar în special negustori bogați. Tot atunci au apărut primele cărți care au deschis șirul operelor fundamentale de afirmare fățișă a conștiinței naționale la români. Este vorba întâi de toate de opere privind cultivarea limbii naționale și a tradiției istorice, tiparnițelor din Viena și Buda (aici au lucrat corifeii Școlii Ardelene) revenindu-le un rol preponderent în editarea creațiilor științifice și literare ale intelectualilor români cu deosebire din Transilvania și Banat.

Totuși, dacă în secolul al XVIII-lea nu a continuat ascensiunea tiparului românesc așa cum ea s-a impus prin activitatea lui Antim Ivireanul în Țara Românească și a lui Misztótfalusi Kis Miklós în Transilvania, activitate de faimă europeană, faptul s-a datorat vitregiilor istorice. Nici stăpînirea habsburgică, nici regimul fanariot nu au creat condițiile necesare ascensiunii atât de promițătoare. A dispărut acel mecenat, acel patronaj domnesc care a asigurat un loc remarcabil activității tipografice și culturale în general atât în Moldova și Țara Românească, cât și în Transilvania. Domnii fanarioți, cu excepția de scurtă durată a domniei lui Nicolae Mavrocordat, nu au manifestat, în fond, nici un interes față de editarea cărților, în Țările Române, iar stăpînirea habsburgică era preocupată doar de promovarea intereselor proprii expansioniste. În aceste împrejurări, tiparnițele funcționau cu o eficiență mai redusă, ele rămînînd în cadre bisericesti înguste pentru o epocă în care societatea și cultura românească se angajaseră pe făgașul reinnoirilor moderne, al afirmării ideilor luministe și a conștiinței naționale. Pentru editarea unor opere care să răspundă cerințelor noi, s-au căutat și s-au găsit alte soluții. S-au făcut încercări de a crea case editoriale bazate pe principiile întreprinderilor capitaliste particulare. Chiar dacă doar în prima jumătate a secolului al XIX-lea vor scoate activitatea tipografică românească din impasul în care ajunsese, ele indicau, totuși, mersul ireversibil al istoriei și în acest domeniu.

Se cuvine a fi amintit și un alt aspect nou și extrem de important care a schimbat coordonatele funcției sociale a activității editoriale românești. Este vorba de apariția primelor publicații periodice. Și în acest domeniu sfârșitul secolului al XVIII-lea a constituit un preludiv semnificativ.

Aruncînd o privire de ansamblu asupra activității editoriale românești din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea și urmărind, totodată, să fixăm în lucrarea noastră locul și rolul cărții grecești, trebuie să subliniem și faptul că tiparul a constituit la români și o latură deloc neglijabilă a afirmării ideii de convergență culturală sud-est europeană. Alături de cărțile publicate în Moldova și Țara Românească pentru slavii de sud, au apărut în aceste veacuri cărți în limba greacă, activitate ce s-a impus chiar și în contextul întregii producții de carte elină din toată Europa.

Fără îndoială că în istoria tiparului românesc și sud-est european, răspîndirea cărților grecești constituie un capitol de seamă. În condițiile specifice de dezvoltare pe care le-a cunoscut cultura românească în veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea, cînd dependența bisericii ortodoxe române de Patriarhia Ecumenică de la Constantinopol însemna și participarea la o comunitate de cultură ortodoxă de limbă greacă, fenomenul cultural de la noi a avut o legătură puternică cu forma greacă pe care o îmbracă aceasta, fie că este vorba de școală, manuscrise sau tipar.

Înflorirea culturală românească a perioadei umaniste, mai ales la sfârșitul secolului al XVII-lea, ne apare strîns legată și de circulația cărții grecești. În același timp însă, impulsul dat activității tipografice în limba greacă de către domnitorii români (Șerban Cantacuzino, Constantin Brîncoveanu) trezește un puternic ecou în viața spirituală a Peninsulei Balcanice și în întreg Orientul ortodox.

Fără a relua întreaga argumentație, pe care am folosit-o în alte lucrări ale noastre, pentru a scoate la iveală aspectele pozitive pe care le-a avut această convergență, vom schița numai cîteva puncte de reper privind înțelegerea cît mai justă a locului și rolului jucat de tiparul grec în viața spirituală românească și sud-est europeană.

Ne vom referi, mai întîi, la ceea ce a fost rolul ortodoxiei în menținerea specificului național și a solidarității anti-

otomane în sud-estul Europei în perioada dominației turcești. Participarea românilor la comunitatea ortodoxă este o constantă firească a vieții lor politice și spirituale în toată această perioadă. Moldova și Țara Românească erau locuri de refugiu al intelectualilor greci izgoniți de rigorile și persecuțiile Patriarhiei, iar tiparul lor avea un rol hotărîtor în apriga polemică dintre ortodoxie, pe de o parte, și catolicism și protestantism, pe de altă parte.

Ne-am oprit îndeosebi asupra raporturilor dintre politic, religios și cultural în lumea ortodoxă, căci finalitatea celor mai multe acte de cultură — chiar în cazul tipării unor cărți bisericești sau al daniilor generoase ale domnilor români către mănăstirile de la Muntele Athos — a avut o semnificație politică, de afirmare a unei continuități dinastice, în cazul lui Șerban Cantacuzino, de exemplu — cel mai strălucit reprezentant al acestui ineluctabil „Byzance après Byzance“ — și în orice caz de afirmare a personalității și forței materiale și spirituale a poporului român. Prestigiul cîștigat de cultura românească la sfîrșitul secolului al XVII-lea se manifesta și în importanța sprijinului acordat de factorii politici și bisericești din Moldova și Țara Românească tiparului grec, inclusiv în interesul dezvoltării culturii române.

Un alt aspect care trebuie precizat, pentru evaluarea corectă a locului tiparului grec în cultura românească constă în faptul că el nu a reprezentat o piedică în dezvoltarea tiparului românesc. Dimpotrivă — așa cum arăta prof. Mihai Berza în cuprinzătoarea sa sinteză din *Istoria României* — evoluția tiparului românesc e departe de a fi dominată de cartea greacă, și chiar dacă în secolul al XVIII-lea „limba grecească va deveni principala lectură, fenomenul nu va privi societatea românească în ansamblul ei — care va avea cultura sa proprie — ci numai o subțire pătură boierească, legată de domnie și de dregătorii“. Din bogata activitate de traduceri din greacă în română se poate vedea cât de utilă a fost funcția de intermediar a versiunilor grecești din literatura europeană. Și aici participarea românească a fost substanțială.

Am încercat să infățișăm istoria cărții și tiparului în strînsă legătură cu întreaga viață intelectuală: curentele de gîndire, școala, circulația manuscriselor etc. Fără îndo-

ială, o istorie a tiparului presupune și aspecte pragmatice ale reconstituirii unor fapte ca: înființarea și funcționarea tiparnițelor, tehnica folosită, principalii reprezentanți ai acestei activități, resursele materiale, publicul de cititori, datele de sociologie a lecturii, care fac în ultima vreme obiectul unor investigații concludente.

Am avut mereu în vedere examinarea tiparului în limba greacă din Moldova și Țara Românească în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea din punctul de vedere al felului cum el s-a integrat în istoria generală a tiparului românesc, a culturii noastre. Problema ni s-a părut esențială pentru a ne delimita de ceea ce ar fi o istorie a tiparului grecesc văzut din Grecia, Rusia sau alt punct al Orientului elenic. De aceea am ținut să precizăm că am folosit informația atât de abundentă privind producția tipografică grecească mai cu seamă în funcție de următoarele criterii:

1. Tipărirea cărții grecești în Moldova și Țara Românească cu privire specială asupra problemelor culturii românești pe care le exprimă, în cadrul mai larg al culturii ortodoxe.

2. Participarea cărturarilor și domnilor români la editarea cărților în limba greacă.

3. Răspîndirea cărții grecești, apărută în principate și în diaspora greacă, în societatea românească și ecoul ei. Traducerile cărților grecești în românește.

Pentru că activitatea de multiplicare mecanică a cărții trebuie coroborată cu celelalte sfere ale vieții intelectuale, am căutat, totodată, să o încadrăm în ansamblul relațiilor culturale româno-grecești.

În sfârșit, am urmărit permanent finalitatea românească a unor acte de cultură care au îmbrăcat haină greacă, fiindcă nimic nu este mai derutant pentru cercetătorul de astăzi ca această înfățișare străină a unor scrieri pornite în fond, din realitățile românești. De aceea am schițat ceva mai larg istoria tiparului românesc din secolul al XVII-lea și într-o formă mult mai sintetică istoria cărții și tiparului românesc din secolul al XVIII-lea. Evident, nu am putut relua în lucrarea noastră întreaga bogăție de idei cuprinse în literatura atât de vastă referitoare la cultura românească

din veacul luminilor, implicațiile sale sociale și naționale atât de relevante. Scopul nostru a fost mai modest. El s-a limitat mai cu seamă la aspectele insuficient cercetate sau încă obscure. Lăsăm cititorul avizat să aprecieze în ce măsură am reușit să oferim știri și informații concludente în privința promisiunii noastre. Ținem, totuși, să precizăm că în realizarea scopului propus ne-am bucurat din plin de interesul și sprijinul Editurii Eminescu, al directorului ei, Valeriu Râpeanu, și al redactoarei lucrării, Mariana Ionescu, precum și al tuturor celor care ne-au ajutat cu sfaturi și sugestii generoase. Tuturor le mulțumim și pe această cale.*

* *Introducerea și Capitolul I* au fost redactate în comun de cele două autoare, Lidia Demény a redactat capitolele II, III și IV, iar Cornelia Papacostea-Danielopolu capitolele V, VI și VII.

Capitolul I

SURSELE DE INFORMAȚII ȘI STADIUL CERCETĂRII

Fiecare aspect al istoriei umane își are sursele sale proprii de informare. Istoria relațiilor externe pe plan politic poate fi reconstituită pe baza documentelor diplomatice. În acest caz tratatele bi- și multilaterale, rapoartele diplomatice și corespondența diplomatică, instrucțiunile date reprezentanților și solilor, memoriile unor diplomați și oameni politici, dezbaterile și hotărârile luate de foruri reprezentative etc. sînt izvoare din cele mai importante. La fel stau lucrurile și în ce privește istoria socială, a structurilor sociale, în general, mentalității colective, a vieții cotidiene, istoria artei și culturii, istoria limbii etc.

Dincolo de această particularitate, reconstituirea unui anume domeniu din viața umană depinde, sub aspectul izvoarelor, și de epoca istorică, căci sursele de informare au și ele un anumit specific în funcție de perioadă. Dacă, spre exemplu, pentru epoca modernă istoria cărții și tiparului dispune nu numai de izvoare mai abundente, ci și de o varietate infinit mai mare, cartea și tiparul din perioade mai îndepărtate poate fi investigată pe o bază documentară mai îngustă, cu izvoare scrise mai reduse la număr și de un anumit caracter specific.

Toate acestea fac nu numai utilă, dar și imperios necesară măcar o succintă trecere în revistă a surselor de informare cu privire la istoria cărții și tiparului românesc din secolul al XVII-lea. Și de data aceasta gradul de veracitate al diferitelor izvoare este deosebit. Printre cele primare se numără

cartea în sine, produsul finit al unei activități intelectuale și tipografice. Ea ne permite să stabilim aspectul grafic și prin aceasta apartenența ei la un anumit centru tipografic și acest lucru este deosebit de important în cazul în care exemplarul sau exemplarele de care dispunem ori că sînt incomplete ori că nu trădează nimic despre locul și data imprimării, despre autorul ei și despre meșterul tipograf. În atare cazuri, studiul comparatist al caracteristicilor poligrafice ale diferitelor tipăriți este singura cale (împreună desigur, cu cercetarea hîrtiei) de a obține informații mai mult sau mai puțin sigure. Or, în astfel de situații, cartea în sine rămîne singurul izvor care trebuie să fie investigat cu amănuntul și cu cea mai mare minuțiozitate.

Pentru secolul al XVII-lea sînt însă foarte rare cazurile de acest fel, ele constituind o excepție, deoarece, în covârșitoarea lor parte, cărțile tipărite în acest veac ni s-au păstrat în exemplare relativ multe și mai toate complete. Nu este deloc indiferent dacă dintr-o carte sau alta dispunem azi de exemplare mai multe ori mai puține. Chiar dacă ele nu dezvăluie existența unor tiraje diferite, posibilitățile de informare sporesc sau se reduc în funcție de numărul exemplarelor ajunse pînă la noi. Dacă avem posibilitatea de a studia o carte pe baza unui număr mai mare de exemplare și veracitatea dar și varietatea informațiilor obținute cresc. Să luăm, de exemplu, circulația cărții, aspectul foarte important, am spune chiar capital pentru abordarea rolului social al cărții, a impactului dintre carte și societate, circulația cărții deci are șanse mai sigure de a fi restabilită pe baza exemplarelor mai multe, căci o dată cu sporirea exemplarelor investigate și însemnările de carte sporesc. Or aceste însemnări reprezintă principala sursă de informare pentru reconstituirea drumului parcurs de o tipăritură sau alta.

Cartea în sine rămîne, deci, și în ce privește secolul al XVII-lea principala sursă de informare pentru cel ce se ocupă de istoria tiparului și pentru motivul că numai ea ne poate dezvălui conținutul de idei puse în circuit. Și aici este cazul să subliniem o trăsătură nouă a cărții și tiparului chirilic românesc din secolul al XVII-lea față de veacul precedent. În ce privește secolul al XVI-lea, în condițiile

în care facem abstracție de istoria limbii, cartea arareori spune ceva nou și important în privința conținutului, deoarece tipăriturile din acel veac erau ori texte biblice, ori cărți de cult cunoscute. Cel mult postfața cărții trădează ceva original și conține informații valoroase pentru cercetător. În schimb, în secolul al XVII-lea, o dată cu apariția cărții laice și cu creații originale și în domeniul cărții bisericești, cercetarea cărții din punct de vedere al conținutului devine nu numai necesară, dar și foarte instructivă.

Cartea tipărită din secolul al XVII-lea mai are o particularitate care impune examinarea atentă a exemplarelor păstrate. Postfețele din secolul al XVI-lea sînt în general foarte sumare ca informații. În schimb, în cărțile imprimate în secolul al XVII-lea, pe lângă postfețe sau prefețe cu știri despre autorul cărții sau despre locul și data imprimării, eventual și despre tipografi și gravori, găsim ample precuvintări sau introduceri în care cărturarii români pledează pentru cultivarea limbii române, argumentează necesitatea publicării lucrărilor în limba înțeleasă de popor, fac adevărate expuneri despre originea străveche a poporului român, despre romanitatea și continuitatea lui, despre unitatea limbii vorbite de popor din toate provinciile locuite de români, despre istoria și luptele purtate împotriva cotoririi otomane de-a lungul veacurilor, idei care formează conținutul fundamental al unității de neam, ceea ce este subliniat cu atîta pregnanță de cercetările mai vechi și mai noi în literatura românească de specialitate. Se cuvine să subliniem, alături de acest aspect dominant, și faptul că în unele precuvintări ne sînt înfățișate și aspecte de istorie universală antică, în special în cărți ca *Îndreptarea legii* și altele. Vorbind de izvoarele antice ale dreptului românesc, cărturarii umanismului românesc din secolul al XVII-lea ne prezintă istoria dreptului roman și bizantin într-un cadru mai larg de istorie antică europeană. Precuvintările mai conțin și informații directe despre autorii străini din care s-a tradus o carte sau alta în limba română și ne oferă astfel date despre contactele cu străinătatea, contacte realizate prin intermediul cărții și tiparului. Același aspect al convergenței dintr-un cadru mai larg al Europei răsăritene și de sud-est se regăsește în aceste precuvintări cu informații

despre tipografi și gravori străini care au lucrat în tipografiile românești sau tipografi români care au colaborat la editarea unor cărți străine. Examinarea exemplarelor de cărți românești tipărite din punct de vedere al prezentării grafice ne oferă posibilitatea să extragem știri de interes particular despre legăturile cu tiparul chirilic din zona Europei răsăritene și de sud-est. Găsim în cărțile românești inițiale, xilogravuri, vignete și frontispicii care au fost preluate din cărți străine și invers, aceleași elemente de ornamentare regăsite în cărțile străine, dar care de fapt au fost împrumutate, preluate din cărțile românești. În cărțile de conținut teologic precuvântările conțin știri interesante despre obiectul disputei și despre adversari.

Studierea exemplarelor de carte românească imprimată în secolul al XVII-lea ne mai îndreaptă atenția și spre o altă sursă de informare, de un gen specific de izvoare, care sînt însemnările de carte. Ele reprezintă într-adevăr surse de o particularitate ce caracterizează cartea tipărită sau manuscrisă. Ele nu pot fi încadrate în rîndul unor izvoare narative ori documentare în sensul mai restrîns al cuvîntului, deși în unele cazuri conțin elemente care le apropie și de unele și de altele. Însemnările de carte se deosebesc de izvoarele narative prin faptul că, spre deosebire de acestea, nu au ca scop o prezentare a întîmplărilor într-o înlanțuire succesivă, ci mai degrabă sînt consemnări întîmplătoare ale unor evenimente și fenomene singulare. Totodată, însemnările de carte se deosebesc și de documentele-diplome, în sensul strict al noțiunii. Nu sînt redactate după rigorile documentelor nici ca formă, nici în privința conținutului, cu toate că sub raport informațional pot conține și conțin știri care, de exemplu, le apropie de actele de cumpărare și vînzare. Ne aflăm, prin urmare, în fața unui gen specific, de izvoare care ne înlesnesc să abordăm problema deosebit de pasionantă a impactului dintre carte și societate din mai multe puncte de vedere. Mai întîi trebuie subliniat faptul că numai pe baza acestor însemnări putem realiza o imagine mai concludentă despre circulația cărții, despre posesorii de carte și starea lor social-profesională și deci despre păturile sociale la care a ajuns cartea în secolul al XVII-lea,

care au fost, astfel, consumatorii ei, ca să folosim o expresie specifică vremurilor noastre.

Insemnările de carte ne mai destăinuie și o serie de aspecte de istorie politică și socială prin faptul că ele consemnează unele evenimente mai mult sau mai puțin semnificative cum ar fi domniile, războaiele, unele mișcări sau întâmplări de istorie locală. Ele conțin informații și de ordin demografic prin aceea că rețin date despre nașteri și decese, despre părinții și copiii celui care a ținut să le consemneze în cartea pe care o deținea.

Nu putem scăpa din vedere nici aspectele din domeniul impactului dintre om și natură, aspecte ce ne apar în consemnările privind inundațiile, secetele, calamitățile naturale de alt gen, despre fenomene astrologice etc.

Insemnările de carte conțin și alte informații deosebit de semnificative în privința impactului dintre carte și societate. Este vorba de știrile pe care le putem extrage din ele cu privire la costul cărții, la prețul cu care a fost vândut sau achiziționat un exemplar de carte în secolul care ne interesează. Comparând aceste prețuri cu cele ale altor mărfuri sau cu obligațiile fiscale și feudale ale țăranilor sau ale locuitorilor, în genere, ne putem forma o imagine mai veridică despre accesibilitatea cărții, despre măsura în care ea a putut cuprinde păături sociale mai largi ori mai restrinse.

Toate acestea fac din cartea tipărită, din exemplarele care ni s-au păstrat un izvor în sine, un izvor care în totalitatea lui trebuie să fie și este obiectul investigației, atunci când studiem cartea și tiparul din secolul al XVII-lea. Fără a anticipa rezultatele la care se ajunge pe această cale, putem preciza, în acest context, că cercetarea exemplarelor de carte tipărită constituie principala sursă de informare și reconstituire și că pentru secolul al XVII-lea știrile astfel obținute sînt din toată istoria cărții și tiparului românesc și sud-est european din cele mai reprezentative.

O altă sursă de informare pentru reconstituirea drumului parcurs de carte și tipar în secolul al XVII-lea sînt documentele emane de cancelariile domnești din Moldova și Țara Românească, respectiv de cancelaria princiară din Transilvania. Și aici izvoarele pot fi de natură diferită, dar ținînd seama de cercetările de diplomatică ne vom

păstra în cadrele acceptate unanim de aceste cercetări. Vom reține deci împărțirea acestui gen de izvoare în cele două categorii tradiționale de documente care privesc înființarea unei tipografii sau tipărirea unor cărți. În categoria documentelor externe vom reține pe cele rezultate din corespondența domnilor Moldovei și Țării Românești, respectiv a principilor Transilvaniei sau din corespondența fețelor bisericesti înalte, care ori se referă în mod direct la carte și tipar, ori au și informații din acest domeniu. Pentru o mai mare claritate vom aminti aici scrisoarea domnului Moldovei, Gheorghe Duca dată la Iași la 26 ianuarie 1671 și trimisă Frăției stavropighiene de la Lvov, scrisoare prin care se comanda tipărirea cazaniei cu întrebări și răspunsuri în 200 de exemplare și a unei psaltiri în 400 de exemplare, ambele în limba română, sau scrisoarea mitropolitului Moldovei, Dosoftei către patriarhul Moscovei, Ioachim, scrisoare dată la Iași la 15 august 1679 în care se cerea o tiparniță pentru imprimarea cărților traduse din greacă și slavonă în limba românească.

În șirul izvoarelor externe mai reținem și acele însemnări ale călătorilor străini care trecând prin Moldova și Țara Românească consemnau și activitatea de tipărire a cărților.

În sfârșit, în rindul surselor de documentare cu privire la carte și tipar din secolul al XVII-lea mai trebuie reținute și acele hotăriri dietale ori sinodale care privesc domeniul ce ne interesează.

Rezultă din toate acestea că sursele de informare pentru istoria cărții și tiparului din secolul al XVII-lea sînt, în general, mai bogate decît cele privind secolul al XVI-lea și acest lucru este cu atît mai evident dacã ținem seama și de izvoarele referitoare la biografia și activitatea cărturarilor care au jucat un rol fundamental în acest domeniu al creației intelectuale.

Strîns legată de depistarea surselor de informare este problema literaturii de specialitate despre carte și tipar din secolul al XVII-lea. Această legătură strînsă apare mai ales în lucrările care au ca obiect editarea izvoarelor. Constatăm însă că, făcînd abstracție de unele publicații speciale (*Bibliografia românească veche*, cărți, studii și comunicări care conțin însemnări de carte reproduse etc.), nu există

o publicație sau colecție care în mod special să fi cuprins editarea separată a izvoarelor referitoare la carte și tipar, deși o asemenea publicație ar fi de un real folos. Până la realizarea unei atare serii credem că în prima fază ar fi necesar să se întocmească o bibliografie completă a tuturor izvoarelor privind cartea și tiparul românesc din secolul al XVII-lea și legăturile externe ale acestei activități cărțurărești. Un asemenea instrument de lucru ar fi cu atât mai util cu cât mai multe din aceste izvoare au fost editate în colecții și publicații străine greu accesibile. Apoi, mai ales însemnările de carte au apărut într-un număr impresionant în diferite periodice. Numărul unor studii, comunicări, articole și note, care reproduc izvoare (în special însemnări de carte) este azi atât de mare încât practic cu greu se poate realiza o cercetare exhaustivă. De la marile serii de izvoare cum ar fi colecția Hurmuzaki, *Documenta Romaniae Historica*, *Călători străini despre țările române* și până la unele note și comunicări apărute în publicațiile periodice de o diversitate extrem de mare, mai toate trebuie parcurse pentru a nu omite nimic important în ce privește cartea și tiparul. Nu putem scăpa din vedere nici publicațiile străine în care au fost editate izvoare referitoare mai cu seamă la legăturile externe ale activității de tipărire a cărților românești din secolul al XVII-lea.

Dincolo însă de acest aspect informațional primar cercetarea istoriei cărții și tiparului, mai cu seamă dacă o privim din punctul de vedere al stadiului actual, se află în fața cerinței de a avea un pronunțat caracter multidisciplinar. Sînt implicate în această cercetare pe lângă bibliografie și bibliologie ca domenii distincte, filologia și lingvistica, istoria literaturii și artei vechi, istoria gândirii social-politice, istoria culturii în ansamblu, precum și alte domenii ale științelor istorice.

Nu ne propunem în cadrul acestei schițe despre stadiul actual al cercetării privind cartea și tiparul din secolul al XVII-lea să trecem în revistă realizările din fiecare domeniu, cu toate că un asemenea studiu ar fi poate relevant pentru convergența ce se realizează tot mai mult, pentru utilitatea deosebită a studiului multidisciplinar. Sînt însă o serie de realizări românești și străine mai vechi și mai noi peste care nici o sumară dare de seamă nu poate să

treacă. Pentru motivul că cercetarea cărții și tiparului românesc din secolul al XVII-lea a fost pusă pe baze strict științifice și pentru că această operă rămîne și azi cartea fundamentală de referință, la locul de frunte se cuvine să fie amintită *Bibliografia românească veche*, realizată de cărturari ca Ion Bianu, Nerva Hodoș și Dan Simonescu. Se leagă nemijlocit de această carte de căpăți toate completările și adăugirile apărute ulterior anului 1944 cînd a fost publicat cel de al patrulea și ultimul volum din *Bibliografia românească veche*. Completările, adăugirile și precizările sînt numeroase și pentru secolul al XVII-lea, ele fiind în cea mai mare parte consemnate pînă la anul 1970 în lucrarea *Contribuții la Bibliografia românească veche*, realizată de Daniela Poenaru. Completările și adăugirile ce s-au făcut ulterior rămîn însă răspîndite în diferitele publicații periodice.

Dintre lucrările de bază care cuprind și secolul al XVII-lea amintim întîi de toate cele două sinteze, prima (în ordine cronologică a apariției) este *Istoria cărții românești de la începuturi pînă la 1918*, realizată de Mircea Tomescu și *Pagini din istoria cărții românești* de Dan Simonescu și Gheorghe Buluță. Mai ales în această ultimă carte, cu toate că ea are un caracter de popularizare, secolul al XVII-lea este relativ larg reprezentat, reținîndu-se aspectele principale ale evoluției cărții și tiparului din acel veac.

Rămînd la sinteze, se cuvine a fi amintite lucrările de sinteză din domeniul istoriei literaturii române vechi, căci în ele secolul al XVII-lea ocupă un loc bine definit. Pe lângă sintezele mai vechi cum ar fi cele ale lui N. Cartoian (*Istoria literaturii române vechi*, vol. I—III), G. Călinescu (*Istoria literaturii române*, 1940, ediția a II-a, 1983), Ștefan Ciobanu (*Istoria literaturii române vechi*, vol. I, 1947), N. Iorga (*Istoria literaturii românești. De la origini pînă la Petru Maior*, vol. I—III, Ediția a II-a, 1925—1933), se cuvine a fi amintite întîi de toate tratatul de *Istoria literaturii române*, vol. I, publicat de Editura Academiei în 1964, iar ediția a II-a în 1970. Este o lucrare colectivă reprezentativă care, la timpul său, sintetiza, de pe pozițiile materialismului dialectic și istoric, tot ce s-a realizat de cercetarea românească în domeniul istoriei literaturii vechi, cuprinzînd capitole

ample și despre secolul al XVII-lea. Reținem, de asemenea, sintezele realizate de Al. Piru (*Literatura română veche*, ediția a III-a, 1970 și *Literatura română premodernă*, ediția a II-a, 1970 și *Istoria literaturii române de la origine până la 1830*, 1977) de George Ivașcu (*Istoria literaturii române*, vol. I, 1969), și *Literatura română veche (1402—1647)*, vol. I—II, ediție întocmită de George Mihăilă și Dan Zamfirescu.

Istoria cărții și tiparului românesc din secolul al XVII-lea ocupă un loc important și în cercetările de istoria limbii. Și în acest domeniu, alături de operele fundamentale mai vechi legate de numele unor savanți ca N. Drăgan, Ovid Densusianu și Al. Rosetti, cercetările din perioada post-belică au contribuit în mod substanțial la elucidarea unor aspecte din domeniul realizării și editării cărților românești din secolul al XVII-lea. Reține atenția ediția critică și comentată a volumului III de *Opere de Ovid Densusianu (Limba română în secolul al XVII-lea. Evoluția estetică a limbii române)*, realizată de Valeriu Rusu și mai cu seamă sintezele privind *Istoria limbii române literare*, întocmită de Alexandru Rosetti, Boris Cazacu și Liviu Onu (1971), respectiv *Istoria limbii române literare* de Ion Gheție (1978).

Alături de aceste sinteze fundamentale s-au impus însă prin profunzime, caracter analitic și contribuții noi o serie de lucrări și studii consacrate rolului unor cărturari români din secolul al XVII-lea (care au fost și traducători ori autori ai unor cărți tipărite) sau unor tipărituri de excepțională însemnătate în dezvoltarea limbii literare române. Astfel, s-au bucurat de o atenție specială activitatea și operele unor cărturari ca Udriște Năsturel (a se vedea în special lucrările lui Virgil Cândea și Dan Horia Mazilu), Varlaam (Florian Dudaș, D. Mazilu, Pandele Olteanu, Liviu Onu, Dan Simonescu, O. Șchiau și Mirela Teodorescu), Dosoftei (din scrierile acestui cărturar a fost editat vol. I de *Opere* de către N. A. Ursu în 1978, reeditată *Psaltirea în versuri* de același N. A. Ursu și editată *Cronologia domnilor Moldoveni* de către Dan Simonescu în *Cronici și povestiri românești versificate*, iar lucrări și studii de real interes despre acest cărturar au publicat I. C. Chițimia, Al. Elian, I. D. Lăudat, D. Mazilu, Dan Simonescu, Nicolae Șerbănescu,

Mirela Teodorescu, Romulus Todoran și învățatul polon H. Mistreski), Nicolae Milescu Spătarul (publicându-se din operele lui *Descrierea Chinei* de Corneliu Bărbulescu și *Stella Orientalis Occidentali splendens* împreună cu o traducere românească de Al. Ciurea). Lucrări erudite despre Milescu au publicat Radu Boureanu, C. Cihodaru, Șerban Cioculescu, Dan Simonescu, Letiția Turdeanu-Cartojan, Paul Cernovodeanu și istoricul englez E. D. Tappe; Antim Ivireanul (din ale cărui scrieri Gabriel Ștrempel a publicat în 1978 o ediție critică însoțită de un amplu și bogat documentat studiu introductiv și de o bibliografie exhaustivă). Lucrări și studii despre Antim Ivireanul au publicat în perioada postbelică Radu Albala, I. C. Chițimia, Alexandru Duțu, Dan Simonescu, Eugen Negrici, Mihail-Gabriel Popescu, Mario Ruffini, și alții.

Pe lângă cercetări consacrate unor cărțurari cu un rol deosebit în tipărirea cărților românești din secolul al XVII-lea, de o mare atenție s-au bucurat și în perioada postbelică o serie de tipăriri fundamentale pentru cultura și limba română din acel veac. Printre ele se numără *Cartea Românească de învățătură duminicile preste an*, cunoscută sub numele *Cazania lui Varlaam din 1643*, *Cartea românească de învățătură de la pravilele împărătești*, numită și *Pravila mare din 1646*, *Îndreptarea legii din 1652*, *Noul Testament de la Bălgrad din 1648* și *Biblia de la București din 1688*.

Din punct de vedere al afirmării originii poporului român, al romanității, continuității și unității lui, tipăriturile românești din secolul al XVII-lea au fost supuse unei ample investigații de Eugen Stănescu, Adolf Armbruster, Virgil Căndea, Alexandru Duțu, George Mihăilă și alții.

Un loc aparte ocupă acele lucrări și studii care au abordat, mai ales în ultimele două decenii, cartea și tiparul românesc din secolul al XVII-lea ca manifestare culturală de ansamblu. Caracterul multidisciplinar și integratoriu al acestor investigații a avut darul de a reinnoi întreaga cercetare, de a-i descoperi valențele noi și de a desluși contextul european în care fenomenul cultural românesc s-a încadrat. Ele au relevat trăsăturile și particularitățile umanismului românesc din secolul al XVII-lea, au surprins

intr-o manieră și profunzime mai pronunțată impactul dintre societatea românească și cartea tipărită. Pe acest tărîm s-au impus cu deosebire lucrările și studiile lui Alexandru Duțu, Mihai Berza, Virgil Cîndea, Răzvan Theodorescu și George Mihăilă. În lucrările erudite ale acestor distinși cercetători cartea apare nu numai ca o realizare a artei grafice, ca o sursă pentru reconstituirea unor idei sau ca monument de limbă luate fiecare în mod separat, ci ea ni se înfățișează în ansamblu ca un produs ce definește cultura românească în trăsăturile ei fundamentale, un produs al specificului integrat în cultura europeană și cu deosebire în cea sud-est europeană, un element decisiv de convergență culturală, un produs al dezvoltării sociale și culturale care însă îndeplinește un anumit rost, reprezentînd o anumită fază în dezvoltare. Astfel, ni se înfățișează tot mai veridic funcția social-culturală a cărții, rolul ei în formarea mentalității colective, în afirmarea pe teme noi și mai solide a unor idei de bază ce frămîntau societatea românească, idei care deschideau perspectivele conștiinței naționale la români.

Acești cercetători fac eforturi stăruitoare de a integra toate informațiile dobîndite de investigațiile speciale de la pregătirea manuscrisului pentru tipar și pînă la circulația cărții tipărite. Ele au în vedere activitatea de ansamblu a cărturarului care realizase o carte sau alta, ideile pe care le promova, legăturile pe care le întreținea și le cultiva, țin seama de fenomenul cultural din țările vecine, de factorii sociali și politici care au concurat la editarea cărților, de locul artei grafice în ansamblul evoluției artistice, de condițiile culturale, tehnice etc. Cartea tipărită este studiată ca factor dominant în impactul dintre creația cărturărească și societate, dar ea nu este separat cercetată de cartea manuscrisă, ci dimpotrivă, în strînsă legătură cu aceasta din urmă, într-o intercondiționare reciprocă ce caracterizează încă atît de evident și secolul al XVII-lea.

Un alt aspect nou și îmbucurător ce caracterizează cercetările din perioada postbelică și în special cele din ultimele două decenii constă în lărgirea extraordinară a bazei informaționale. O perioadă de cîteva decenii se încetățenise ideea că sînt reduse șansele de a dobîndi surse noi de infor-

mare cu privire la cartea și tiparul din secolul al XVII-lea, căci principalele izvoare au fost semnalate sau chiar reproduse în *Bibliografia românească veche* ori într-o serie de lucrări speciale și în diferitele publicații de izvoare. O asemenea idee se părea cu atât mai verosimilă cu cât în deceniile amintite nu au fost identificate tipărituri noi care să nu fie semnalate în *Bibliografia românească veche*. Este drept că nici investigațiile nu se desfășuraseră cu insistența necesară. În anii cincizeci nu se văzuse în istoria cărții și tiparului decât aspectul bisericesc.

Din primii ani ai deceniului al șaptelea, optica îngustă a început să fie depășită treptat. Tot mai insistent se atrăgea atenția asupra necesității de a depista, identifica și descrie toate exemplarele de carte românească veche. Circulația cărții începuse din nou să fie studiată, și o dată cu aceste preocupări, s-a impus necesitatea de a copia, publica și valorifica însemnările de carte. Numai că prin desființarea „Revistei bibliotecilor“ s-a pierdut posibilitatea cea mai lesnicioasă de a publica repede și în mod sistematic aceste însemnări. Ele au început, totuși, să apară în diferitele anuare și periodice ale muzeelor și mai cu seamă în revistele bisericești.

Înregistrarea patrimoniului național cultural, acțiune începută cu peste un deceniu în urmă, a avut ca rezultat nu numai depistarea, identificarea și descrierea sistematică a exemplarelor de carte veche românească, ci și o mai pronunțată preocupare pentru însemnările de carte. Prin simpoziioanele naționale de bibliofilie, organizate de Consiliul culturii și educației socialiste, s-a creat și o posibilitate de valorificare a acestei munci, prin comunicările susținute la aceste simpoziioane și tipărirea lor, începînd cu volumul intitulat *Tirgoviște — cetate a culturii românești*, apărut în 1974.

Impulsul dat de depistarea și descrierea cărților românești vechi, în cadrul acțiunii de inventariere a patrimoniului cultural național, a dus la acea explozie informațională pe care o semnalăm mai sus. Ea s-a produs, în ce privește cartea și tiparul românesc din secolul al XVII-lea, sub două aspecte. Mai întîi au fost scoase din anonimat aproape

toate exemplarele de carte veche românească imprimate, ceea ce în sine era de natură să ne dezvăluie o nouă dimensiune culturală. Apoi, și acest lucru are poate o semnificație și mai mare, a început o activitate prodigioasă de depistare, publicare și valorificare a însemnărilor de carte.

Paralel cu studiile despre circulația cărții, o serie de biblioteci au editat cataloage de carte românească veche, descriind exemplarele aflate în fondurile lor și reproducând însemnările de carte depistate în aceste exemplare; au fost publicate cărți cum sînt și cele realizate de Florian Dudaș: *Cartea veche românească în Bihor, secolele XVI—XVII*, Oradea, 1977; *Cazania lui Varlaam în vestul Transilvaniei*, Timișoara, 1979; *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1983. O valoroasă publicație de însemnări de carte manuscrisă și tipărită a realizat Ilie Corfus cu titlul *Insemnări de demult* (Editura Junimea [Iași], 1975). Dintre cataloagele în care sînt reproduse multe însemnări de carte ne-au reținut atenția cele alcătuite de Martin Bodinger (*Cartea românească veche în colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare din Iași*, Iași, 1976); D. Braicu, V. Bunea (*Cartea veche românească din secolele XVI—XVII în colecțiile Arhiepiscopiei Sibiului*, Sibiu, 1980); C. Pascu (*Cartea românească veche în Biblioteca Muzeului Bruckenthal*, Sibiu, 1976); O. Șchiau (*Cărturari și cărți în spațiul românesc medieval*, Cluj-Napoca, 1978) și, în sfîrșit, volumul *Cartea veche românească în colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare București*, prefață de Virgil Cîndea, București, 1978. Din numărul mare de studii consacrate circulației cărții reținem aici pe cele realizate de Dan Simonescu (*Circulația cărților în Valori bibliofile*, Rîmnicu Vilcea, 1980, p. 141—145) și Costin Feneșan (*Circulația cărților românești din secolul al XVII-lea în Banat*, în SUBB. Series Historica, XVI (1972), fasc. 1).

Încă la Sesiunea științifică din 21—23 decembrie 1972, sesiune ținută la Tîrgoviște, Nedelcu Oprea a propus un plan original de valorificare a însemnărilor de carte. În comunicarea (publicată ulterior în volumul *Tîrgoviște — cetate a culturii românești*. Partea I. Studii și cercetări de bibliologie, București, 1974, p. 53—58) intitulată *Propuneri pentru editarea unui „Atlas al circulației cărții românești*

vechi", Nedelcu Oprea avansa propunerea ca la alcătuirea noii ediții a *Bibliografiei românești vechi* să se anexeze și un „Atlas al circulației cărții românești vechi, cuprinzând și notele marginale, atit cele pe baza cărora s-a reconstituit circulația titlului respectiv, cât și a celor ce furnizează alte informații — acestea din urmă, poate, într-un volum separat, anexă a atlasului“ (p. 54).

În ce privește *Atlasul* însuși, autorul vedea realizarea lui printr-o „sumă de hărți ale țării, cite una pentru fiecare titlu de carte, care să fie și titlul hărții; fiecare hartă urmează să aibă marcate cu simboluri cartografice corespunzătoare, localitatea de tipărire, localitățile de depozitare, localitățile sau zonele pe unde au trecut, pină la actualul depozit, deci drumul parcurs de fiecare exemplar, cu notarea anilor de tipărire, de circulație și de depozitare, date ce pot fi reconstituite pe baza însemnărilor manuscrise, a ștampilelor sau materialelor de arhivă. Hărțile ar putea avea în reproducere foto și foaia de titlu a cărții și numărul de ordine din *Bibliografia românească veche*.

Pe verso-ul fiecărei hărți vor fi reproduse în transcriere latină, dar respectându-se autenticitatea grafică și fonetică a textului original, toate însemnările privitoare la circulație existente pe fiecare exemplar, în limba română, iar cele străine, în limbile respective, așezate în margine sub semnul cartografic și numele depozitului cu care exemplarul respectiv este marcat pe hartă; aceasta ar permite cercetătorului, care dorește consultarea originalului, să afle unde se păstrează el.

Informațiile cu privire la circulație, extrase din alte surse și arhive, se vor menționa separat, după însemnările autografe, cu indicarea sursei.

Celelalte însemnări, ce furnizează informații în afara circulației, se vor culege și publica în volumul anexă al atlasului, intitulat, poate, *Însemnări marginale pe cartea românească veche. 1508—1830*.

Este necesar ca la sfârșitul lucrării să se tipărească o serie de indici pentru localitățile de tipărire, de circulație și depozitare, de autori, traducători, titulari și posesori, precum și un indice sistematic al cărților și al informațiilor din însemnările marginale, însoțite de trimiteri de la un

titlu sau exemplar la altul, de la o localitate la alta, pentru raportarea, confruntarea și compararea informațiilor. Lu-crarea trebuie încheiată, se înțelege, cu o bibliografie a subiectului“.

În anexa la studiul său, Nedelcu Oprea ne oferă un mo-del al unei asemenea hărți, realizate pe baza informațiilor culese din 13 fonduri de carte veche, urmărind circulația celor 21 de exemplare din *Îndreptarea legii*, tipărită la Tir-goviște în anul 1652.

Propunerea merită, după părerea noastră, toată atenția. Sintem și noi de părere că însemnările de carte trebuie să-și găsească locul cuvenit în reeditarea *Bibliografiei ro-mânești vechi*. Vedem însă realizat acest lucru în cadrul însăși al descrierii tipăriturii și nu ca o anexă. Ni se pare că noua ediție a *Bibliografiei românești vechi* trebuie să cuprindă toate exemplarele din titlul descris, exemplare depistate în fondurile de carte veche din țară și din străinătate, repro-ducându-se (cel puțin pentru secolul al XVI-lea și al XVII-lea) toate însemnările de orice interes, pentru a dispune de tota-litatea informațiilor (inclusiv bibliografia completă) gă-sibile într-un singur loc despre tipăritura descrisă în *Bi-bliografia românească veche*. Numai astfel putem evita dificultățile despre care vorbește și Nedelcu Oprea, difi-cultăți legate de realizarea unor studii competente și com-plete despre circulația cărții și despre cartea în sine ca act de cultură! Evident, la *Bibliografia românească veche* s-ar putea anexa și hărțile propuse, dar ele nu sînt concludente în toate cazurile, căci există, precum se știe, tipărituri din care nu dispunem azi de nici un exemplar sau altele din care avem unul singur, ori eventual mai multe, însă cu în-semnări nerelevante pentru circulația cărții. Nu ni se pare nici eficientă, nici practică reproducerea însemnărilor de carte pe verso-ul hărților. O asemenea metodă creează o diversitate greu de realizat chiar și din punct de vedere tehnic, și cu atât mai greu de minuit, ea ar complica foarte mult munca de separare a însemnărilor de interes pentru circulația cărții de cele de altă natură.

Am insistat ceva mai mult asupra problemei însemnă-rilor de carte nu numai pentru faptul că ele se află în faza actuală a cercetării cărții românești vechi în general și a

cele din secolul al XVII-lea în particular în centrul atenției, ci mai cu seamă pentru că informațiile noi obținute pe această cale sînt din cele mai relevante în reconstituirea funcției sociale a cărții, a impactului dintre societate și cartea tipărită. Or, această problemă se impune tot mai mult pe primul plan al cercetărilor privind cartea românească din secolul al XVII-lea, avîndu-se în vedere ideile majore despre originea străveche, romanitatea, continuitatea și unitatea poporului și limbii române, idei puse într-un circuit larg tocmai de cartea românească din acel veac.

Nu putem încheia sumara dare de seamă despre literatură de specialitate privind cartea și tiparul românesc în contextul Europei de sud-est și răsăritene fără să pomenim măcar în treacăt și cercetările mai noi referitoare la tipar, tiparnițe și tipografi, sau cele care abordează legătura de carte, producția de hirtie autohtonă, filigranologia etc.

Constatăm de la început că s-a acumulat un material informațional relativ bogat, s-au realizat studii parțiale privind diferitele centre tipografice, precum și tiparnițele care au funcționat în secolul al XVII-lea în Țara Românească, Moldova și Transilvania. Gabriel Ștrempel a întocmit și publicat cu încă un sfert de veac în urmă un studiu fundamental despre legăturile dintre tiparul rusesc și ucrainean cu tiparul românesc din acest veac, adunînd laolaltă informațiile care erau puse în circuitul științific pînă la apariția studiului său erudit, în care făcea și o serie de constatări ce și păstrează valabilitatea și azi.

Cu toate acestea prima încercare de studiu monografic despre tiparul și cartea românească din secolul al XVII-lea a fost recent realizată de un cercetător englez, Dennis Deletant, care sintetizează în studiul său intitulat *Rumanian Presses and Printing in the Seventeenth Century* (apărut în „The Slavonic and East European Review“), rezultatele cercetării de pînă acum și care privesc tiparul românesc din Țara Românească, Moldova și Transilvania. În ciuda unor lacune de informare, inerente unei astfel de încercări, studiul lui Dennis Deletant constituie o contribuție meritorie de care trebuie să ținem seama. Fără îndoială că problemele legate de înființarea și activitatea tiparni-

țelor românești din Govora, Cimpulung, Mănăstirea Dealu, Tirgoviște, Iași, Suceava, Alba Iulia, Sebeș, București și Snagov, tipărirea cărților românești în diferitele centre de tipar străine sînt de o diversitate mare, ele reclamă o abordare nuanțată și în cadrele fixate de cercetarea noastră.

Amintim, apoi, cercetările lui Sigismund Jakó și Livia Bacăru, privitoare la producerea hirtiei autohtone, la morile de hirtie din Transilvania și Țara Românească din secolul al XVII-lea, precum și la filigranele hirtiilor pe care au fost imprimate tipăriturile mai cu seamă din Țara Românească. Totodată, Livia Bacăru a realizat și publicat un studiu deosebit de interesant despre legătura cărții românești vechi, deschizînd orizonturi noi în acest domeniu.

Aruncînd o privire de ansamblu asupra cercetărilor românești despre cartea românească din secolul al XVII-lea constatăm că au fost mai profund studiate cărțile românești din acel veac sub aspectul istoriei limbii, istoriei literaturii române, al istoriei gândirii și artei, dar că cercetările de istorie a tiparului propriu-zis și de circulația cărții se află încă în faza studiilor parțiale, în faza informațională și că acestea din urmă, cu tot interesul particular, nu s-au ridicat încă la nivelul sintezei, că o asemenea sinteză pentru istoria cărții și tiparului românesc din secolul al XVII-lea abia urmează să fie realizată. Ea ne va dezvălui lacunele de informație și de insuficientă cercetare ale unor probleme sau domenii, dar, în același timp, va fi de natură să demonstreze succesele remarcabile pe care le-a obținut cercetarea din România în ultimele decenii privitoare la carte și tipar.

Și în ce privește cartea greacă — tipărită în țările române sau în centrele diasporei — izvorul principal îl constituie însăși cartea, cu bogatele informații pe care le dau pagina de titlu, stemele, dedicațiile, cuvîntul introductiv, listele de prenumerați, anunțurile de viitoare apariții și cataloagele de editură adesea anexate, *ex-libris*-urile etc. Un loc de seamă le revine și în cazul cărților în limba greacă însemnărilor lăsate de diferiții posesori, mărturie vie a circulației lor în diferite straturi ale societății românești și sud-est europene, a dragostei pentru lectură, a progreselor culturii în rîndurile maselor.

Pe de o parte, marea răspîndire a tiparului grec în coloniile diasporei grecești din Italia și Imperiul habsburgic, din țările române, Rusia și Imperiul otoman, iar pe de altă parte piedicile puse de cenzură sau persecuțiile îndreptate împotriva unor cărturari de către cercurile retrograde, au dus la pierderea multor cărți.

Nu sînt puține cazurile în care se cunoaște existența unei tipărituri numai din cataloagele de librărie sau mențiunile contemporanilor, fără să se mai găsească astăzi vreun exemplar. În alte cazuri, regăsirea unor cărți multă vreme dispărute — cum au fost *Protopiria* lui Cavalioti sau cîteva ediții venețiene ale unor romane scrise în secolul al XVII-lea în Insulele Ioniene — prilejuiește cercetătorilor greci numeroase întregiri ale bibliografiei naționale, precum și bogate studii prin care i se redă tipăriturii redescoperite un statut, încadrînd-o în problematica timpului, în curentul de gândire care a generat-o, în domeniul de specialitate pe care vine să-l completeze. O adevărată acțiune de recuperare a unui patrimoniu cultural atît de răspîndit în timp (secolele XV—XIX) și în spațiu (în trei continente) face din această temă o preocupare permanentă a cercetării grecești. Marile bibliografii care constituie fondul principal al informației despre cartea greacă, începînd cu atît de cuprinzătoarea *Bibliografie elenică* a lui Emile Legrand pentru secolele XV—XVIII — publicată și completată de Louis Petit și Hubert Pernot (1894—1903) — și *Bibliografia ioniană* a aceluiași elenist francez (1910) și continuînd cu bibliografiile lui A. Papadopoulos-Vretos (1854—1857), Ladas-Hadzidimos (1964) și Ghinis-Mexas (1939—1957), care acoperă împreună secolele XVIII și XIX, sînt completate de M. I. Manousakas, G. Ploumidis, Filip Iliou, Em. Moshonas și mulți alții, iar în cercetarea românească de Nestor Camariano, fie în volume autonome, fie în revista „Ερασιστής“ îndeosebi, dar și în „Θησαυρίσματα“ și alte periodice.

Cu toate revizuirile la care sînt supuse monografiile clasice ale lui C. Sathas (*Νεοελληνική Φιλολογία*, Atena, 1868) și G. Zaviras (*Νέα Έλλάς ή νεοελληνικό θέατρο*, reeditată de Tasos Ath. Gritsopoulos, Atena, 1972), din cauza unor inexactități pe care studiile ulterioare le-au

putut îndrepta, și aceste erudite bio-bibliografii ale căr-turarilor greci din timpul turcogației se dovedesc indis-pensabile pentru orice cercetare în domeniul istoriei cărții.

Un instrument de lucru fundamental pentru istoria cărții grecești, în general, rămîne însă *Bibliografia românească veche* de I. Bianu, N. Hodoș și Dan Simonescu, la care au dat prețioase colaborări și prof. Alexandru Elian și Nestor Camariano. Dat fiind că în timpul domniilor fanariote, tipăriturile grecești se făceau și la Veneția, Viena, Buda, Leipzig sau Halle, cu sprijinul domnilor Țării Românești și ai Moldovei, iar descrierea cărților oferă detalii și repro-duceri de steme și gravuri care dau și o imagine vie a aspect-ului lor grafic, *Bibliografia românească veche* este o lucrare de neînlocuit.

Vom vedea în scurta prezentare bibliografică din urmă-toarele pagini că cele mai active tipografii de la Veneția și Viena, ca și activitatea tipografiilor grecești din Țara Românească și Moldova au fost mult studiate în ultimele decenii, fără însă ca să se fi întreprins încă o istorie generală a tiparului grec. Pentru aspectele materiale privind con-dițiile tehnice ale tipăriturii, anume, legislația tiparului, statutul tipografilor și cheltuielile necesare (prețul hirtiei, salariile, prețul cărții etc.), documentele timpului sînt sărace, mai ales pentru țările române, unde asemenea date au un caracter disparat, nu oferă destule elemente pentru studierea cărții ca un bun economic. Această observație este valabilă și pentru volumele grecești din colecția Hur-muzachi, atît de interesante pentru aspectele de istorie culturală ale documentelor și corespondențelor reproduse.

În schimb, pentru tiparul grec de la Veneția și, îndeosebi, pentru cel de la Viena, G. Ploumidis, G. Veloudis, P. Ene-pekides și G. Laios au dat monografii complete care tratează și problemele social-economice ale activității editoriale.

Încercarea noastră de a da o privire sintetică asupra legăturilor tiparului grec cu fenomenul cultural românesc și sud-est european are în vedere în primul rînd contribuția românilor la apariția și difuzarea cărții grecești, ecoul găsit de publicațiile în limba greacă în țările române și rolul indiscutabil al tiparului grec în pregătirea luptei de eliberare a popoarelor balcanice. Ne limităm aici la cartea greacă

tipărită, fără a ne ocupa de ceea ce ar trebui analizat ca o pasionantă problemă de istoria culturii noastre: cartea-manuscris. O istorie generală a tiparului grec va trebui să o includă, iar o monografie a tiparului grec în țările române nu ar fi cu adevărat completă, fără a urmări mai detaliat nu numai aceste cărți manuscrise ci și toate traducerea din limba greacă în limba română.

Un reprezentant de seamă al istoriei tiparului românesc și grecesc din țara noastră este prof. Dan Simonescu, care a dat — în afară de prețioasa sa contribuție la volumul IV al *Bibliografiei românești vechi* — și o serie de monografii privind dezvoltarea citorva centre importante ale tiparului nostru.

Cea mai cuprinzătoare dintre aceste monografii se intitulază *Din activitatea tipografică a Bucureștilor între 1678—1830*, București, 1935, în care se ocupă de Secția grecească și de cea arăbă a tipografiei de la Mitropolie, precum și de „Tocmeala tipografilor“ (1747), un document important pentru cunoașterea modului de organizare a tipografiilor.

Împreună cu Emil Muracade, prof. Simonescu a studiat tiparul românesc pentru arabi de la începutul secolului al XVIII-lea (București, 1939), utilizând și însemnările învățatului arab Isaa Alexandru Maaluf despre operele tipărite de patriarhul Atanasie Dabbas cu tiparul adus din Țara Românească. Ceea ce ne-a interesat în mod special în acest studiu este locul ocupat de tiparul grecesc, ca intermediar în pregătirea versiunilor arabe.

Un alt centru tipografic — Tîrgoviștea — este studiat de prof. Simonescu în colaborare cu Victor Petrescu (*Tîrgoviștea — vechi centru tipografic românesc. Studiu monografic cu repertoriul cărților vechi tipărite la Tîrgoviște și Catalogul Colecției Muzeului „Carte Românească Veche“*, Tîrgoviște, Muzeul Județean Dimbovița, 1972, 135 p.). Importanța curentului greco-latin de nuanță occidentală-italiană, susținut de Pantelimon Ligaridis și de Ignatie Petrișis este subliniată de autori, care urmăresc paralelismul școlii „greca e latina“ cu curentul slavon, creator al unei școli cu dascăli specializați în gramatică și lexicografie slavo-română.

De aceeași politică culturală a lui Matei Basarab ține și mutarea rudimentarei tipografii de la Govora la Tîrgoviște, crearea de noi piese tehnice (teascu tipografic, turnătorie de litere) și aducerea lui Meletie Macedoneanul, care lucrase la tipografia de la Cimpulung și la cea de la Govora, la Tîrgoviște.

Ocupîndu-se de mănăstirea Cetățuia, care spre deosebire de alte mănăstiri moldovenești, Neamțul de exemplu, cunoscută ca centru de literatură română (originale și traduceri din slavă și greacă), a avut mai ales o activitate de limbă greacă, prof. Dan Simonescu constată că în viața literară a mănăstirii Cetățuia se desprind două epoci mai importante: „înainte și după instalarea tipografiei grecești, care a avut loc în 1681“. Această înflorire din primii ani se datora protecției Patriarhiei de la Ierusalim și repetatelor vizite ale patriarhului Dositei, care în timpul șederilor sale la Cetățuia, pregătea manuscrisele necesare luptei de apărare a credinței ortodoxe împotriva atacurilor bisericii apusene.

Stabilind deci existența unui curent grecesc care are ca punct de plecare mănăstirea Cetățuia, Dan Simonescu indică cele citeva importante cărți apărute în cadrul acestui curent, care se numără printre cele mai vehemente texte dirijate împotriva Bisericii Catolice.

Alături de București și Tîrgoviște, un important centru tipografic românesc este Episcopia Buzăului, unde își desfășoară activitatea episcopul tipograf Mitrofan. Marea figură a episcopului tipograf Mitrofan a fost evocată de Ioan Bianu (*Mitrofan, episcopul Hușilor și Buzăului, mare tipograf (1681—1702)*, în „Almanahul graficeii române“, 1927, p. 44—49), iar tipografia de la Episcopia Buzăului de G. Ionescu (Tipografia de la Episcopia Buzăului, în „Rev. ist., arheol. și filol.“, X, 1909, p. 125—139).

C. D. Fortunescu, preluînd unele idei ale lui G. Pascu (*Istoria literaturii române din secolul XVII*, Iași, 1922), schițează istoria tiparului în Țările Românești pînă la începutul secolului al XVIII-lea. După ce arată situația dezastruoasă a tiparului din Țările Române la începutul secolului al XVII-lea, din cauza lipsei de materiale și de lucrători și, în general, a faptului că funcționarea unei tipografii costa

foarte scump, Fortunescu (*Istoria tiparului în țările românești pînă la începutul veacului al XVII-lea*, în „Almanahul graficeii române“, 1924, p. 91—131) relevă meritele deosebite pentru reînvierea tiparului românesc prin efortul unor domnitori ca Matei Basarab, Vasile Lupu, Șerban Cantacuzino și Constantin Brîncoveanu, precum și acel al unor mitropoliți ca Varlaam, Dosoftei, Antim și Simeon Ștefan sau al unor cărturari ca Udriște Năsturel, Stolnicul Cantacuzino, frații Greceanu, Antim Ivireanul. Perioadele de înflorire a tiparului sînt 1633—1654, cînd se tipăresc cărți în Muntenia, la Cîmpulung, Govora, M-rea Dealu și Tirgoviște, și 1678—1700, cînd se reincepe activitatea tipografică din București, Buzău, Snagov, Iași.

Un capitol esențial al istoricului tiparului grec din țările române îl constituie legăturile cu Rusia, care în lumina unor cercetări din ultimele decenii, aduc elemente noi dintre cele mai interesante. Punctul de vedere tradițional — care rămîne întru totul valabil — este acela al „sprijinului“ hotărîtor pe care luminatul prelat care a fost Petru Movilă l-a dat tiparului românesc. Lucrării clasice a lui P. P. Panaitescu (*L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila, archevêque de Kiev dans les Principautés Roumaines*, în „Mélanges de l'École Roumaine en France“, 5, 1926, p. 1—95) i-a urmat interesantul studiu al lui Gabriel Ștrempel (*Sprijinul acordat de Rusia tiparului românesc în secolul al XVII-lea*, în „Studii și cercetări de bibliologie“ (SCB), I, 1955, p. 15—42), care analizează politica editorială a lui Matei Basarab și Vasile Lupu și încercările de a tipări în Muntenia cărți pentru toate țările române și pentru întreaga lume ortodoxă din Balcani. Semnificația tipăriturilor lui Matei Basarab în lupta contra influenței calvine (care introducînd serviciul divin în limba națională urmărea atragerea românilor din Transilvania spre calvinism) este de o deosebită importanță pentru întărirea ortodoxiei.

Aprofundarea raporturilor culturale româno-rusești, prin intermediul cărților grecești tipărite în Moldova și Țara Românească, i-a permis lui Emil Turdeanu să lărgescă mult perspectiva unui fenomen cultural care pînă acum era insuficient cunoscut. Studiul său (*Le livre grec en Russie : l'apport des presses de Moldavie et de Valachie (1682—1725)*)

în „Revue des études slaves“, 1950) beneficiază de apariția unei bogate bibliografii occidentale și rusești, care completează orizontul cercetării întreprinse la noi. Marea figură a lui Dositei al Ierusalimului, studiat de istoriografia română în repetate rânduri, apare în lucrarea destul de veche dar nefolosită de noi, a lui Aurelio Palmieri, ca și din volumele lui Kaptarev, într-o lumină nouă sau mai puțin subliniată pînă acum.

Ridicînd la dimensiuni și semnificații noi instalarea — din inițiativa lui Dositei — a tipografiei de la Cetățuia, Emil Turdeanu vede în acest eveniment un moment important, marcînd exilul tiparului grec „obligat să ceară azil țărilor catolice și protestante din Occident“ pînă atunci. Se deschide cu tipografia moldoveană o nouă perioadă în această activitate, „care avea să se desfășoare liber în Moldova și Țara Românească, sub protecția și cu sprijinul material al domnitorilor ortodocși din această țară“. Precizînd că patriarhul Dositei „nu ignora importanța acestui eveniment“, Turdeanu schițează încordarea politică ce se ascundea în spatele disensiunilor religioase din momentul intronizării lui Dositei (1669), cînd se deschisese marea controversă ridicată de *Confesiunea* lui Chiril Lucaris.

Recent a apărut, la Salonic, o erudită monografie a vieții culturale din Țara Românească, sub Șerban Cantacuzino și Constantin Brîncoveanu, de Athanasios E. Karathanasis (*Οἱ ἑλληνεὺς λόγιοι στῆ Βλαχία (1670—1714)*), Salonic, Institutul de Studii Balcanice, 1982, 279 p.), care tratează desigur problema tiparului grec din țările române. Urmărind însă cu precădere activitatea învățaților greci și „influența greacă“ asupra culturii românești — așa cum ne-o arată și titlul cărții — cercetătorul grec ne oferă o prezentare unilaterală, nețînînd seama de existența unei puternice vieți intelectuale românești în secolul al XVII-lea.

Tratînd deci problema culturii românești cu ignorarea remarcabilelor sale rezultate din secolul al XVII-lea (apariția cronicarilor, activitatea literară a lui Dosoftei, încercările de restaurare a slavonismului în folosul primelor instrumente ale limbii române, Udriște Năsturel ca principalul reprezentant al acestui curent), autorul acestei cărți își propune să analizeze, în capitolul închinat *Umanismului*

religios de la București, „contribuția reprezentanților umanismului grec-ortodox la crearea vieții spirituale din Țara Românească, în perioada care ne interesează“. După prezentarea erudită și foarte interesantă a înalților prelați și cărturari care au fost Dionisie și Hrisant Notara, Gherasim Palladas, Athanasios Dabbas, Neofit Filaret, Klimis, Auxentios etc., A. Karathanasis se ocupă de *Tipografia din București și de reprezentanții săi*. O prezentare generală reconstituie — folosind o excelentă bibliografie — condițiile în care se dezvoltă tipografia în limba greacă din București, pentru nevoile stringente ale polemicii dintre ortodoxie, pe de o parte, catolicism și calvinism pe de altă parte. Se insistă, pe bună dreptate, asupra rolului lui Dositei Notara, ca apărător al ortodoxiei și inițiator al activității tipografice. Autorul desprinde o a doua latură esențială a producției grecești din acea vreme și anume „lupta intelectualelor grecești, care folosesc cartea tipărită din tipografiile principatelor, pentru luminarea neamului supus“.

Activa tipografie înființată de Manuel Vernardos la Iași, în 1812, a format pînă de curînd obiectul unor polemici ale neoeleuștilor, atît în ceea ce privește data înființării, cit și locul unde a funcționat. Cea mai completă analiză a chestiunii o găsim la Nestor Camariano (*Nouvelles informations sur la création de l'activité de la typographie grecque de Jassy (1812—1821)*), în „Balkan Studies“, 7, 1966, p. 67—76), care revizuieste informațiile lui Radu Rosetti și Costas Papahristou, stabilind că tipografia grecească din Iași a început să funcționeze la sfîrșitul anului 1812; prima carte a apărut în 1813 și a circulat în 1814. În 8 ani, tipografia a tipărit în medie 2—3 cărți pe an, cu un conținut foarte variat (religios, literar, istoric, juridic, medical, didactic).

Dar activitatea lui Vernardos este interesantă în mod deosebit prin publicarea a două cărți rarissime legate de revoluția lui Al. Ipsilanti și a unei proclamații anonime a eteriștilor adresate popoarelor balcanice, cu ocazia sosirii lui Ipsilanti în Moldova. Această proclamație anonimă „este cel dintîi document tipărit cunoscut al Eteriei, din care reiese clar necesitatea unei colaborări balcanice pentru înlăturarea jugului opresor“.

În sprijinul punctului de vedere susținut de Nestor Camariano, cu privire la crearea tipografiei de la Iași în 1812 și nu în 1810, vine și articolul Elenei Siupiur, care a descoperit o serie de documente militare austriece în arhivele de la Timișoara (*Quelques documents militaires autrichiens relatifs à la fondation de la Typographie grecque de Jassy (1812)*), în RESEE, IV, nr. 3, 1977, p. 509—514). Este vorba de ordinele Consiliului Aulic de Război care pedepsesc sever emigrarea muncitorilor tipografi în Principatele Române, precum și trimiterea materialului tipografic (caractere, hîrtie), destinat „întemeierii unei tipografii grecești la Iași“. Explicația acestor măsuri rezidă în teama conducerii austriece de a-și vedea concuroasă propria producție tipografică, pe de o parte, iar pe de altă parte, îngrijorarea pe care i-o suscita deplasarea centrului politic și cultural grecesc spre Răsărit.

În legătură cu activitatea tipografiei grecești de la Iași, un studiu recent al lui Costas Hatzopoulos stabilește unde a avut loc publicarea proclamațiilor revoluționare ale lui Alexandru Ipsilanti (Οί επαναστατικές προκηρύξεις του Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντι. Προβλήματα σχετικά με τὴν ἐκτύποσή τους, în „Ελληνικά“, 33, Salonic, 1981, p. 320—375).

O contribuție recentă, deosebit de interesantă pentru o mai bună cunoaștere a circulației manuscrisului și a cărții în țările române, o constituie volumul recent apărut *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național* (București, 1983). Pe lângă aspectele teoretice valoroase cu privire la carte și oralitate în cultura română, la bibliofilie, la conceptul de carte rară, la interesul sociologic al listelor de prenumerați, la întocmirea unor instrumente de lucru ca bibliografia adnotată Daco-Romanica, Catalogul general al incunabulelor din R. S. România etc., volumul cuprinde bogate și prețioase informații referitoare la valorile bibliofile din bibliotecile românești, răspîndirea manuscriselor, și circulația cărții vechi necunoscute.

Dacă principala concluzie care se desprinde din consultarea acestui volum este aceea a unei puternice legături pe care manuscrisul și cartea în limba română le asigură celor trei țări românești, începînd din secolul al

XVI-lea și pînă în secolul al XIX-lea, nu lipsesc din această culegere de studii nici rezultate interesante privind cartea străină și traducerile. Oprindu-ne la cartea greacă, semnalăm articolele privitoare la Biblioteca Mavrocordaților, la grija pentru carte a patriarhului Hrisant Notara, prezența lui Francesco Loredano în Arhivele Statului din Iași, semnalarea unor lucrări ale lui D. N. Darvaris neînregistrate de B.R.V.

În ultimele decenii, numeroase lucrări închinată de cercetătorii greci istoriei tiparului grec — sub diferitele sale aspecte — ne-au pus la îndemînă un material care îmbogățește nu numai cunoașterea activității tipografiilor, a cărților și ziarelor tipărite, ci și a tirajelor, a prenumeranților care procurau fondurile necesare tipăririi (cu adevărate studii sociologice ale acestora) precum și a preferințelor cititorilor, evoluția gustului pentru lectură legînd tot mai mult fenomenul tiparului de evoluția curentelor de gîndire, de politica culturală și de direcțiile principale imprimate vieții intelectuale.

Începem cu cel mai recent și cuprinzător bilanț prezentat de Leandros Vranoussis la Congresul de Bizantinologie de la Viena în 1981 (*L'hellénisme postbyzantin et l'Europe. Manuscrits, livres, imprimeries*), în care, alături de importante comunicări cu privire la descoperirea de manuscrise neogrecești, găsim un larg excurs în problema tiparului grec, de la primele cărți editate de cărturarii greci din Italia, în secolul al XV-lea, pînă la cărțile și ziarele care pregătesc lupta de eliberare a poporului grec începută în 1821.

În ce privește producția tiparului grec din Principate, Vranoussis prezintă rezumativ o activitate pe care o caracterizează ca „avînd un teren mai favorabil în Principatele semiautonome Valahia și Țara Românească” și indică cifra de cca 100 cărți grecești tipărite în țările române (la Iași, la Tirgoviște, București etc.). Într-o notă densă, autorul suplinește concizia acestui pasaj cu o bibliografie fundamentală a problemei tiparului grec din țările române.

O idee importantă care se desprinde în raportul lui L. Vranoussis este aceea a libertății ideologice pe care o găsea tiparul grec în Italia și în Imperiul habsburgic și a imposibilității, pentru biserica ortodoxă de a se opune — cu

toate măsurile pe care le ia împotriva ideilor noi, revoluționare, care străbat Europa occidentală — inevitabilei pătrunderi a gândirii progresiste în lumea greacă.

Dimitrie Oikonomides a dat în ultimii ani erudite analize ale activității tipografiilor grecești din țările române, în care, alături de cărțile tipărite, găsim și listele tipografiilor și corectorilor care le-au realizat (Ἐκδόσεις ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων ἐν Μολδοβλαχία, Γεωργία, καὶ Συρία (1690—1747), în Volumul omagial N. V. Tomadakis, „Λεῖμων“, Atena, 1973, p. 33—44; idem, Τὰ ἐν Μολδαβία ἑλληνικὰ τυπογραφία καὶ αἱ ἐκδόσεις αὐτῶν (1642—1821), în „Ἀθηνᾶ“, Atena, 1975, p. 259—301; idem, Τὰ ἐν Βλαχία ἑλληνικὰ τυπογραφία καὶ αἱ ἐκδόσεις αὐτῶν (1690—1821), în „Ἀθηνᾶ“, Atena, 1977 p. 75—93).

Dar să vedem care sînt principalele contribuții ale cercetării grecești în studierea tiparului grec din diaspora, în secolele XVII—XVIII. O cuprinzătoare monografie a tipografiei și editurii „Glykis“ este aceea a lui George Veloudis, precedat în anul 1938 de D. Mertzios (*Das griechische Druck- und Verlagshaus „Glikis“ in Venedig (1670—1854). Das griechische Buch zur Zeit der Türkenherrschaft*, Wiesbaden, 1974). Întreaga producție a tiparului grec din Veneția este analizată de Nicolae G. Kontosopoulos (Τὰ ἐν Βενετία τυπογραφία ἑλληνικῶν βιβλίων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, în „Ἀθηνᾶ“ 1954, p. 286—342). Corespondența inedită a lui Mihail N. Glykis este studiată de P. Mihailaris, (Μ. Ν. Γλυκὸς τὸ Μιχ. Σταμ. Περούλη, (1695—1696) Ἀνέκδοτες ἐπιστολές, în „Θησαυρίσματα“, 13, 1976, p. 246—259). N. Kontosopoulos ne dă — după o tradițională metodă a istoriografiei neogrecești, mici microbiografii pentru toți tipografiile greci de la Veneția, de la Aldo Manutios pînă la Anthimos Gazis, a cărui activitate s-a desfășurat în perioada de pregătire a luptei de eliberare a popoului grec.

Alte lucrări fundamentale privind tiparul grec din Veneția sînt scrise de Linos Politis (*Venezia come centro della stampa e della diffusione della prima letteratura neoellenica*). G. Ploumidis (Τὸ βενετικὸν τυπογραφεῖον τοῦ Δημητρίου καὶ τοῦ Πάνου Θεοδοσίου (1775—1824), Atena, 1969) și

Z. Tsirpanlis (*I libri greci pubblicati dalla „Sacra Congregazione de Propaganda Fide“ (XVII sec.)*), în „Balkan Studies“, 15, 1974, p. 204—224).

Trecînd la istoria tiparului grec de la Viena și, în general, din Imperiul habsburgic, constatăm că principalele contribuții au fost date, cum este și firesc, de către istoricii greci contemporani care trăiesc la Viena, Berlin și München, în special Georgios Laios, Polichronis Enepekidis și Emmanuel Turczynski.

Georgios Laios a dat două studii ale celor mai importanți tipografi greci din Viena: frații Poulios și George Vendotis, „părintele presei grecești“, precum și o amănunțită *Istorie a tiparului grec din Viena, din 1784 pînă în 1821* (*Ἡ ἑλληνικὸς τύπος τῆς Βιέννης ἀπὸ τοῦ 1784 μέχρι τοῦ 1821*, Atena, 1961, 134 p.). Această din urmă lucrare reflectă puternicele legături dintre oamenii de cultură din Țara Românească și Moldova — români și greci — cu tipografiile și redacțiile cunoscutelor periodice grecești din capitala Imperiului habsburgic.

Bogate date privind tiparul grec la Viena — de asemenea, în cadrul raporturilor sale cu țările române — ne oferă și Polihronis Enepekides, în două din lucrările sale din aceeași perioadă (*Neue Quellen und Forschungen zur Geschichte und Kultur der Griechen in der Österreichischen Monarchie*, în „Probleme der Neugriechischen Literatur“, I, 1959, p. 196—236 și *Συμβολαὶ εἰς τὴν μουστικὴν, πνευματικὴν καὶ πολιτικὴν κίνησιν τῶν Ἑλλήνων τῆς Βιέννης πρὸ τῆς Ἐπαστάσεως*, Berlin, 1960).

Un vast studiu asupra relațiilor culturale germano-grecești (*Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen und die griechischen Zeitungen (1784—1821)*), în „Probleme...“, II, p. 116—138, 139—157) îi prilejuiește lui Emm. Turczynski nu numai o analiză a factorilor social-economici și politici care au înlesnit aceste relații, ci și o competență adîncire a problemei tiparului vienez, unde apar cărți în toate limbile balcanice. Viena devine în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea „unul din cele mai importante centre pentru tipărirea cărților sud-est europene și orientale“, și mai ales un important centru editorial pentru ziarele grecești, chiar într-o perioadă în care cenzura era destul

de severă. „Într-un singur deceniu au apărut ziarele celor 4 națiuni principale ale Sud-Estului Europei — spune Turczynski — ale ungarilor (1780), grecilor (1784), sîrbilor (1791) și românilor (1794). Trei dintre ele au apărut la Viena“. Subliniind mai departe rolul Vienei pentru popoarele balcanice, istoricul notează: „Dacă totuși la Constantinopol, Ianina, Moscopole, București, Iași și în insulele Chios și Patmos se făcea mult pe plan cultural, aceasta se datora în bună parte libertății de mișcare a negustorilor greci și a înalților prelați“.

Un progres considerabil în adîncirea problemei tiparului grec și a rolului său în răspîndirea culturii îl reprezintă cercetările recente ale lui Spyros Asdrachas (*Faits économiques et choix culturels: à propos du commerce de livres entre Venise et la Méditerranée Orientale au XVIIIe siècle*, în „Studii veneziani“, XIII, 1971, p. 587—621) și Filip Iliou, care folosesc metode noi ale unei adevărate sociologii a tiparului. (Βιβλία με συνδρομιτές, Τὰ χρόνια τοῦ διαφωτισμοῦ 1749—1821, în „Ἐρανιστής“, 12, 1975, p. 101—179).

Un colocviu închinat cărții în societățile preindustriale (Atena, 1982), organizat de Centrul de cercetări neoelenice de la Atena, care a avut în vedere și producția de carte din Europa apuseană, a dezbătut cu precădere problematica tiparului grec, fie în legătură cu mecanismele de difuzare a publicațiilor (circulația cărții grecești în timpul dominației otomane și sistemul de reclamă al editurilor, funcția periodicelor vieneze în limba greacă de răspîndire a informațiilor privind aparițiile de cărți și organizarea editării), fie privind cartea și mentalitățile colective (reflectarea ideologiei burgheze și a principalelor direcții ale gândirii științifice din secolul al XVIII-lea în prefetele cărților).

Pentru cunoașterea posesorilor și prenumeranților de cărți grecești din țara noastră, a apărut în 1974—1978 prețiosul catalog al cărților grecești de la Biblioteca Centrală Universitară „M. Eminescu“ — Iași, în trei volume, alcătuit de Nikos Gaidagis — lucrare al cărei interes a fost subliniat și de Filip Iliou. Catalogul înregistrează toate cărțile grecești și pe cele în care textul grec este dominant, începînd cu epoca lui Vasile Lupu. Se includ importante fonduri de cărți care au aparținut lui Hrisant Notara,

Dimitrie și Antioh Cantemir, Veniamin Costache, Gh. Asachi, Costache Negri. În afară de prefețele și listele de prenumerați, aceste trei volume ale catalogului reproduc și notele de lectură, N. Gaidagis fiind ajutat pentru textele latine și germane de M. Bodinger.

Interesul pe care îl prezintă listele de prenumerați ai cărților grecești l-a determinat și pe cercetătorul bulgar Manio Stoyanov să le studieze pentru cărțile grecești care au circulat în Bulgaria, fiind însă tipărite în diferite centre ale tiparului grec din Principate sau din alte țări, căci în Bulgaria nu a existat pînă la mijlocul secolului al XIX-lea nici o tipografie grecească sau care să tipărească texte grecești. Grupind prenumerații pe localități (*Les „syndromites“ bulgares de livres grecs au cours de la première moitié du XIXe siècle*, în *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*“, Atena, 19, 1966, p. 373—406), Stoyanov obține o „imagine geografică a difuzării cărții grecești în Bulgaria“, scoțînd în evidență și unele preferințe și tendințe comune, uneori în funcție de clasa socială sau de pătura profesională căreia îi aparțin cititorii. Folosind un număr redus de cărți, autorul ajunge la o concluzie care nu poate fi valabilă decît atunci cînd facem o asemenea situație pe un număr mai mare de cărți grecești cu prenumerați. El constată că bulgarii dețin primul loc în raport cu românii și sîrbii, imediat după greci. Semnalăm, cu ocazia unei recenzii, că un alt aspect neclar, în analiza sa, îl constituie identificarea bulgarilor, chestiune delicată în acea vreme, cînd bulgarii purtau nume grecești, iar aromânii aveau cînd nume grecești, cînd românești.

Fără să se poată compara cu circulația cărții grecești din țările române, catalogul cărților grecești din Bulgaria, editat de același cercetător, ne arată cit de răspîndite au fost unele din cele mai importante ediții venețiene, vieneze și românești, adică tipărite la București și Iași (*Stări grățki Knighi v Bălgariia, Livres grecs anciens en Bulgarie*, Sofia, 1978, Bibl. Naț. „Kiril i Metodij“).

Pentru tiparul grec din Ungaria, informații prețioase ne dă Ödön Füves, în studiul său referitor la Tipografia Universității din Buda și diaspora grecească din Ungaria (*Die ofener Universitätsbuchdruckerei und die grieschische*

Diaspora in Ungarn, în „Μακεδονικά“ 19, 1979, p. 159 — 167). Din cele 167 de cărți neogrecești apărute în Ungaria, 80% au fost tipărite în capitală (79 la Pesta și 36 la Buda). Majoritatea cărților (44) au apărut la tipografia Trattner-Károlyi din Pesta, Tipografia Universității din Buda se situează pe locul al doilea, cu 38 lucrări. Așa cum primise privilegiul tipografia Kurzboeck din Viena, pentru tipărirea de cărți slave, cu caractere chirilice, tot așa tipografia Universității din Buda își asumă același rol și pentru cultura grecească. Grecii din Ungaria urmăreau răspîndirea limbii și culturii grecești în Balcani, această tipografie publicînd între 1795—1836 majoritatea cărților neogrecești și sirbești din Ungaria.

Tematica acestor cărți, reflectînd spiritul luminilor, cuprinde texte istorice (bibliografia lui Napoleon, edictul de toleranță al lui Iosif II), traduceri moderne din clasicii greci (Plutarh), poeme pastorale, Telemah, în introducerea lui Govdelas, Marmontel, Gessner etc.

Răspîndirea cărții grecești din Ungaria a fost reconstituită de mai multe cataloage de biblioteci (J. Bihari, Ö. Füves, *Az egri görög sirfeliratok és könyvek*, Eger, 1959). Cele mai importante sînt biblioteca învățatului grec G. Zavíras, care a trăit și a scris în Ungaria, biblioteca grecească din Kecskemét (vezi și monografia lui Hajnóczy), biblioteca greacă din Miskolc, cea a bisericii ortodoxe din Eger și a bibliotecii episcopatului ortodox sîrb de la Szentendre (Ö. Füves, *Κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν ἐντόπων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ ἑλληνορθοδόξου σερβικοῦ ἐπισκ. στοῦ Σαιντ—Έντρε*, în „Ο Έραμιστής“, nr. 58, 1965, p. 97—105).

Capitolul II

TIPĂRUL CHIRILIC LA ROMÂNI ÎN SECOLUL AL XVII-LEA

Producția de carte în zona sud-est europeană a cunoscut în secolul al XVII-lea o serie de mutații față de veacul premergător. Principala schimbare a constat în aceea că în teritoriile aflate sub directa ocupație otomană în secolul al XVII-lea nu mai funcționa nici o tiparniță, pe când în secolul al XVI-lea cu toată activitatea lor restrinsă tipografiile din Cetinje, Gorazde, Belgrad și mănăstirile Rujan și Mrkšina produceau un număr important de cărți. Ceea ce a influențat însă și mai mult reducerea producției de carte tipărită în secolul al XVII-lea față de cel anterior a fost aproape completa lichidare a tipăririi cărților chirilice și glagolitice pentru slavii de sud în orașul Veneția, care în secolul al XVI-lea, alături de tiparnițele chirilice din Țara Românească și Transilvania, a îndeplinit rolul principal de furnizare a cărții tipărite pentru slavii de sud. Apoi, era, în secolul al XVII-lea, cu totul neînsemnată producția de carte chirilică la Roma, iar în orașele Tübingen și Urah ea încetase complet încă de la sfârșitul deceniului al șaptelea din secolul al XVI-lea.

În acest context se afirmă rolul crescând al Țării Românești în aprovizionarea slavilor de sud ortodocși cu carte bisericească tipărită și, o dată cu ea, noua fază de înflorire a cărții slavone despre care se pomenește atât de des când se vorbește de perioada lui Matei Basarab și de activitatea lui Udriște Năsturel.

Intervine și o altă schimbare în istoria tiparului și cărții, schimbare care nu poate fi omisă atunci când studiem fenomenul în zona Europei de sud-est. Este vorba de pătrunderea și creșterea tot mai accentuată a aportului producției de carte tipărită de la Moscova, Kiev, Vilno, Lvov, Uniev și alte centre rusești, bieloruse și ucrainene. Acest aport devine în secolul al XVII-lea dominant, căci, mai ales cartea slavonă bisericească, dar și creațiile originale din mediul slavilor de sud este tipărită cu precădere în tiparnițele din zona slavilor răsăriteni. Rolul tiparului rusesc, ucrainean și bielorus a fost în această perioadă important și pentru înființarea sau reînființarea tiparnițelor chirilice și chiar grecești din Țara Românească și Moldova

Războaiele declanșate la sfârșitul secolului al XVI-lea în zona sud-est europeană au fost neprielnice pentru întreaga activitate cultural-artistică și deci, inclusiv pentru tipărirea cărților de orice fel. A doua jumătate a secolului și, mai ales, sfârșitul lui au constituit o perioadă în care toate tiparnițele din sudul Dunării și-au sistat complet activitatea. A încetat tipărirea cărților în Țara Românească, iar în Transilvania centrele de tipar (Clujul, Brașovul, Alba Iulia și Sibiu), înfloritoare de odinioară, lincezesc, cunosc o activitate foarte redusă sau sînt în întregime lichidate. Nici perioada primelor două-trei decenii ale secolului al XVII-lea nu a favorizat creația cultural-artistică. Desele schimbări de domnie din Țara Românească și Moldova, amestecul tot mai evident și brutal al Porții otomane în treburile interne, creșterea vertiginoasă a haraciului și a altor obligații în bani și natură paralizează nu numai viața economică, dar și cea spirituală. Condițiile erau, deci, extrem de vitrege și pentru dezvoltarea cultural-artistică. P. P. Panaitescu, recunoscutul specialist al epocii, constată „în ultimele decenii ale veacului al XVI-lea și în primele decenii ale celui de al XVII-lea, o oarecare stagnare, dacă nu o întrerupere a scrisului tipărit în românește. De la 1588 pînă la 1640 nu se mai tipărește nici o carte românească, iar în primele decenii ale veacului, după cronicile lui Mihai Viteazul, nu mai apar, nici în manuscris, opere originale în limba română. Socotim că această situație se datorește în parte reacțiunii slavo-ortodoxe, dar și împrejurărilor

sociale și politice ale acestei vremi, străbătute de continue lupte interne și externe, împletite cu răscoale țărănești, atit în Transilvania, cit și în Țara Românească și Moldova“.

O schimbare radicală intervine în deceniul al patrulea, cînd în Țara Românească se instaurează domnia lui Matei Basarab, iar în Moldova cea a lui Vasile Lupu. În Transilvania, consolidarea domniei, și împreună cu ea, refacerea economică și avîntul cultural-artistic se produce în timpul domniei lui Gábor Bethlen (1613—1629).

Insistăm asupra consolidării puterii centrale, căci, după cum vom vedea, curțile principilor Transilvaniei și ale domnilor Țării Românești și Moldovei vor juca un rol decisiv în reluarea și înflorirea activității cultural-artistice, în ansamblul ei, și în tipărirea cărților românești, în mod deosebit. De fapt, înființarea de noi tipografii sau reactivizarea celor vechi au fost legate de inițiativa și mai cu seamă de sprijinul eficient și statornic de care s-a bucurat activitatea de producere a cărții din partea lui Gábor Bethlen, Matei Basarab, Vasile Lupu, György Rákóczi I și II, Mihály Apafi I, Șerban Cantacuzino și Constantin Brîncoveanu. Rolul puterii centrale se afirmă prin aceea că domnii Țării Românești și principii Transilvaniei se îngrijesc de producția autohtonă a hirtiei, prin înființarea de mori de hirtie.

Participă la acțiunea de înființare și la activitatea tiparnițelor chirilice românești atit în Transilvania, cit și în Țara Românească și Moldova clerul înalt ortodox și mai cu seamă o serie de cărturari ca Udriște Năsturel, Varlaam, Dosoftei, Constantin Cantacuzino Stolnicul, Simion Ștefan, mitropolitul Ardealului, Ioan Zoba din Vinț, Antim Ivireanu, Petre Movilă, Nicolae Milescu spătarul și alții. Se afirmă, prin urmare, noul curent de umanism românesc, care devine un factor dominant în evoluția culturii române.

O altă trăsătură nouă în activitatea tiparnițelor românești din secolul al XVII-lea, mai cu seamă în Moldova și Țara Românească, constă în aceea că începe pe o scară însemnată tipărirea de cărți în limba neolînă. De fapt, centrul de greutate în acest domeniu începe să se mute aici, în țările române extracarpătice, ceea ce va favoriza nu numai dezvoltarea creației literare grecești, ci și convergența culturală din zona sud-est europeană.

Nu putem scăpa din vedere nici faptul că pe la sfârșitul secolului al XVII-lea se pun bazele, se pregătesc condițiile pentru tipărirea de cărți în limba arabă, meșteri tipografi din Transilvania și Țara Românească avind o contribuție hotărâtoare în introducerea tiparului în Georgia, în limba și cu caractere georgiene, în îndepărtata Ivirie, de unde Antim era originar. Apoi, în Transilvania se tipăresc texte ebraice. Are loc, prin urmare, o anumită expansiune în domeniul culturii prin mijlocul producției de carte tipărită, fapt de mare însemnătate pentru mersul ascendent al aceleiași convergențe culturale sud-est europene.

Vorbind de tipar și de tiparnițe din secolul al XVII-lea în zona sud-est europeană nu putem omite nici activitatea de tipărire a cărților pentru popoarele din această regiune, activitate ce s-a desfășurat în centre mai apropiate de Europa de sud-est. Pe lângă centre ca Veneția și Roma, în secolul al XVII-lea a crescut substanțial ponderea celor din Bielorusia, Ucraina și Rusia, unde sînt imprimate pe lângă mulțimea de cărți slavone destinate și slavilor ortodocși de la sud de Dunăre, și opere originale sau cărți laice în limbile română și neogreacă. Centre ca Moscova, Kiev, Lvov, Uniev, Vilno, Kutein și Ostrog devin în secolul al XVII-lea locuri de iradiere culturală, centre de unde inclusiv Țara Românească și Moldova se aprovizionează cu matrițe și alte materiale necesare înzestrării tiparnițelor cu caractere chirilice și grecești, precum și cu hirtie. Aceste centre erau și ele participante și promotoare ale convergenței culturale pe o zonă ceva mai largă, și anume din regiunea Europei răsăritene și sud-estice. Mulți meșteri tipografi dintre slavii de sud sau chiar greci își fac ucenicia, își însușesc arta grafică în localități cu tradiție în domeniul tiparului chirilic și grecesc și unii dintre ei se așează împreună cu meșteri și tipografi ucraineni și ruși în Moldova și Țara Românească, unde desfășoară o prodigioasă activitate, și unde atunci condițiile de relativă stabilitate politică deveniseră prielnice.

1. Reintroducerea tiparului în Țara Românească

Se știe că Țara Românească, îndeosebi prin cetatea de scaun de la Tirgoviște, s-a afirmat încă din faza de început a tiparului chirilic. După Cracovia și Cetinje, în ordine cronologică, urmează Tirgoviște ca unul din centrele europene ale leagănului de tipar chirilic. Macarie ieromonahul a tipărit cărți de rară frumusețe și execuție grafică, aici își desfășura activitatea Dimitrie Liubavici și tot aici își însușesc meșteșugul artei tipografice diaconul Coresi și alături de el o serie de meșteri tipografi care au tipărit apoi în Transilvania majoritatea cărților românești din veacul al XVI-lea. Știm, în sfârșit, datorită investigațiilor și descoperirilor din ultimul deceniu și jumătate, că în jurul anului 1573 începe activitatea de producere prin tipar a cărților chirilice slavone în orașul București.

Se pare că anul 1582 a fost ultimul din secolul al XVI-lea în care s-a mai tipărit vreo carte în Țara Românească. Începînd de la această dată și pînă în perioada lui Matei Basarab nu știm, timp de peste cinci decenii, de activitatea nici unei tiparnițe. Războaiele antiotomane și frământările interne, desele schimbări de domnii, luptele pentru putere duse de diferitele grupări boierești, răscoalele și în special cea condusă de Lupu Mehedințeanu, și mai cu seamă înăsprirea dominației otomane au fost neprielnice activității culturale și cu deosebire tipăririi cărților. Schimbarea a intervenit, atît datorită unei conjuncturi mai favorabile (angajarea Porții în lungul și istovitorul război cu Veneția, instabilitatea puterii și apariția unor semne de criză politică în Imperiul otoman, ceea ce împiedica să-și exercite tot atît de insistent dominația), cit și afirmării forțelor favorabile întăririi puterii centrale, o dată cu urcarea pe tron, cu sprijin transilvănean puternic, a lui Matei Basarab în septembrie 1632. Evident, schimbarea nu s-a produs dintr-o dată, consolidarea puterii noului domn a durat cîtiva ani, dar stabilitatea s-a statornicit atît pe plan economic, social-politic și militar, cit și pe tărîm cultural-artistic. Este evident că mai ales războaiele dintre Vasile Lupu și Matei Basarab au pus în pericol grav această statornicie,

dar ea totuși rămîne o trăsătură dominantă a istoriei Țării Românești pe timpul de peste două decenii cit a domnit Matei Basarab.

Matei Basarab, pe drept cuvînt, este considerat de istoriografia română ca un ctitor de țară. În timpul lui, viața economică nu numai că a cunoscut o perioadă de stabilitate, dar și una relativ prosperă. A crescut producția agricolă, s-au înmulțit animalele, s-a extins mult extracția de sare, au apărut o serie de activități productive noi, securitatea comerțului a crescut și orașele, târgurile cunosc o însemnată înviorare. Matei Basarab a întărit și înăspriț fiscalitatea, dar a pus ordine în încasarea veniturilor visteriei, care în timpul domniei lui au sporit considerabil. După sistemul militar al timpului, domnul Țării Românești a organizat o puternică armată, care putea rezista atacurilor din afară. Corpul de lefegii, care constituia nucleul acestei armate, a fost în timpul lui Matei Basarab întărit prin păturile de țărani liberi cu rosturi militare, așezate în zone de importanță strategică și favorabile organizării armatei și mobilizării rapide a oastei. Dorobanții și seimenii din Țara Românească constituiau grosul acestei oștiri, grosul de pedestrași rezistenți, bine echipați și înzestrați cu artilerie. Matei Basarab a reușit să organizeze funcționarea diferitelor verigi ale aparatului de stat. Cancelaria domnească, divanul, dregătoriile funcționau sub o supraveghere mai organizată. Perioada lui Matei Basarab este considerată și sub aspectul relațiilor externe ca una în care poziția internațională a Țării Românești s-a consolidat.

O înflorire deosebită au cunoscut cultura și artele. În istoriografie, domnia lui Matei Basarab în Țara Românească este încă apreciată ca o perioadă de încercare a unei „reacții slavone” față de locul pe care începea să-l ocupe limba română în activitatea Cancelariei domnești și în cea a scrierii și tipăririi cărților coresiene. Constatarea și expresia îi aparține cunoscutului specialist P. P. Panaitescu. Cercetările recente scot însă mai mult în relief succesul pe care l-au cunoscut scrierea și tiparul în limba română și se formulează, în acest context, mult mai nuanțat problema reînvierii slavonismului. Sintetizînd rezultatele investigațiilor în ultimii ani și îndeosebi pe cele care au fost ocazionate de aniversarea, în 1982,

a trei sute cincizeci de ani de la urcarea pe tronul Țării Românești a lui Matei Basarab, N. Stoicescu, referindu-se și la o importantă constatare a lui N. Iorga, subliniază că „domnia lui Matei Basarab poate fi împărțită din acest punct de vedere în două epoci: prima pînă la 1641, cînd domină curentul slavon, și a doua, după această dată, cînd mitropolitul Teofil impune cultivarea limbii românești“.

Pe lângă principala realizare în domeniul culturii din perioada lui Matei Basarab constînd din reintroducerea și dezvoltarea tiparului, trebuie reținut faptul că atunci s-au pus bazele culturii umaniste române, atunci au început să fie scrise în românește primele istorii ale Țării Românești, atunci s-au tipărit primele cărți în limba română de conținut laic, cum a fost *Îndreptarea legii*. Istoricii artei românești subliniază că domnia lui Matei Basarab se impune ca o perioadă de înflorire a construcțiilor laice și bisericești, domnul însuși fiind ctitor a 30 de mănăstiri, curți și biserici, inițiind și desfășurînd o activitate vastă de reparații și refaceri la alte opt obiective, printre care figurează și curtea domnească și cetatea Tîrgoviștei. Mănăstirile, întărite cu ziduri groase și cu turnuri, nu erau doar simple lăcașuri de cult, ele fiind menite să slujească apărarea țării, erau deci mănăstiri fortificate.

Curtea domnească devenise și un centru de iradiere a activității de construcții, meșteri care lucraseră la ctitoriile domnești se angajează și la alte construcții. Pilda domnului țării impune, ea fiind urmată, în condiții mai modeste, de unii mari boieri și de biserică în special, în zidirea de mănăstiri, de curți boierești și biserici, numărul acestora ridicîndu-se la circa 45 de construcții. În sfîrșit, mai trebuie amintite și acele ctitorii pe care le-a ridicat domnul Țării Românești în Moldova și în Transilvania, la sud de Dunăre, la Muntele Athos sau fondurile alocate de Matei Basarab pentru repictarea unor biserici din Kiev, Simopetra, Xenofon și Kutlunuz. S-au mai construit în aceste două decenii un număr important de case boierești și negustorești la orașe și sate. În total, în perioada domniei lui Matei Basarab s-au făcut circa „115 construcții noi, refaceri și reparații, o cifră impresionantă pe care nu o mai întîlnim în alte epoci“.

Domnia lui Matei Basarab a avut o mare importanță pentru dezvoltarea învățămîntului și școlii. A fost, deci, această perioadă, una de avînt cultural, care a pregătit tot ceea ce va urma în deceniile ilustrate de Cantacuzini și, în special, de Constantin Brîncoveanu, în deceniile ce vor aduce biruința definitivă a limbii române în cultura scrisă și în viața bisericească.

Una dintre primele inițiative ale lui Matei Basarab, după ce și-a consolidat domnia, a constat în aceea de a reintroduce tiparul în Țara Românească. Domnul Țării Românești caută mai întîi să-l atragă pe călugărul franciscan, croat de origine, Rafael Levaković, care avea o tiparniță chirilică la Roma, unde se tipăreau cărți în limba slavonă. După ce, la repetatele invitații adresate direct de Matei Basarab sau prin intermediul raguzanului Franje Marković, Levaković nu s-a grăbit să răspundă chemării de a întemeia în Țara Românească o tiparniță chirilică pentru cărți slavone, domnul român s-a adresat lui Petru Movilă, mitropolitul Kievului. Împrejurările înființării tiparniței domnești din Cîmpulung ne sînt prezentate de însuși Matei Basarab în *Predoslovie* scrisă în numele lui la *Molitvenicul* slavon, tipărit în acest oraș la 1635. Domnul Țării Românești constată mai întîi „împuținarea sfințelor cărți“ provocată de dese „năvăliri și împresurări ale diferitelor popoare, ale necredincioșilor și chiar ale unor credincioși, în diferite vremuri“, cînd „s-au întîmplat să fie și prădarea sfințelor bisericilor“. Minat și de sfatul cîtorva „dintre boierii noștri, de bun neam și prea credincioși“, el s-a decis să facă să dispară lipsa de cărți atît de necesare bisericilor și să se creeze un belșug de carte. Acest „belșug — se scrie în predoslovie — am socotit că nu va putea fi altfel cu puțință, decît numai prin tipografie, adică tiparniță“. Domnul român menționează că a socotit necesar să povestească pe scurt cum anume a fost adusă în Țara Românească tiparnița și cu ce a fost ea înzestrată. „Ni s-a arătat nouă — se scrie în predoslovie lui Matei Basarab — un bărbat străin, cuviosul ieromonah anume Meletie Macedoneanul, venit din țările rusești, care ne-a și grăit: văzînd lucrul tipografic

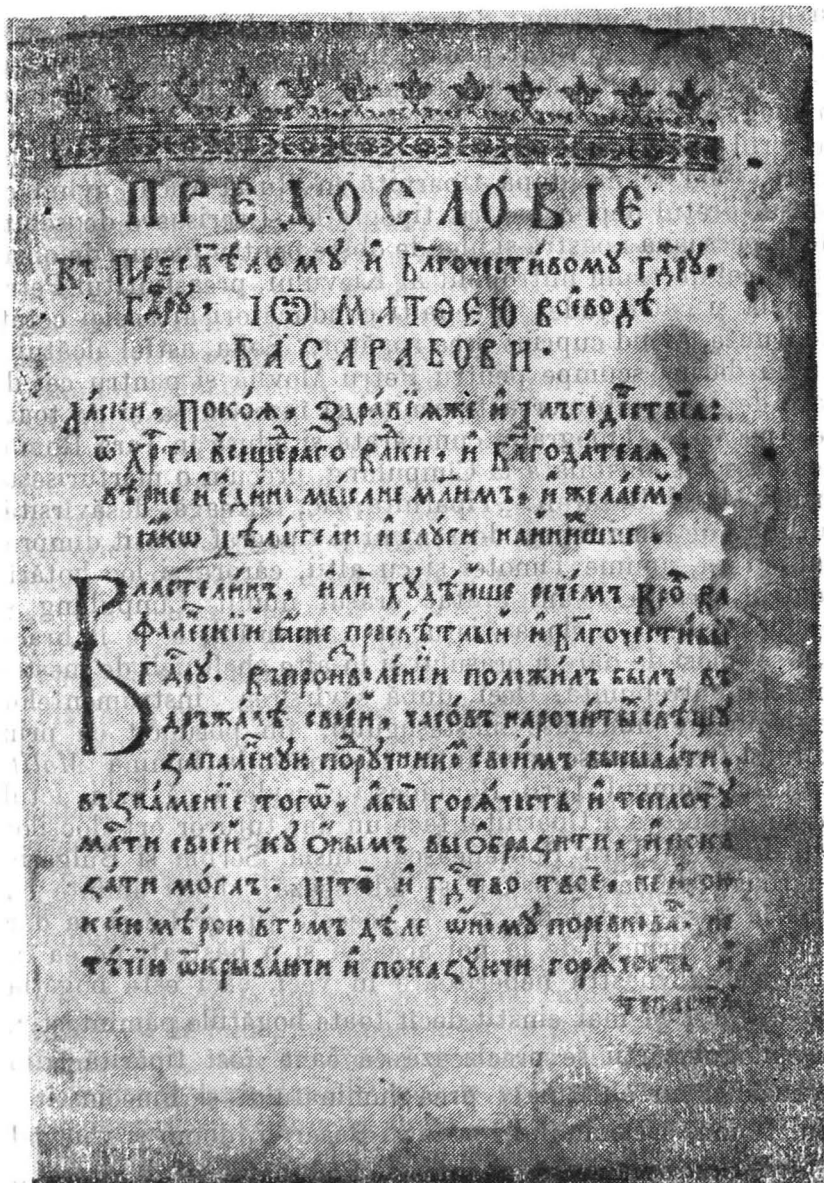

Fig. 1. Începutul Predosloviei închinatăe lui Matei Basarab în Molitvenicul apărut la Cimpulung în 1935.

și luind știre întocmai despre valoarea lui, am venit a vă povesti dacă vă va fi plăcut. Atunci noi, îndată după ce s-a sfătuit cu un oarecare tovarăș al lui, cu bărbatul Ieromonah Nectarie numit Pelagonianul și cu el dimpreună feciorul nostru, credinciosul Ștefan, numit Sprinten-lammers, l-am trimis după tiparniță în Rusia Mică, având cu dînsul prețul deplin pentru tipografie și scrisoare deosebită de la persoana noastră și una de obște pentru lucruri de obște către cel de acum mitropolit al Kievului, preasfințitul Petru Movilă și către județ și ceilalți conducători ai aceiei cetăți de frunte, avînd cuprins prea rugător.“ Solia, astfel alcătuită ducea daruri scumpe pentru Petru Movilă și pentru cei de care depindea obținerea tiparniței și înzestrarea ei cu toate cele necesare. Tipografia cumpărată și adusă în Țara Românească a fost instalată la Cîmpulung, precum o mărturisește însuși Matei Basarab: „Tiparnița, zic, întreagă, desăvirșită, cu litere de cinci feluri, deasemeni și tipograf iscusit dimpreună cu ea, anume Timotei și cu alții, cărora și loc hotărit pentru aceasta le-am arătat orașul numit Cîmpulung și le-am poruncit acolo a viețui și a se hrăni, a se îmbrăca și a se folosi de dare a orașului și în alte cheltuieli de meșteșug a o întrebuița. Deci, după săvirșirea instrumentelor de lemn trebuincioase meșteșugului, am poruncit ca prin voie și sfat obștesc, mai întii, să scoată la lumină *Molito-venicul*.“ Domnul Țării Românești consideră că prin actul lui de înființare a tiparniței face un dar tuturor ortodocșilor din Moldova, Țara Românească, Rusia, Serbia și Bulgaria și-i roagă pe cei cărora li se adresează: „luați aminte cu grijă la această dăruire, zic, la această tipografie și ca dar prea curat primiți de la noi aceasta și o păstrați pe ea în întreținerea voastră neperitoare în veci, căci este bogăția mai de preț și mai cinstit decît toate bogățiile pămîntești“. În epilogul cărții se precizează că ea a fost tipărită „din porunca și cu cheltuiala prea luminatului și binecinstitorului Domn, a Domnului Io Matei Basarab, domn și voievod al țării Ungrovlahiei și al întregii Podunavii și al altora ... în de Dumnezeu mintuită cetate a Cîmpulungului, de către prea păcătosul și nevrednicul rob Timotei Alexandrovici Verbițki“, imprimarea terminîndu-se la 30 iulie 1635.

Prezintă un anumit interes, pentru reconstituirea istoriei înființării și funcționării tiparniței din Cîmpulung, și predoslovia semnată în unele exemplare de Ioan Glebkovici, „cel mai mic“ din lucrători și slujbași din tipografia domnească, „adunător (culegător) așezător de cuvinte“, iar în altele de Ivașco Băleanu, mare vornic. Glebkovici, referindu-se la Matei Basarab, ca descendent al slăviților Basarabi de odinioară și ca întemeietor de tiparniță, scrie, printre altele, în această predoslovie: „De aceea, prin epistoliile și scrisorile tale, străbătînd multe țări îndepărtate, precum părțile ungurești și cele din Volynia, ai ajuns pînă la scaunul principatului de Kiev și pînă la locuitorul și capul întregii biserici rusești Petru Moghilă arhiepiscop și mitropolit de Kiev, ieșind de la el cu siguranță și cu statornică rugăciune, oameni învățați pe deoparte în sfintele scripturi și isteți pe de altă parte în meșteșugul acesta al tipografiei..., te-ai sfătuit îndeajuns, cu sfatul tuturor și cu învoiala boierilor de același gînd, ai dat la lumină cărți. Ceea ce se părea nepotrivit și cu neputință în această țară, acum, prin binecuvîntarea mînei celei tari și prea puternice, se vede și aici lămurit.“

Astfel, a luat ființă prima tiparniță din Țara Românească din secolul al XVII-lea și care a fost instalată la Cîmpulung, unde, pînă la 1650 s-au mai tipărit încă trei cărți: una — *Învățăture preste toate zilele*, în limba română și două — *Antologhion* și *Psaltirea*, în limba slavonă. Învățăturile au fost traduse „de pre limba grecească pre limbă rumânească“. Ieromonahul Melchisedec egumenul mănăstirii Maicii Domnului din Cîmpulung, care a făcut traducerea, ne mărturisește în predoslovia la aceste învățăture că „pohtit-amu și am nevoit de le-am scos pre limbă rumânească, ca să fie de tréba și de folos, nu numai celor ce știu, ce și celor proști ce nu știu“, căci în limba grecească învățăturile, scrise de „mulți și mari dascăli“ nu „le pot înțelege toți oamenii țării noastre ai vremii de acum“. După spusele lui Melchisedec cartea a fost tipărită „cu cheltuiala sfintei mănăstiri“ unde el era egumen și s-a terminat imprimarea ei la 17 septembrie 1642 „în typarné cé dentăi“. Noi amănunte despre tiparnița din Cîmpulung găsim în *Antologhionul*, sau *Mineiuales*, tipărit în anul 1643. Predoslovia la această carte scrisă

de același Melchisedec din Peloponez este închinată lui Matei Basarab, ctitorul mănăstirii Adormirea Maicii Domnului din Cîmpulung. Fiind convins „că nu altfel, nici prin alt chip, ci numai prin tipografie ne va fi cu putință să împlinim cele de datoria noastră“, a fost adusă tipografia „cu cheltuiala adunată de noi de la lăcașul darnic al prea luminăției voastre... în mănăstirea noastră cea de Dumnezeu păzită, mai întâi de toate, din porunca prea luminăției voastre“, unde s-a imprimat *Antologhionul* slavon. Și mai interesantă este din această predoslovie precizarea: „Deasemenea prin tipografie și *moara făcătoare de hîrtie* (s.n. L.D.), apoi felurite metale aramă și fier, și prin alte și prea frumoase lucruri de unde pe atîtea și atît de mari comori de binefacere pentru țară aduse prin binefacerea vrednică de laudă a prea luminăției voastre, prin laude netrecătoare și nicio-dată peritoare și care se întind mai departe decît veacul (viața), într-adevăr și după datorie a le lăuda am socotit, adică prin cărți scoase din tipar din mănăstirea noastră de sub protecția voastră“.

Avem, deci, a face cu o nouă inițiativă a domnului Țării Românești, Matei Basarab, și anume aceea de a fi înființat și o moară de hîrtie pentru producția indigenă a hîrtiei atît de necesară tipăririi cărților. Cercetările făcute de Livia Bacăru asupra filigranelor de pe hîrtia tipăriturilor din Cîmpulung ne dovedesc că într-adevăr această producție de hîrtie a fost organizată de Matei Basarab și că moara de hîrtie înființată de el a furnizat hîrtia pentru multe din tipăriturile realizate în Țara Românească în timpul domniei lui.

Mai există și o altă predoslovie la *Antologhionul* din 1643, cea scrisă de Udriște Năsturel împreună cu Melchisedec din Peloponez și adresată „tuturor pravoslavnicilor creștini“. În ea se spune că la primirea slujbei „în sfînta lavră din Cîmpulung“, cel din urmă a fost rugat ca în tipografia înființată acolo să fie tipărit *Antologhionul* necesar pentru toți, „atît din țară, cît și din alte țări“. Se cere ca cei ce vor să aibă această carte alcătuită „cu multă cheltuială“, „nu fără cheltuială (în dar) ci cu preț destoinic să vă cumpărați această carte și înveselindu-vă să vă pară că ați căpătat-o în dar, căci voi primiți de-a gata multă muncă

НА ПРЕСВѢТЛОЕ ЗНАМѢНІЕ НЪХЪ
МЛТІИ ГДНШВЪ БЛСАРЛБСВЪ.

Fig. 2. Stema Basarabilor imprimată în *Pravila* dela Govora din 1640.

și scumpă, fără nici o osteneală“. Tipografii Ștefan și Ioan Kunotovici, în epilogul cărții precizează că *Antologhionul* a fost imprimat „cu marea silință și cu nenumărată cheltuială“ a lui Melchisedec din Pelopones, egumenul mănăstirii din Cimpulung, imprimarea începându-se la 13 decembrie 1642 și terminându-se la 11 octombrie 1643. Semnează acest epilog, precum am spus, „Ștefan ieromonah, tipograf sîrb“ și „Ioan Kunotovici, tipograf rus“. Dan Simonescu arată că au existat două ediții din această carte, prima, în foaia de titlu a căreia figurează binecuvîntarea lui Theofil, mitropolitul Țării Românești; cealaltă ediție amintește pe Melchisedec, egumenul mănăstirii Cimpulung. Foaia de titlu la această a doua ediție se termină cu rîndurile: „Cu silința și cheltuiala ieromonahului Melchisedec, egumenul acestui lăcaș s-a sfîrșit înțtia tipărire în Cimpulung în anul 7152, de la nașterea lui Christos 1643“. Să mai amintim și faptul că pe verso-ul foii de titlu s-a imprimat o xilografură reprezentînd stema Țării Românești și portretele lui Matei Basarab și al doamnei Elina.

Se știe încă puțin despre cea de a patra tipăritură ieșită de sub teascurile tiparniței din Cimpulung. Este vorba de *Psaltirea* din 1650, care este cunoscută bibliografiei ruse, adică lui Undolski și Karataev pe baza exemplarului păstrat și azi la Biblioteca publică M. E. Salticov-Șcedrin din Leningrad. O descriere recentă a acestui exemplar găsim în catalogul întocmit de V. I. Lukianenko. Nu cunoaștem pînă acum un exemplar complet din această carte și ceea ce este și mai regretabil, ne lipsesc din unicatul aflat la Leningrad și primele patru file cu foaia de titlu și cu predoslovia sau predosloviile care de bună seamă ne-ar fi furnizat date noi și cu privire la tiparnița din Cimpulung. Se cunoaște, în schimb, textul epilogului de carte, text din care rezultă că *Psaltirea* slavonă s-a tipărit „în timpul domniei marelui domn Io Matei Basarab“ și a mitropolitului Țării Românești, Ștefan „în tipografia prea cuviosului părinte kyr Melchisedec ieromonahul, întiul egumen al mării mănăstiri Cimpulungului“, imprimarea sfîrșindu-se la 9 martie 1650. În textul epilogului găsim și prima mențiune, din toată istoria cărții românești, despre corectorul

de carte și care a fost ieromonahul Dionisie Ecclesiarhul. Ca tipograf figurează Preda Stancovici din Cîmpulung.

În Țara Românească funcționau tipografiile, precum se știe, la mijlocul secolului al XVII-lea și în alte centre, ca: Govora, Mănăstirea Dealu și Tîrgoviște. Se presupune că în aceste trei centre s-au produs cărți de către aceeași tiparniță instalată, mai întâi la Govora, apoi la Mănăstirea Dealu și în final la Tîrgoviște, scaunul de reședință a lui Matei Basarab. Astfel, Ioan Bianu și Nerva Hodoș, considerau că de la data apariției *Molitvenicului* slavonesc din Cîmpulung (1635) și „pînă la 1642 funcționează două tipografii: una la Cîmpulung și alta la Govora. După 1642 în tipografia de la Govora nu se mai tipărește nimic, și se pare că materialul tipografic a fost transportat la Mănăstirea Dealu, unde apare, în 1644, completarea *Cazaniei* începute la Govora în 1642“. Gabriel Ștrempel este și mai categoric în această privință, el ajunge la concluzia că Petru Movilă a dat Țării Românești două tipografii: „cea dintîi adusă în țară, a fost așezată la Cîmpulung și a desfășurat o activitate relativă, ieșind de sub teascurile ei numai patru cărți... Cea de a doua tipografie, instalată la Govora de la început și pusă sub supravegherea egumenului Meletie Macedoneanul, s-a mutat mai apoi la Dealu, de acolo la Tîrgoviște..., în 1647 din nou la Dealu, pentru ca în 1649 să se stabilească definitiv la Tîrgoviște; ultima tipăritură fiind *Tîrnosania* slavo-română din 1652“.

Dacă tiparnița de la Cîmpulung a trecut de sub mîna lui Matei Basarab sub cea a egumenului mănăstirii din acest oraș, Melchisedec din Peloponez, tipografia sau tipografiile de la Govora, Dealu și Tîrgoviște funcționau drept ca tipografii domnești. Astfel, în prefața *Psaltirii* slavonești tipărite la Govora, prefață adresată de Matei Basarab românilor și tuturor de o credință cu ei, domnul Țării Românești arată că „am dorit cu multă silință să vă dăruiesc Dumneavoastră, drept credincioșilor, din *tipografia mea* (s.n., L.D.), această carte... numită *Psaltire*“. Aceeași precizare se face și în cazul *Ceaslovului* slavonesc imprimat la Govora tot în anul 1638, în prefața căruia se arată, printre altele, următoarele: „Cu grijă și cu cheltuiala prea lumina-
tului Domn Io Matei Basarab, voievodul al țării Ungro-

vlahiei, s-a cules (alcătuit) acest Ceaslov în tipografia lui (s.n., L.D.), în mănăstirea zisă din Govora“. Într-adevăr, tiparnița de la Govora a fost transferată de la Dealu, căci *Evangelhia învățătoară* din 1644 „s-a început a se tipări... în mănăstirea din Govora și s-a sfârșit în mănăstirea Dealu“ — așa cum se precizează acest lucru în epilogul cărții. La Mănăstirea Dealu tiparnița funcționa, de asemenea, ca tipografie domnească, fapt precizat în prefața *Liturghierului* slavonesc imprimat în 1646 și în cartea lui Thomas Kempis, intitulată *Imitarea lui Christos*, tradusă din latină în slavonă de Udriște Năsturel și tipărită la Mănăstirea Dealu în 1647. Se arată chiar pe foaia de titlu a cărții că ea a fost imprimată în „tipografia domnească“, cu „porunca și cu toată cheltuiala prea lumnatei și drept credincioasei prințese Doamnei Elina, stăpina Ungrovlahiei transalpine, soția prealuminatei Domn și Voievod Io Matei Basarab“. Nu am văzut vreun exemplar original din această carte, însă din fotografiile reproduse în volumul al IV-lea din *Bibliografia românească veche* de către Dan Simonescu observăm o literă total diferită de cele din celelalte tipăriri de la Govora, Dealu și Tîrgoviște de la mijlocul secolului al XVII-lea.

Tipografia funcționa apoi la Tîrgoviște în anii următori tot ca o tiparniță domnească. Faptul a fost consemnat pe foaia de titlu a *Penticostarului* slavonesc imprimat în cetatea de scaun a lui Matei Basarab, unde se arată că „din porunca și cu cheltuiala principesei Elina, cu mila lui Dumnezeu stăpina și doamna Țării Românești, soția prealuminatei domn Io Matei Basarab, în tipografia lor domnească (s.n., L.D.) din cetatea de scaun Tîrgoviște“. Evident, că *Îndreptarea legii* nu putea să fie tipărită decât „în tipografia lumnatei... domn Io Matei voievod“. Și ultima carte imprimată la Tîrgoviște la mijlocul secolului al XVII-lea, *Tărnosania* a apărut la Tîrgoviște la 1652 „în tipografia lumnatei Domn Io Matei voievod“.

Nu dispunem de informații mai precise pentru a reconstitui înființarea tiparniței de la Govora și apoi mutarea ei mai întâi la Dealu și de acolo la Tîrgoviște. Se pare că prima carte imprimată la Govora a fost *Psaltirea* din 1637, dar din această carte, așa cum am menționat și în cele de

Fig. 3. Foaia de titlu a cărții: *Îndreptarea legii*, apărute la Tirgoviște în 1652.

mai sus, nu cunoaștem pînă astăzi nici un exemplar complet. Ne lipsesc, din exemplarul unicat depistat pînă acum primele două foi (inclusiv foaia de titlu), foi pe care era tipărită o predoslovie și în care s-ar putea să fi existat unele date despre înființarea tipografiei, aidoma *Molitvenicului* din 1635 apărut la Cimpulung. Din fragmentul de predoslovie, reprodus de Ioan Bianu și Nerva Hodoș după catalogul lui Ivan Karataev, rezultă că „din porunca“ lui Matei Basarab și cu binecuvîntarea mitropolitului Teofil, a lui Ignatie episcop de Rimnic și a lui Efrem, episcopul Buzăului, cartea a fost tipărită de „cel mai mic dintre călugări Meletie Macedoneanul, egumen al mănăstirii din Govora“, care — precum o spune în prefață — „m-am aprins de dragoste pentru acest meșteșug al tipografiei cînd am primit haina călugărească în sf. munte al Atonului, în marea lavră bulgărească numită mănăstirea Zugraf“. Acest Meletie Macedoneanul a jucat, după cum am văzut în cele mai înainte, un anumit rol în procurarea primei tiparnițe de către Matei Basarab de la Petru Movilă din Kiev, tiparniță instalată la Cimpulung.

Gabriel Ștrempel a încercat să reconstituie numele tipografilor care au activat la mijlocul secolului al XVII-lea în Moldova și Țara Românească, oferindu-ne și unele date bibliografice. Printre cei care au lucrat la tipărirea cărților slavone și românești el amintește, pe bună dreptate, mai întii pe Timotei Alexandrovici Verbițki, Ivan Glebkovici, Ivan Kunotovici și Meletie Macedoneanul. Acesta din urmă — precizează Gabriel Ștrempel — „a învățat meșteșugul tiparului tot la Kiev“. Mai apar în șirul tipografilor care au lucrat în Țara Românească numele următorilor meșteri: ieromonahul Silvestru, egumenul mănăstirii din Govora, ieromonahul Ștefan sîrbul sau ieromonahul Ștefan din Ohrida, Proca Stancovici croitor din Rimnicul de la Ocnele Mari, Tudor Dumitrovici, sîrb din Rimnicul de la Olt, Lupin Dumitrovici Popești din Lacovăț, Radu Staicovici, Preda Stancevici din Cimpulung, Radu feciorul lui Stoicăi din orașul Tîrgoviște, Stănilă, feciorul lui Ivan Sima de la Ocnele Mici și alții.

S-au tipărit în cele patru centre în care funcționau tiparnițele Țării Românești la mijlocul secolului al XVII-lea

peste 20 de cărți. Dacă în primii ani de funcționare a tiparnițelor s-au tipărit numai cărți de cult în limba slavonă, începând din anul 1640 au apărut și cele în limba română, care de la mijlocul deceniului al cincilea capătă o preponderență evidentă.

2. Tipărirea cărților românești în Transilvania

Fenomenul de decădere a activității tipografice se constată, la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul veacului al XVII-lea, și în Transilvania. El a fost provocat și aici de aceleași cauze și împrejurări care au dus la încetarea funcționării tiparnițelor din Țara Românească. Războaiele cu Poarta, cu Imperiul habsburgic, puternicele frământări interne și instabilitatea puterii centrale au fost neprielnice pentru dezvoltarea culturii și, implicit, pentru activitatea de tipărire a cărților. Centre înfloritoare în tipărirea cărților, care în secolul al XVI-lea au produs un număr important de cărți, cum au fost Brașovul, Alba Iulia și Oradea încetează de a mai produce cărți, iar altele ca Sibiu și Clujul cunosc o activitate mult redusă.

Inițiativa refacerii se datorează și în Transilvania, cum am văzut în cazul Țării Românești și cum vom vedea în cazul Moldovei, puterii centrale, aici procesul de consolidare fiind legat de numele lui Gábor Bethlen (1613—1629).

În primii ani ai domniei sale, Bethlen este preocupat mai cu seamă de consolidarea economică, de organizarea mai bună a visteriei, a veniturilor puterii centrale, de limitarea puterii marii nobilimi și de înviorarea vieții economice. Principele pune în aplicare un vast program de construcții, de întărire a cetăților din Oradea, Alba Iulia, Făgăraș, Deva, Gherla, Odorheiu Secuiesc, Gurghiu etc., de ridicarea a noi castele și curți princiare. Resurse nebănuite sînt puse în mișcare.

Pe tărîm cultural, Bethlen este preocupat întîi de toate de organizarea învățămîntului, de înființarea de școli și întemeierea școlii superioare la Alba Iulia numită Collegium Academicum. Pentru că în primii ani ai domniei sale în

Transilvania nu existau condițiile necesare unui învățământ mediu și superior modern, principele se îngrijea ca să fie trimiși la studii în străinătate mulți tineri transilvăneni. Astfel, din matricolele universităților protestante din țările germane, Elveția, Olanda și Anglia, ale universităților din Franța și Italia aflăm că peste o mie de tineri transilvăneni au studiat în perioada domniei lui Bethlen la universitățile renumite din Europa apuseană. Acest principe cu vederi largi, prin hotărâre dietală, a interzis nobililor să-i împiedice pe copiii de iobagi în frecventarea școlilor. Cei dintre nobili care ar fi îndrăznit să calce această prevedere erau pedepsiți cu suma enormă de o mie de florini. El i-a eliberat pe preoții satelor de obligațiile iobăgești. Principala lui realizare în domeniul învățământului a fost cea de întemeiere a școlii superioare de la Alba Iulia în anul 1622. La acest Collegium Academicum au fost invitați profesori din universități germane, printre ei fiind și Martin Opitz, om de cultură de faimă europeană. Principele a donat acestei instituții domeniul Aiudului cu veniturile a citorva sate și suma de 20 000 de florini pentru întreținerea profesorilor și a studenților. Peste optzeci de tineri învățau aici anual pe cheltuiala visteriei princiare, școala dispunând și de un internat. Profesorii primeau un salariu anual între 350 și 500 de taleri și împreună cu locuința și o cantitate de produse suficientă pentru întreținerea familiei. Bibliotecarul și învățătorii din clasele primare aveau un salariu anual de 100—150 florini plus o serie de produse. Pentru stipendiații principelui era alocată anual suma de 800 de florini, Colegiul beneficia de o bibliotecă și, pentru tipărirea manualelor școlare și a lucrărilor științifice elaborate de profesori, avea la dispoziție tipografia princiară adusă de Bethlen de la Nagyszombat din Ungaria superioară. Împrejurările întemeierii tiparniței princiare de la Alba Iulia ne sînt cunoscute.

Primul produs al acestei tiparnițe a constat în imprimarea hotărîrilor dietale din 1623. Din publicația lui Nicolae Dobrescu cunoaștem faptul că Bethlen a donat călugărilor români Popa Sava și Moise Toma în chip de *nova donatio* mănăstirea din Rimetea, iar la 21 februarie 1615

l-a confirmat pe preotul Theofis de Prislop în funcția de episcop ortodox subordonându-i parohiile din comitatele Alba, Turda, Cluj, Solnocul interior și de mijloc, Maramureș, Crasna și Bihor, precum și pe cele din districtele Bistrița și Gurghiu. La Alba Iulia a fost întemeiată de Bethlen și o școală românească, în care erau pregătiți tinerii preoți ortodocși. El, printr-o diplomă princiară, i-a scutit și pe preoții români de plata dijmei. Din condițiile de socoteli ale visteriei princiare aflăm că Bethlen a dispus timp de câțiva ani în șir plata dascălilor și preoților români care din porunca și cheltuiala lui lucrau la traducerea *Bibliei* în limba română, traducere ce va fi, evident, folosită la editarea *Noului Testament* de la Belgrad din 1648.

Moartea prematură l-a împiedicat însă pe Bethlen să vadă imprimat rodul muncii acestor dascăli și preoți, deși sînt știri sigure că principele plănuia întemeierea și a unei tipografii cu litere chirilice, pentru editarea cărților românești.

Opera lui a fost continuată de György Rákóczi I (1630—1648) sub domnia căruia s-a reintrodus și în Transilvania tiparul chirilic.

Preocupările de a întemeia o tiparniță chirilică se concretizau în Transilvania la sfîrșitul deceniului al patrulea atît prin faptul că români transilvăneni lucrau în tiparnița din Govora și, deci, și-au însușit acolo meșteșugul imprimării cărților, cît și prin aceea că meșteri tipografi cunoscuți din Țara Românească au fost chemați în Ardeal. Pentru primul caz avem dovada într-o informație spicuită din zăpîsul de la 2 decembrie 1639, care pomenește de Popa Nicolae, ardeleanul, care scoate cărți la tiparnița lui Matei Basarab din Govora. Cît privește meșterii tipografi din Țara Românească sosiți în Transilvania pentru a tipări cărți românești se pare că primul dintre aceștia a fost în secolul al XVII-lea Popa Dobre, al cărui nume figurează pe foaia de titlu a *Catechismului calvinesc* imprimat la Alba Iulia. Popa Dobre a fost chemat de principele Rákóczi pentru a tipări cărți chirilice românești. Ni-l spune acest lucru mitropolitul Ghenadie în prefața la *Evangelia cu învățătură* tipărită la Alba Iulia în 1641. Mitropolitul mărturisește că „foarte mi era jălaniaie la inimă să aducă tipare să o tipă-

rească aici (*Evangelhia*) în cestă țară a mării sale crai. Dereptu aceia s-au aflatu dascălu popa Dobre de au venit de în Țara Rumănescă de au făcut tipare aice în Ardélu și văzîndu acestu lucru foarte mi se îndulci inima mé de acele tipare și mă jăluei mării sale lu Racoți Gheorghie de acestu lucru să tipărească cărțile aice în țara mării sale și mării sa mi au datu voe să tipărescu. Dereptu aceeaia nu cruțai dăin ce mi dăruise Dumnezeu de avere ce dédu dascălului ajutoriu să le tipărescă în tipare ce făcu, iară cînd au începutu a se tipări acestei cărți, noao ni se întimplă petrecere de pre cestă lume și amu lăsatu la moartea noastră pre cine va lumina milostivulu Dumnezeu, pre scaunului mitropoliei Bălgradului, să nu părăsescă acestu lucru bunu, ce să întărescă“. Astfel, opera începută de Ghenadie a fost săvîrșită de mitropolitul Joresc venit din Moldova în Ardeal.

Aceasta s-a întimplat în condițiile în care planul lui Rákóczi și al episcopului său calvin István Katona de a-l instala în scaunul mitropolitan al românilor ardeleni pe Meletie Macedoneanul a eșuat. Episcopul calvin, în scrisoarea sa din 13 septembrie 1640 adresată din Alba Iulia principelui György Rákóczi, îl recomanda pe Meletie Macedoneanul ca unul „care a tipărit acolo înăuntru (în Țara Românească — n.n., L.D.) *Biblia* și alte cărți în limba română, are o întregă tipografie, a mai umblat pe aici și mai înainte și mării ta i-ai dat salv conduct“. La 22 septembrie 1640, același István Katona se adresa din nou principelui amintind că Meletie Macedoneanul „are minte luminată“ și că se „pricepe la tipărirea cărților“. În așa-numitele condiții formulate de episcopul Katona pentru funcționarea mitropolitului românilor ardeleni, condiții care vădeau un pronunțat caracter de prozelitism calvin, erau prevăzute, printre altele, ca noul mitropolit să întrețină la Alba Iulia o „școală bună românească“, cu 2—3 dascăli care să cunoască pe lîngă limba română și latina și greaca. El avea obligația „să țină o tipografie și ucenici tipografi cu care să tipărească atît pentru necesitățile bisericii, cit și pentru școlile lor cărțile de trebuință“. Se preciza de asemenea, că serviciul divin va fi ținut „înaintea obștei țărănești în limba lor, adică românește“. Se vor scrie, ori se vor traduce cărți

de rugăciuni și cîntări în limba română, la fel cu cele pe care le folosesc românii din părțile Caransebeșului și Lugojului. În punctul al șaptelea se preconiza tipărirea catechismului calvin „tradus în românește“, pentru ca el să fie învățat de copii.

Prozelitismul calvin a fost respins de românii ortodocși. Răspunsul lui Varlaam la *Catechismul calvin* a constituit momentul decisiv în această atitudine militantă ortodoxă, care s-a reflectat cu deosebită putere și în afirmarea ideilor unității de limbă și neam a românilor, a originii comune.

Fără a minimaliza și a nega eventualul pericol pe care l-ar fi putut avea prozelitismul calvin, trebuie totuși să nu scăpăm din vedere că protestantismul a jucat rolul de accelerator în promovarea limbii vorbite de popor și în cazul românilor. Sub influența acestui curent s-au făcut primele traduceri în limba română, s-au tipărit primele cărți în limba română și în locul slavonei a început să fie folosită în biserică limba înțeleasă și vorbită de popor, adică limba română. În acest cadru trebuie judecate și acțiunile întreprinse de principii calvini ai Transilvaniei din secolul al XVII-lea. Ei au sprijinit implicit traducerea și publicarea unor cărți românești, care au îndeplinit un rol important și deloc neglijabil în promovarea limbii literare. Dacă prozelitismul calvin în cazul românilor a avut un caracter trecător, în schimb, efectul lui în domeniul promovării limbii vorbite de poporul român a avut repercusiuni pozitive durabile.

Traducerea textelor sacre în limba română a constituit deci, o preocupare majoră a curții princiare. În timpul lui György Rákóczi I în centrul atenției se afla continuarea traducerii *Noului Testament*. Astfel, la 5 august 1643 episcopul Katona, adresîndu-se protopopilor români din Ardeal, scria: „Văzînd lipsa și puținătatea Bibliei Sacre, tradusă greșit și în părțile în care se află tradusă, și nu din limba greacă, ci din cea slavonă..., ne silim să traducem Noul Testament din limba greacă, în care au scris evangheliștii și apostolii, în limba română și să-l tipărim pentru necesitatea sufletească a numeroaselor comune românești sărmăne, pentru care am și găsit un om potrivit..., care deși e român, știe bine grecește, pricepînd și limba latină“.

ПРѢДОСЛОВІѢ КЪ ТРЪ МЪРІА СЪ
КРАЮАА АРДЪА ЗЪН.

Учѣнѣтѣ зѣн шѣ аманѣтѣ зѣн, шѣ рѣшѣнѣтѣ зѣн
къ дѣстѣннѣ шѣ къ рѣшѣнѣтѣ, Милѣстѣ зѣн

ГЕОРГІЕ РАКОЧН.

ША МАНМАН, ДН МЛА АЪ ДННЪ КРАМАЪН АРДЪА ЗЪН,
ДОМАЪН ПІРЦЛОА ЦЪРЪН ОУГЪРЪН, Шѣ
ШПАНЪА ЗЪН СЪКЪНЛОА,
сѣрѣжѣ н про.

ДѢЛА ТЪА ЗЪН ДННЪ, ПІАТЪ ДОМАЪН ПОСТЪ ІСЪ ХЪ:
МНАКЪ, ПАУ, Шѣ ДОМАЪН ФІРМІТЪ, КЪ БІРЪНЦЪ
АФІРМІТЪ, ПОУТЪ КЪ МАН ТАА,
КА ДОМАЪН МІЪ МАТНЪ.

И

ДОМАЪН Шѣ ПІКЪА ПІМЪАТЪА МАНЪ ДО
МАЪН, КЪАІН АНШ ДЪ ДННЪ АНПОА ІОНЦІН
КАІ ПІАТЪАТЪ КЪ КАІН ПЪАМА АЪ ШЪА ПІА
НАТЪ: (УЛО, П.) ЗНКА ДЪАМЪНІА ПІАТЪ
ДННЪ Шѣ ДЪАМЪНІА ПІА ПІАТЪАТЪ ПІАТЪАТЪ
КАІН ІОНЦІА Шѣ ПІАТЪАТЪ ПІАТЪАТЪ ДЪАМЪНІА
ШАМЪНІА ПІАТЪАТЪ КЪАІН, ПІАТЪАТЪ ДЪАМЪНІА Шѣ
ДЪАМЪНІА ПІАТЪАТЪ ПІАТЪАТЪ, КАІН ІОНЦІА Шѣ
ПІАТЪАТЪ ПІАТЪАТЪ, ПІАТЪАТЪ ПІАТЪАТЪ
АЪА, ШЪА ПІАТЪАТЪ Шѣ ІОНЦІА Шѣ ПІАТЪАТЪ
КАІН, ПІАТЪАТЪ АЪА ДННЪ ПІАТЪАТЪ АЪА, ПІАТЪАТЪ
ПІАТЪАТЪ ШЪА ПІАТЪАТЪ АЪА ДННЪ ПІАТЪАТЪ, ПІАТЪАТЪ
КАІН ПІАТЪАТЪ АЪА ІОНЦІА Шѣ ПІАТЪАТЪ ПІАТЪАТЪ
ПІАТЪАТЪ, Шѣ ІОНЦІА ШЪА ДННЪ ПІАТЪАТЪ. КАІН Шѣ

Fig. 4. Predoslovia mitropolitului Simion Ștefan la Noul Testament imprimat la Bălgrad (Alba-Iulia) in 1648.

Se cerea protopopilor români ca pentru acoperirea cheltuielilor necesare traducerii și tipăririi *Noului Testament* să stringă de la fiecare preot român câte un florin. Știm din socotelile visteriei princiare că pînă la finele anului 1648 a fost adunată astfel suma de 600 de florini. Dar și pînă atunci, plata traducătorilor era asigurată de visteria princiară. Se cunoaște, de exemplu, scrisoarea lui György Rákóczi I adresată soției sale Zsuzsanna Lorántfi la 27 august 1644, scrisoare în care se dispunea să fie plătiți 50 de florini traducătorului român, care mai primea și o bucată de stofă pentru îmbrăcăminte. În anul 1646, principele aloca sume însemnate pentru ca să fie turnate litere chirilice în cantitate suficientă culegerii și imprimării *Noului Testament*. Astfel, dacă la sfîrșitul anului 1647 se tipărea încă cu litere latine *Catechismul calvinesc* în limba română, tradus de Ștefan Fogarași și imprimat de tipograful Márton Brassai Major cu cheltuiala lui Acațiu Barcsai, marele ban al Lugoșului și Caransebeșului și comitele suprem al comitatului Severinului, în 1648 s-a tipărit la Alba Iulia cu litere chirilice *Noul Testament*, un adevărat monument al limbii române literare.

Anumite informații cu privire la tipografia chirilică românească de la Alba Iulia putem spicui și din foaia de titlu a *Noului Testament* apărut în 1648 și din predosloviile lui Simion Ștefan, „arhiepiscopu și mitropolitu scaunului Belgradului și a Vadului, și a Maramureșului, și a toată țara Ardelului“. Astfel, în predoslovia închinată lui György Rákóczi I se spune, printre altele: „Că văzându și înțelegându măriia ta că noi Români care sântem în țara mării tale nu avem neci Testamentulu celu nou, neci cel Vechiu de plinu întru limba noastră, mării ta te-ai milostivitu ca unu Craiu milostivu, și mi-ai poruncitu să cautu în popii miei preuți cărțulari și oameni înțelepți, carii să știe izvodi Testamentulu celu nou, a domnului nostru a lui Isus Hristos din limba greciască, și slovenescă, și latinescă, care văzindu porunca mării tale am și făcut, și mării ta încă te-ai milostivitu, de *ne-ai adusu meșteri streini de ne-au făcut Typografie și le-ai dat plată din vistiiariulu mării tale* (s.n., L.D.)“. Pe foaia de titlu se precizează anume că această carte „cu îndemnarea și porunca, denpreună

cu toată cheltuiala, a măriei sale Georgie Racoti, Craiulu Ardealului i procia (și celelalte) tipăritu-s-au întru a măriei sale Typografie, dentâiu noou în Ardealu în Cetatea Belgradului“. Avem, deci, a face și în cazul Transilvaniei, la fel ca și în cel al Moldovei și Țării Românești, cu o tiparniță domnească, fapt confirmat și de foaia de titlu al *Psaltirei* românești din 1651, unde din nou se precizează că această carte „tipăritu-s-au întru a măriei sale Typografie... în Ardeal, în cetatea Belgradului“.

La mijlocul secolului al XVII-lea în tipografia principelui de la Alba Iulia s-au imprimat, deci, mai multe cărți, toate în limba română. Pe lângă *Catechismul calvinesc*, reeditat, cărțile care s-au impus ca realizări deosebite au fost două, și anume *Noul Testament* de la Bălgrad și *Psaltirea* într-o nouă traducere românească. În legătură cu traducerea și publicarea *Noului Testament*, o atenție deosebită prezintă principiile enunțate de mitropolitul Simion Ștefan privind traducerea textelor sacre.

În viltorea necruțătoare a evenimentelor din anii 1658—1660, cînd Transilvania a devenit teatrul unor lupte interne pentru putere și cînd țara a fost pustiită și devastată de oștile turcești, centrul înfloritor al culturii de la Alba Iulia, creat cu atita trudă și cu sacrificii materiale apreciabile, a fost aproape complet distrus. Au pierit vestita bibliotecă și arhiva princiară, a fost distrus Colegiul academic, creat de Bethlen, palatele zăceau în ruină, mistuite de focuri și prădate de trupele turcești, populația orașului s-a risipit. În aceste împrejurări a fost distrusă și tipografia princiară împreună cu literele și înzestrarea ce o avusese pentru tipărirea cărților românești cu caractere chirilice.

În timpul domniei lui Mihály Apafi se fac noi încercări de a reconstitui tipografia, inclusiv secția pentru tipărirea cărților românești. După ce, la 12 august 1666, principele porunca administratorului dijmei bisericesti și în special scaunelor săsești să nu-i tulbure pe preoții români cu stringerea dijmei, căci ei sînt scutiți de această obligație, Apafi scria, la 24 mai 1667, într-o epistolă adresată lui Ioan Zoba din Vinț, Toma Topai, Dumitru Logofăt și Gheorghe Chira, toți patru curatori ai mănăstirii românești din Alba Iulia, să se îngrijească de procurarea înzestrării necesare pentru

tipărirea cărților românești. Se arată în această scrisoare că mănăstirea a fost pusă sub custodia celor sus-pomeniți cu condiția ca din veniturile ei să fie ridicată o școală românească împreună cu o tipografie pentru imprimarea cărților românești. Veniturile au fost însă folosite de episcopul Sava Brancovici în alt scop și nici școala, nici tipografia nu au fost ridicate. Pentru a remedia situația creată, principele poruncea ca împreună cu preoții români din Lančrăm, Armeni și Sebeș, cei sus-menționați să treacă de îndată la încasarea veniturilor și să fie ridicate școala și tipografia prezentind însuși principelui o informare despre cele întreprinse.

În anul 1675 Apafi a dispus ca în bisericile românești slavona să fie înlocuită pretutindeni cu limba română, dar faptul că această măsură folositoare promovării limbii române a fost însoțită de prozelitismul calvin, ea a fost întâmpinată de o dirză rezistență mai cu seamă din partea mitropolitului Sava Brancovici, rezistență care, pentru un timp, a anihilat și editarea cărților în limba română în Transilvania, căci întemeierea mult plănuitei tiparnițe chirilice întârzia. Cu toate acestea, principele Apafi subvenționa traducerea *Vechiului Testament* în limba română. La 23 februarie 1681, Apafi poruncea administratorului veniturilor princiare să asigure lui István Matkó Kézdivásárhelyi, cărturar erudit care pe lângă limba sa maternă cunoștea bine limbile ebraică, greacă, engleză, latină și română, un venit anual de 40 de florini, 40 de vedre de vin și 12 cible (găleți de circa 84 litri) de griu pe tot timpul cât acest cărturar se va ocupa cu traducerea în limba română a *Vechiului Testament*. Se știe că Matkó a funcționat la biserica românească din Caransebeș.

Stăruința lui Apafi este reflectată și în scrisoarea nedată adresată de protopopii și preoții români principelui pe la începutul deceniului al nouălea. Se menționează în această scrisoare și faptul că au fost luate deja măsurile necesare înființării unei tiparnițe chirilice românești și că se fac pregătiri în vederea deschiderii școlii românești.

Știri cu privire la problema tiparniței românești plănuite se găsesc și în protocoalele din 12 iulie 1682 despre ancheta ordonată de principe la cererea unor protopopi

și preoți români asupra activității mitropolitului Acațiu Ioasaf. Unul dintre martori, anume Ștefan din Hațeg, pomeneste de tiparnița care urma să fie adusă în Transilvania pentru a tipări cărți în limba română. În actul de confirmare a mitropolitului Vasile Varlaam, act eliberat de principele Apafi la 10 aprilie 1686, vlădica român este obligat să refacă „tipografia românească“ de la Alba Iulia, pentru a imprima cărți în limba română.

Știm foarte puțin despre împrejurările refacerii tipografiei chirilice din Transilvania și cu toate că în bibliografie sînt menționate unele cărți românești din deceniul al optulea, prima carte tipărită în Ardeal cu caracter chirilic sub domnia lui Apafi este *Sicriul de aur*, o carte de rugăciuni de înmormîntare alcătuită de Ioan Zoba din Vinț și tipărită la Sebeș în anul 1683. Se spune în predosloviea acestei cărți închinată lui Mihály Apafi că tiparnița de la Sebeș a fost ridicată „din porunca“ principelui care a și acordat tot ajutorul necesar în această privință. Tipograful care a scos cartea era „Daniil tipograful, făcătorulu Tipografiei Noao“. Tot lui Ioan Zoba din Vinț îi datorăm și următoarea carte tipărită, de data aceasta la Alba Iulia, închinată principelui Apafi. Este vorba de lucrarea *Cărare pre scurtu pre fapte bune îndreptătoare* apărută în anul 1685. Din „porunca pré milostivului domnului nostru Apafi Mihaiu, craiulu Ardélului“ a scos Ioan Zoba în 1687 și *Ceaslovețul* în versiune românească, tipograf fiind un oarecare Chiriac numele căruia mai apare, în epilogul *Ceaslovului* imprimat la Sibiu, sub forma: „popa Kyriac Tipograful Moldoveanul ispravnic de totu“.

Au mai apărut în tipografia princiară, în anii care au urmat, o serie de alte cărți românești, printre ele fiind *Rînduiala diaconstvelor* (1687), *Molitvenicul românesc* (1689) tradus din slavonă în românește de Varlaam, mitropolitul Ardealului, precum și cartea intitulată *Povesté la 40 de mucenici* (1689).

Tipografiei din Alba Iulia îi datorăm și prima *Bucoavnă* editată în limba română de Mihai Ștefanovici, tipograful

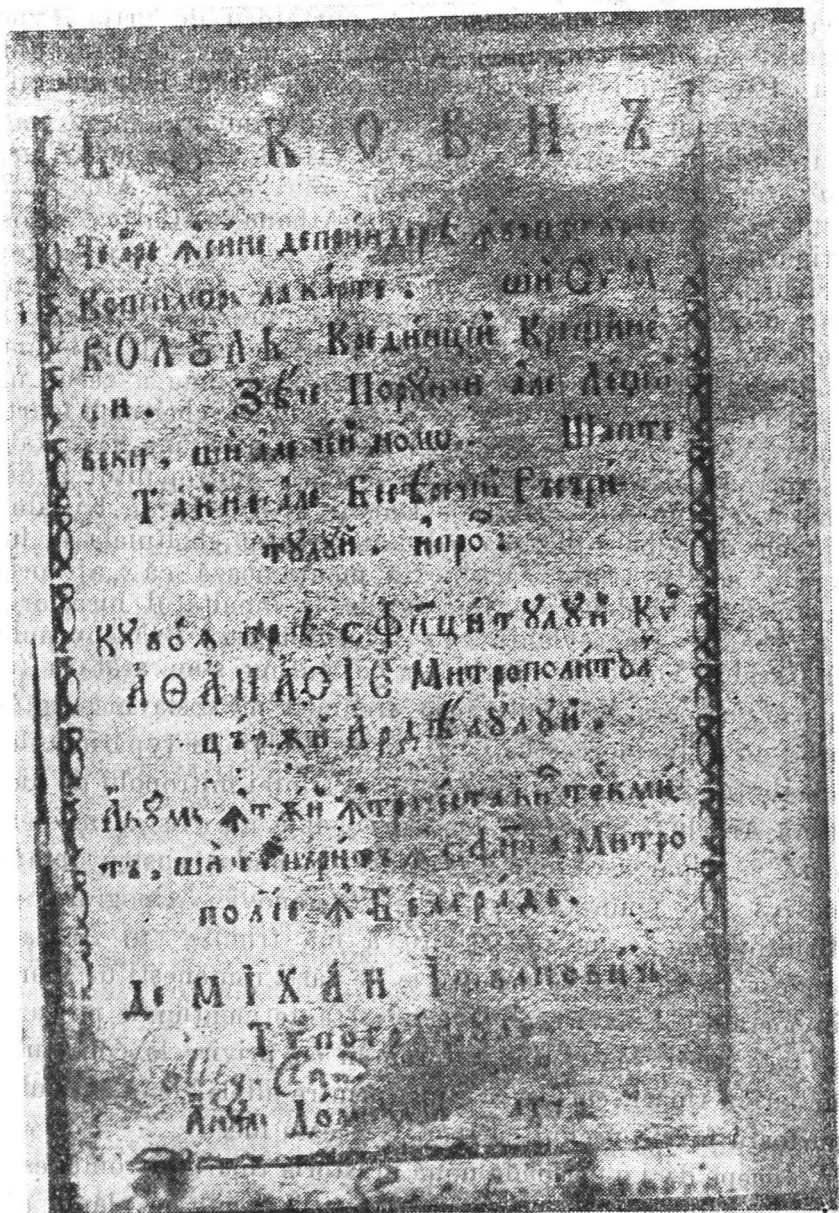

Fig. 5. Foaia de titlu a Bucovnei tipărite la Bălgrad (Alba-Iulia), în anul 1699 „de Mihail Istvanovici tipografu“.

vestit. Este de menționat că „purtătorii de grija Typografii“ au fost „protopop Gheorghe, notareșul Dăianulu“ și „Pan Rațu Ișvanu Cheșfalud odoru birăul Belgradului“.

Cea mai de seamă realizare a tiparului românesc transilvan de la sfirșitul secolului al XVII-lea rămîne însă *Chiri-acodromionul* românesc apărut în anul 1699 la Alba Iulia sub supravegherea mitropolitului Athanasie. Cartea a fost tipărită de același Mihai Ștefanovici „cel din Țara Ungrovlahiei“. Este vorba de *Evanghelia cu învățatură* „care are întru ea Cazanii la toate duminicile preste an, și la praznicele domnești, și la sfinții cei numiți“. Este de subliniat faptul că această carte în mai multe volume a cerut un efort tipografic cu totul deosebit și, evident, cheltuieli foarte mari, care au fost suportate — așa cum se spune în prefața scrisă de Mihai Ștefanovici — de către mitropolitul Athanasie, protopopul Gheorghie Dăianu și Raț Iștfan Kișfalud judele de Alba Iulia și care n-au „cruțat cheltuiala la lucrulu acestii sfinte cărți“. Se menționează că „ajutoriu nelipsindu și dela pre luminatulu și innălțatul biruitoriu al toatei Ungrovlahii, Io Constandinu Brâncovénulu Basarabu Voevodu, carele nu cu puținu s-au arătat (și purure să arată) luminătoriu credinții pravoslavnice întărind-o cu dumnezăeștile cărți, în totu chipulu typărindu-le, carele fiind patronușu adevăratu al sfintei mitropolii de aici dinu Ardélu“. Și fiindcă în Transilvania nu existau meșteri care să tipărească cărți necesare „némului nostru românescu“ — o spune chiar Mihai Ștefanovici tipograful — Brîncoveanu „s-au milostivitu a mă trimite“ în Ardeal, unde avea să tipărească o serie de cărți românești de mare importanță. Sint deosebit de interesante mențiunile pe care le face acest vestit tipograf român cu privire la condițiile în care a tipărit cartea, arătînd, printre altele, „că typariulu au fostu foarte vechiu, și tocit la acesta lucru“.

Începe deci o perioadă nouă în istoria tiparului românesc din Transilvania, dar care va fi totuși trecut pe planul al doilea față de ceea ce se va realiza în Țara Românească sub mîna iscusită a marelui cărturar Antim Ivireanul.

3. Introducerea tiparului în Moldova și activitatea tiparniței domnești din Iași

Introducerea tiparului în Moldova la mijlocul secolului al XVII-lea n-a fost nici ea fără antecedente, care coboară în timp pînă la ultima decadă a secolului al XVI-lea. Cunoscutul istoric ucrainean, I. Ogienko, care a publicat în 1925 o sinteză despre istoria tiparului din Ucraina, atrăgea atenția asupra unor acte păstrate în arhivele din Lvov din care rezultă ajutorul dat de moldoveni în tipărirea cărților slavone în acel oraș și sprijinirea Frăției stavropighiale ortodoxe. Astfel, la 8 octombrie 1590, Frăția din Lvov cerea de la mitropolitul Moldovei, Gheorghe Movilă ajutor bănesc pentru ridicarea unei biserici ortodoxe, pentru „școala și pentru tiparnița care se află aici la noi“. Rezultă din această scrisoare că atunci la Lvov se construia „o casă pentru tiparniță“ cu ajutorul moldovean. Între anii 1598 și 1632 domnii Moldovei au acordat de 25 de ori ajutor bănesc Frăției stavropighiene, ceea ce rezultă din corespondența lor purtată cu acest oraș. Ieremia Movilă a fost unul dintre acești domni moldoveni care a trimis de mai multe ori sume importante, donînd în total 5680 de galbeni Frăției. La 15 martie 1598, el anunță, prin scrisoarea sa pe starostele Frăției, că, dînd curs cererii lor, trimite 500 de galbeni pentru ridicarea bisericii, cu toate că și „în țara noastră se află numeroase biserici, cetăți și curți domnești, care au nevoie de renovare și nu de puțină cheltuială“. Ținînd însă seama de faptul că biserica amintită a fost întemeiată de domnii Moldovei, Ieremia Movilă trimitea suma solicitată, dar cerea ca ea să fie cu chibzuință folosită și „fiecare gros“ să fie trecut de diaconul său „într-un catastif“ aparte, pentru a ține seama banilor cheltuiți. La rîndul său, domnul Moldovei cerea la 12 ianuarie 1605 Frăției să i se trimită din Lvov copiiști și hirtie. Andrei diaconul, care ducea această rugăminte, avea sarcina să cumpere la Lvov hirtia suficientă pentru acte domnești și pentru întocmirea unor manuscrise. „Facem cunoscut — scria Ieremia Movilă — măriei voastre că am trimis la Lvov pe diaconul nostru Andrei ca să cumpere hirtie pentru scrierea cărților, cît și pentru dieci de trebuință nouă pentru scrierea

cărților. Pentru aceasta rugăm pe măriile voastre, ca să-i fiți măria voastră de ajutor atît pentru a cumpăra acea hîrtie, cit și pentru a căuta dieci care să scrie cărți“. Se știe, apoi, că domnii Moldovei au patronat tipărirea de cărți slavone la Lvov, iar Miron Barnovschi a trimis în 1628 o sumă importantă pentru refacerea tiparniței din acest oraș, tiparniță mistuită de un incendiu.

Miron Barnovschi a fost primul care a întreprins măsuri de a înființa o tipografie în Moldova. În condițiile în care vestita tiparniță din Lvov a fost mistuită de incendiu și cînd ea însăși trebuia să fie refăcută cu sprijinul domnului moldovean, Miron Barnovschi nu se putea aștepta ca să primească înzestrarea necesară pentru tiparnița pe care intenționa s-o ridice la Iași. Două sînt motivele care ne-ar putea îndreptăți să presupunem cele de mai sus. Primul este legat de raportul întocmit de voievozii din Putivli, S. Prozorovski și A. Tolbuhin către Departamentul solilor țarului moscovit despre sosirea la ei a călugărilor greci și munteni pentru sprijin bănesc și pentru „matriță de tiparniță“. Se menționează în acest raport, întocmit înainte de 16 septembrie 1628, că împreună cu episcopul Calinic și alți clerici greci din mănăstirile închinat, „a fost trimis din Țara Munteniei, din orașul Tirgoviște, de la mănăstirea Înălțării, archimandritul Lavrentie. Și la cercetare el a spus că l-au trimis pe el, pe archimandritul Lavrentie, de la acea mănăstire ..., episcopul Luca și frăția aceleiași mănăstiri, să vi se închine vouă, măriilor voastre, pentru milostenie și matrițe de tiparniță“. Lavrentie aducea cu el două scrisori, una adresată țarului Mihail Feodorovici, iar alta patriarhului Filaret Nichitici al Moscovei, ambele scrisori trimise din partea episcopului Luca. Se precizează în raportul voievozilor amintiți că pomeniții clerici greci pornind de la Salonic au trecut prin Țara Românească și Moldova. Este adevărat că raportul menționează, alături de clericii greci doar pe archimandritul Lavrentie din Tirgoviște, dar nu este exclus ca el să fi avut aceeași misiune de a face rost de matrițe pentru tipar la cererea domnului Moldovei, Miron Barnovschi, pe care nu-l putea probabil ocoli în drumul său prin Moldova spre Moscova.

Cel de al doilea motiv care ne îndeamnă spre concluzia privitoare la intențiile lui Miron Barnovschi de a întemeia la Iași o tiparniță este solia lui Varlaam, trimis de domnul Moldovei la Moscova în decembrie 1628. Solia condusă de Varlaam avea în componența sa pe Pavel Ureche medelnicerul, Christofor Larinov cămărașul, Teodosie clucerul, călugărul Teofan, ierodiaconul Petru și Paladie Panovitoi. Solia ducea cu sine 6 scrisori, dintre care două erau ale domnului Moldovei adresate țarului și patriarhului din Moscova. Mitropolitul Moldovei, Atanașie Crimca expedia și el patriarhului o scrisoare. Varlaam mai avea la el printre cele șase scrisori și două din partea lui Petru Movilă, pe atunci arhimandrit la Lavra Pecerskaia din Kiev, scrisori adresate țarului și patriarhului. Petru Movilă îl ruga pe țar să acorde sprijinul solicitat de Miron Barnovschi. Este adevărat că din actele ce ni s-au păstrat nu rezultă că solia moldoveană ar fi cerut ajutor și pentru înființarea tiparniței; în aceste acte se vorbește doar de procurarea de icoane și blănuri scumpe. Nu este însă exclus ca Varlaam, care a stat la Moscova de la sfârșitul lui februarie 1629 și pînă la sfârșitul lui decembrie același an, să fi vizitat și vestita tipografie moscovită a țarului și să fi gândit la întemeierea tiparniței la Iași cu ajutorul de la Moscova. Deducem acest lucru dintr-o scrisoare ulterioară a lui Varlaam, mitropolitul Moldovei, scrisoare expediată de el țarului Mihail Feodorovici în 1636 sau în anul 1637 prin solia trimisă de Vasile Lupu la Moscova. Solul lui Vasile Lupu nu era altcineva decît boierul moldovean Panaghie Paladie, sau Paladie Panovitoi (cum figurează numele lui în actele rusești), care și după acești ani a mai fost în solie la țarul Moscovei. Varlaam trimitea lui Mihail Feodorovici slujba și martiriul Sf. Ioan, care a suferit moarte de mucenic în Cetatea Albă, iar corpul lui — după cum se spune în scrisoare — ar zace întreg și nevătămat în Mitropolia Moldovei, făcînd minuni prin vindecare. Varlaam trimitea și un chip al sfintului. Pomenește, apoi, de munca pe care a depus-o la traducerea în limba română a cărții lui Sf. Calist și a cuvintărilor la Sf. Evanghelie. Varlaam scrie că această carte este gata tradusă de el, dar tipărirea ei este împiedicată de împrejurările stăpînirii turcești. „Cît despre osîrdia noastră — scrie Varlaam țarului —, pe care o avem pentru sfînta

biserică a Răsăritului, osirdia și dorința de a tălmăci cartea sfântului Calist, cuvîntarea la sfînta Evanghelie, în limba românească, ca s-o citească preoții în biserică spre povățuirea moldovenilor credincioși. Și o avem gata și scrisă, numai să se dea la tipar să se tipărească. Dar pentru că mina cea grea a agarenilor ne stăpînește și nu sîntem slobozi de haraciul lor, nici preoții, nici vlădicii, ci cu toții sîntem supuși, pentru aceea îndrăznim a cere ajutor și de la generoasa voastră împărăție pentru lucrul acesta“, Varlaam cerea, prin urmare, sprijin în obținerea unei tipografii.

În *Cuvîntu cătră cetitoriu la Cartea românească de învățătură dumenecele preste an și la praznice împărătești și la sfinții mari*, cunoscută sub numele de *Cazania lui Varlaam*, mitropolitul Moldovei arată că după ce a tradus cartea în limba română i-a arătat lui Vasile Lupu, care „ca un domnu creștin și blagoslovitu și iubitoriu de beserică, grijindu ca un stăpînu bunu de folosul oiloru lui Hristos, nu numai pentru cele trupești ce și pentru cele sufletești, de unde sînguru Dumnădău cu mîna sa cé puternică au arătat mării sale spre acesta lucru îndereptătoriu, préosventitulu părinte Petru Moghila, fecioru de domn de Muldova, Arhiepiscopu și Mitropolitu Kievului, Haliciului și a toată Rosiia, carele pre pofta Mării Sale au trimisu tipariul cu toată meșteșugurile căte trebuiescu; spre care lucru Măria Sa domnulu țării Moldovei, cheltuială nesocotită spre totu lucru tipăriei au datu“. În epilogul de la sfîrșitul cărții se mai găsește următoarea precizare în slavonă despre locul și data tipăririi cărții: „Cu învoirea tatălui și cu ajutorul fiului și cu împlinirea sfîntului duh, din porunca piosului nostru domn Io Vasilie Voevod, din mila lui Dumnezeu domnul țării Moldovei, s-a tipărit această carte numită *Evanghelie* cu învățătură în tipografia sa domnească în cetatea sa de scaun de Dumnezeu mîntuită Iași, în mănăstirea sa domnească a Trei Ierarchilor, în anul de la facerea lumii 7151, iar de la întruparea Domnului Dumnezeului și mîntuitorului nostru Isus Christos 1643“. Mai trebuie să remarcăm și faptul că pe una dintre xilografuri, și anume pe cea reprezentînd intrarea lui Isus în Ierusalim, pe lîngă semnătura gravorului Iliia, se găsește și anul 1641. În „*Adause și îndreptări*“ la volumul I din *Bibliografia românească veche*, Ioan Bianu și Nerva Hodoș mai consemnau

și comunicarea primită de la Gavriil Hango din Gherla, care arată că dispune de un exemplar în care foaia de titlu, deși identică cu cea din 1643, a fost tipărită numai în negru (nu și cu roșu, cum s-a tipărit în exemplarul descris de Ioan Bianu și Nerva Hodoș) și că în text sînt unele mici deosebiri. Cel mai important lucru semnalat de Gavriil Hango constă însă în faptul că pe aceeași foaie de titlu, spre deosebire de exemplarele descrise de I. Bianu și N. Hodoș, în locul anului 1643 se găsește anul 1641 ca an de apariție. Autorii *Bibliografiei românești vechi* deduc din această informație că „tipărirea cărții s-a început în 1641“. Ei mai adaugă și faptul că în 1643, cînd tipărirea cărții s-a terminat, „titlul pîrindu-se prea simplu, s-a retipărit, împreună cu prefața, întrebunțindu-se și cerneala roșie. Și tot în acel an (1643 — n.n., L.D.) se tipărește un titlu și mai înfrumusețat.“ Aceste amănunte, deloc negliabile, i-au obligat pe autorii *Bibliografiei românești vechi* să reexamineze cele 19 exemplare ale cărții pe care le cunoșteau, ajungînd la concluzia că „nu poate fi vorba de mai multe edițiuni“, ceea ce rezultă și din faptul că greșelile de numerotație ale părții a doua sînt exact aceleași „în toate exemplarele“ văzute de ei. „Greșelile de tipar, și mai ales cele de paginațiune, s-au îndreptat în cursul tipăririi cărții, fără a se renunța la foile tipărite cu numerotația greșită. De aci vine nepotrivirea în ordinea numerotației foilor“.

Unul dintre argumentele de bază pe temeiul căruia Ioan Bianu și Nerva Hodoș au ajuns la concluzia că este vorba de o singură ediție și nu mai multe, a constat și constă în aceea că și în exemplarul semnalat de Gavriil Hango cu anul de apariție 1641 pe foaia de titlu, în epilogul cărții figurează 7151, de la facerea lumii, adică anul 1643 al erei noastre.

Reținem, totuși, precizarea foarte importantă făcută în volumul I al *Bibliografiei românești vechi* la *Adause și îndreptări* că această carte „s-a tipărit desigur cu zăbavă“ între anii 1641 și 1643.

Am reprodus toate aceste amănunte privind publicarea *Cazaniei lui Varlaam*, deoarece ele, într-un fel sau altul, sînt legate nemijlocit de începuturile tiparului în Moldova. Pornindu-se de la cele spuse de Varlaam în Cuvîntu cătră

cetitoriu la *Cazania* din 1643, în istoriografie se încetățenise ideea că tiparnița domnească de la Iași a fost adusă de la Kiev cu sprijinul lui Petru Movilă. Astfel, Mihai Berza scria în 1964: „De la Kiev și tot cu ajutorul lui Petru Movilă, este adusă și cea dintâi tiparniță în Moldova, care scotea primele cărți la sfârșitul anului 1642, sub îngrijirea lui Sofronie Poceațki“. În fond, același lucru scria și Mircea Tomescu, precizând că Varlaam, neprimind ajutorul cerut în 1637 de la țarul Mihail Feodorovici, i-a arătat lui Vasile Lupu manuscrisul *Cazaniei* gata pentru tipar, iar domnul Moldovei s-a adresat lui Petru Movilă, care de la Kiev a trimis tipografia solicitată, tipografie „instalată la Iași, în chiliile de curînd terminatei mănăstiri Trisfetitele (Trei Ierarchi). Ea a fost înzestrată și cu literă grecească adusă de la tipografia din Lvov, aflată sub conducerea mitropolitului kievean“. Dan Simonescu și Gheorghe Buluță precizează și ei următoarele: „Tipografia din Pecerskaia a fost modelul tipografiei românești din Cîmpulung și al celei din Iași, înființată (1642—1643) de Vasile Lupu, pe lângă mănăstirea Trei Ierarchi. Petru Movilă trimite, în schimbul prețului deplin plătit, mașini de tipărit, cinci corpuri de literă chirilică și meșteri tipografi, atât la Cîmpulung (1635), cât și la Iași“. O poziție asemănătoare celei exprimate de Mircea Tomescu adoptă și cercetătorul englez Dennis Deletant în studiul său privind tiparul și cartea românească din secolul al XVII-lea.

Toate aceste opinii sînt foarte apropiate de concluziile la care a ajuns, la timpul său, Nicolae Cartoian întemeindu-se pe cercetările românești legate de activitatea lui Petru Movilă, Varlaam și de introducerea tiparului în Moldova. N. Cartoian scria următoarele: „Cu sfatul boierilor săi cărturari și al mitropolitului Varlaam, care văzuse cu zece ani mai înainte înflorind, în lavra din Pecerska, colegiul și imprimăria lui Petru Movilă, domnul Moldovei se gîndi să înzestreze și el noua sa ctitorie cu aceste așezăminte culturale. El se adresează lui Petru Movilă, cerîndu-i sprijinul. Acesta îi trimise material tipografic și o misiune de patru profesori ruteni, în frunte cu Sofronie Počapski (de fapt Poceațski — n.n., L.D.) ... Rutenii organizează în Moldova o tipografie și un colegiu teologic ... Tipografia adusă din Kiev a fost instalată în chiliile mănăstirii Treisfetitele și este prima

tipografie a Moldovei, căci încercarea anterioară a lui Miron Barnovschi fusese măcinată de valurile nestatornice ale domniilor moldovene, în cursul lor vijelios. Curînd după suirea sa pe tron, Vasile Lupu se adresa stavropighiei din Lvov, cerînd material tipografic, dar fiindcă stavropighia întîrzia, domnul s-a adresat atunci lui Petru Movilă. Șeful misiunii trimisă de mitropolitul Kievului, Sofronie Počapski, îndeplinise la Kiev, pe lîngă sarcina sa de ieromonah al Lavrei din Pecerska și de rector al colegiului, și pe aceea de director al tipografiei. El aducea cu sine în Moldova, după cererea lui Vasile Lupu, împreună cu corpul de profesori, și materialul tipografic necesar pentru instalarea primei tipografii în Moldova, cu litere chirilice. În primăvara anului 1642, în preajma sinodului din Iași, Vasile Lupu a completat tipografia și cu caractere grecești, aduse tot prin Sofronie Počapski, de la stavropighia din Lvov. Tot din Ucraina au fost aduse și gravurile comandate pentru ilustrarea *Cazaniei* lui Varlaam. Ele au fost lucrate de un celebru artist al artei grafice rutene a timpului, Ilie sau Helias. Acesta fusese mai înainte ieromonah al Lavrei din Pecerska și a ilustrat cu gravuri în lemn, lucrate sub influența xilografiei germane, cărțile tipărite la Kiev și la Lvov, între anii 1639—1670. “Menționăm, în treacăt, că și Ioan Bogdan, acest renumit slavist și bun cunoscător al cărților tipărite ruse, ucrainene și românești, era și el de părere că „Matei Basarab și Vasile Lupu au adus amîndoi material tipografic de la Chiev, din vestita tipografie a lui Petru Movilă. Aceasta ne-o spune întii de toate culegătorul (слогосъставитель) Ioan Glebko-viç în predoslovia Molitvenicului slavonesc tipărit de Matei Basarab la Cîmpulung, apoi mitropolitul Varlaam în predoslovia Cărții românești de învățătură tipărită de Vasile Lupu în Iași la 1643“. Acest lucru ni se pare cu atît mai curios cu cît chiar Ioan Bogdan publicase împreună cu I. Skupiewski în volumul III din suplimentul II la colecția Hurmuzaki scrisoarea lui Vasile Lupu din 12 ianuarie 1641, adresată Frăției stavropighiale din Lvov în care domnul moldovean mulțumea liovenilor pentru turnarea literelor de tipar comandate, anunțîndu-i că a trimis 200 de taleri pentru a achita comanda.

Este meritul lui N. A. Mohov de a fi repus în discuție teza originii kievene a tiparniței domnești din Iași de la mijlocul secolului al XVII-lea. Fără a nega importanța deosebită pe care a avut-o sprijinul acordat de Petru Movilă în introducerea tiparului în Moldova, N. A. Mohov și-a exprimat îndoiala în cele spuse de Varlaam în predoslovie la *Cazania* din 1643 privitoare la aducerea tiparniței la Iași de la Kiev. Argumentele lui Mohov atunci când pune în discuție teza aproape unanim acceptată a originii kievene a tipografiei din Iași se pot rezuma în felul următor. Mai întâi el atrage atenția asupra unui pasaj din raportul diplomatului rus Athanasie Nașciokin, raport trimis țarului moscovit din Iași. Se spune în acest raport că Nașciokin trimite raportul prin călugărul Samuil, care înainte de sosirea diplomatului rus la Iași a „trăit la Iași lângă voievodul Vasilie pentru tipărirea de cărți“. Rezultă din informațiile date de Nașciokin că Samuil a fost trimis la Iași de către mitropolitul din Kiev, Petru Movilă, dar că înainte de aceasta călugărul amintit a slujit în tiparnița de la Moscova. După părerea lui Mohov, Samuil a jucat un anumit rol în organizarea tiparniței de la Iași, tiparniță a cărei înființare „este strâns legată de numele lui Sofronie Poceațki“. Acest cărturar ucrainean, precum se știe, a fost într-adevăr trimis la Iași de către Petru Movilă. La reședința domnească a Moldovei, Poceațki a devenit rectorul seminarului teologic, organizat după modelul celui din Kiev, dar, pe lângă alte sarcini, învățatul ucrainean mai conducea și tipografia de la Iași. El se afla în 1640 deja la Iași și N. A. Mohov presupune că în organizarea tipografiei, Poceațki a fost ajutat și de călugărul Samuil pomenit mai sus.

Din toate izvoarele pe care le cunoaștem nu rezultă că tiparnița, matritele, teascul, literele și xilografurile ar fi fost aduse din Kiev. În schimb, se cunosc o serie de surse din care se poate deduce cu siguranță că instrumentele necesare înzestrării tiparniței domnești de la Iași au fost procurate din Lvov. N. A. Mohov pomeneste de meșterul tipograf Skulski, care în anii 1637—1638 a fost trimis din Lvov pentru a organiza tiparnița din Iași, iar demersurile domnului Moldovei nu s-au încununat de succes în acești ani. Nu cunoaștem motivele și împrejurările eșuării acestor încercări, în schimb

a fost publicată încă în 1900 scrisoarea lui Vasile Lupu din 12 ianuarie 1641, trimisă din Iași către Frăția stavropighială din Lvov, scrisoare care aruncă o rază de lumină asupra procurării literelor de tipar din acel oraș. În ea domnul moldovean pomenește de epistola primită din Lvov prin care a fost înștiințat că liovenii nu se opun ca să fie turnate în tipografia din orașul lor literele solicitate și că nici în viitor „măriile voastre nu ne veți refuza nimic din ceea ce ne va trebui de la tipografia voastră” — scria Vasile Lupu. „Primim cu mulțumire această dorință a domniilor voastre de a ne sluji, sîntem gata a o răsplăti, și, mergînd pe urmele predecesorilor noștri, să nu ne zgîrcim pentru biserica mărilor voastre și pentru altele, de îndată ce măriile voastre ne vor trimite lista lucrurilor trebuincioase.“

Rezultă clar din scrisoarea lui Vasile Lupu că el, o dată cu expedierea răspunsului din 12 ianuarie 1641 a trimis pe omul său pentru a aduce literele comandate. Domnul Moldovei îi înștiința pe lioveni că „trimițînd acum (s.n.,—L.D.) după aceste litere, noi rugăm pe măriile voastre să fiți buni și să dați ajutor preotului și vameșului, care vor sosi acolo, și să le dați arvună dacă ei vor avea nevoie de ea, deși noi am trimis două sute de taleri“.

Chiar și după această fermă angajare a liovenilor de a trimite la Iași literele de tipar și înzestrarea necesară pentru instalarea tipografiei s-au ivit unele neînțelegeri. N. A. Mohov citează o scrisoare a lui Sofronie Poceațki din 17 februarie 1642, scrisoare în care el își exprima nemulțumirea pentru felul în care a fost primit la Lvov atunci cînd s-a dus să discute despre înzestrarea tipografiei din Iași. Se presupune că această călătorie a lui Poceațki a fost provocată fie de calitatea proastă a literelor turnate și trimise la Iași, fie de lipsurile din materialul tipografic primit. Presupunerea se bazează pe faptul că Frăția stavropighială din Lvov l-a trimis pe Vasile Leontevici la Iași și care, la 21 aprilie 1642, într-o scrisoare adresată Frăției din orașul de reședință domnească, semnala, într-adevăr, lipsa unor litere și matrițe dintre cele expediate din Lvov și la Iași.

Reiese din această întreagă corespondență că tipografia domnească din Iași a fost înzestrată cu material tipografic din Lvov, de către Frăția stavropighială și tiparnița ei.

Acest material s-a procurat contra cost și cu multe greutate; fiind, totodată, cu defecțiuni serioase în ce privește calitatea, el trebuia să fie completat ulterior, pentru a fi folosibil. Nu putem deci exclude contribuția tiparniței de la Lvov la întemeierea tiparniței domnești din Iași, chiar dacă Varlaam în predosloviea *Cazaniei* sale din 1643 o omite cu desăvîrșire și afirmă răspicat că înzestrarea necesară tipografiei ieșene a fost trimisă de Petru Movilă din Kiev la solicitarea lui Vasile Lupu.

La fel, este greu de imaginat că literele și materialul tipografic de la Lvov pentru tiparnița din Iași în vederea înzestrării ei ar fi constat doar din literele grecești și ca o completare la înzestrarea obținută din Kiev — așa cum se susține într-o serie de lucrări de specialitate. Motivele care ne determină să punem la îndoială afirmațiile respective și citate mai sus pot fi rezumate în următoarele. În tipografia domnească de la Iași, în decursul existenței sale de aproape un deceniu s-a imprimat o singură tipăritură grecească, de fapt o foaie volantă de dimensiunile $0,91 \times 0,315$ mm, anume *Decretul Patriarhului Partenie*, conținând hotărârile sinodului ortodox ținut la Iași și o scrisoare către Vasile Lupu. Pentru o tipăritură ocazională, pentru imprimarea unei foi volante nu erau, evident, necesari acei 200 de taleri despre care vorbește Vasile Lupu în scrisoarea sa de la începutul anului, bani trimiși liovenilor pentru literele turnate și comandate de el. Literele necesare imprimării unei asemenea foi volante nu puteau să coste 200 de taleri. Apoi, demersurile făcute de domnul Moldovei începînd cu anul 1637 pentru a obține literele și înzestrarea necesară unei tipografii nu vizau în principal o tiparniță cu caractere grecești pentru o tipăritură ocazională (de altfel, sinodul amintit abia în 1642 a fost convocat și în anii premergători nu se știa nimic despre ea, necum de hotărârile ei care să fie imprimate pe o foaie volantă), ci o tipografie cu caractere chirilice, pentru imprimarea cărților românești.

Rezultă din scrisoarea lui Vasile Lupu din 12 ianuarie 1641 că domnul Moldovei avea în vedere nu numai turnarea literelor de tipar la tipografia Frăției stavropighiale din Lvov, ci și „tot ceea ce ne va trebui” pentru înzestrarea tiparniței,

matrițele fiind, desigur, principala materie de care avea nevoie. Faptul că Varlaam a început tipărirea *Cazaniei* sale încă din 1641 și a terminat-o abia în 1643 confirmă și el peripecțiile prin care a trecut obținerea înzestrării cu cele necesare a tiparniței ieșene în anii 1637—1642. Poate, și de acest lucru nu avem motive să ne îndoim, că în depășirea greutăților Petru Movilă, mitropolitul Kievului, care avea sub ocîrmuirea sa și Frăția din Lvov, să fi avut un rol important. Știm, apoi, că acel gravor Ilie A., care a executat xilogravurile imprimate din *Cazania* lui Varlaam și în alte tipărituri ieșene era originar din Kiev, fiind trimis probabil la Iași de către Petru Movilă sau cel puțin nu fără știrea lui.

Desigur, o cercetare comparativă a particularităților poligrafice (începînd cu literele de rînd și terminînd cu xilogravurile de întregă pagină) a tipăriturilor din Iași, Kiev și Lvov din perioada întemeierii și funcționării tiparniței domnești din reședința de scaun a lui Vasile Lupu, ar putea să aducă lămuriri suplimentare, dar și pînă ce o asemenea investigație se va putea realiza, credem că nu se poate exclude aportul orașului Lvov la înzestrarea, inclusiv cu litere chirilice și xilogravuri, a tipografiei ieșene de la mijlocul secolului al XVII-lea.

În ce privește activitatea editorială desfășurată la Iași între 1641 și 1651 se pot trage o serie de concluzii ce ni se par interesante. Constatăm, mai întîi, că tiparnița era patronată de domnul Moldovei, Vasile Lupu, care a finanțat toate cărțile apărute aici și numele căruia este în toate cazurile menționat pe foile de titlu, în predoslovii. Ba mai mult, în majoritatea tipăriturilor ieșene din această perioadă apare și stema Moldovei. În afară de *Decretul Patriarhului Partenie* din 1642 și a *Bucoavnei* din 1651 (despre care informațiile sînt foarte lacunare, am spune chiar îndoielnice, căci, după menționarea ei în treacăt de către I. A. Iațimirski, nimeni dintre bibliografi nu a văzut-o și nici o altă sursă despre existența ei nu știm) grecești, precum și Catechismul slavonesc (din care iarăși nu ne este cunoscut nici un exemplar și este doar atestat de două manuscrise rusești de mai tîrziu), în tipografia domnească de la Iași s-au publicat numai cărți în limba română, cărți fundamentale cum este *Cazania* lui

Varlaam și *Cartea românească de învățătură de la pravilele împărătești* din 1646, cărți care au cunoscut o circulație excepțională în toate teritoriile locuite de români. Fără exagerare se poate spune deci că activitatea tiparniței domnești din Iași a fost dominată de realizarea tipăriturilor în limba română, în timp ce în Țara Românească, mai ales în prima fază a activității tipografiilor din Govora, Cîmpulung, Mănăstirea Dealu și Tirgoviște, cărțile în limba slavonă ocupă încă un loc foarte mare.

Importanța cărților românești editate la Iași nu se rezumă însă numai la atita, în ele promovarea limbii române, ideile de origine străveche a românilor, de romanitate, continuitate și unitate sint formulate cu precizie și conștiința aceasta formează o trăsătură de bază a lor. *Cazania* și *Pravilele împărătești* au avut, se pare, un tiraj mare pentru acele timpuri, un tiraj ce a depășit cu mult pe cel al altor cărți și tipărituri chirilice imprimate în Moldova și Țara Românească la mijlocul secolului al XVII-lea.

Nu putem încheia această scurtă sinteză asupra tiparului moldovean de la mijlocul secolului al XVII-lea fără a pomeni măcar și în treacăt de existența unei tiparnițe armenesti la Suceava, la sfîrșitul deceniului al cincilea al acestui veac. În volumul IV de „Adăugiri și îndreptări“ la *Bibliografia românească veche*, Dan Simonescu semnală, pe baza informațiilor publicate de H. Dj. Sirouni în studiul *Tipăriturile armenesti din România*, existența unei *Evanghelii* armenesti care s-ar fi tipărit la Suceava, în tipografia mitropolitană, la 1649. Nu au fost depistate exemplare din această carte, dar ea este atestată „într-o tabelă manuscrisă a eruditului părinte Egișe (Elisée) Kaftanian, conducătorul Congregației Mec hitariștilor din Viena și în lucrarea capitală a lui Teotie, *Tip-u-tar* (Tipar și literă), Constantinopol, 1912“. Deocamdată, acestea sint informațiile cu privire la *Evanghelia armenescă* din 1649 și tipografia cu litere armenesti din Suceava. Poate noi investigații pe baza celor semnalate vor avea sorți de izbîndă în lămurirea și a acestei laturi din istoria tiparului moldovean la mijlocul secolului al XVII-lea.

4. Tiparnițele din Moldova și Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVII-lea

Sfirșitul domniei lui Matei Basarab în Țara Românească și a celei a lui Vasile Lupu în Moldova a anunțat o nouă perioadă de mari frământări interne și externe, care nu au fost deloc favorabile dezvoltării culturii și nici activității de tipărire a cărților. În Moldova, intervenția cazacilor zaporojeni și luptele declanșate aici pentru domnie, în Țara Românească izbucnirea marilor frământări legate de mișcările din cadrul oastei de lefegii și apoi de marea ridicare populară din 1655 au pus amprenta lor asupra evoluției istorice. Au urmat apoi anii 1658—1660, când în Transilvania György Rákóczi al II-lea, după nefericita expediție din Polonia, care a atras brutala intervenție a Porții, a declanșat războiul antiotoman la care s-au raliat Gheorghe Ștefan din Moldova și Constantin Șerban din Țara Românească ca apoi greul luptei să se dea în Țara Românească, unde rezistența antiotomană a fost organizată de Mihnea al III-lea, aflat în strinsă alianță cu György Rákóczi al II-lea.

În aceste împrejurări grele, mai întâi își încetează activitatea tipografia din Iași, apoi și cea din Tîrgoviște. Timp de peste un sfert de veac nu se mai tipăresc cărți nici în Moldova, nici în Țara Românească.

Necesitatea cărților tipărite trebuia totuși împlinită, cartea tipărită intrase în viața cotidiană atât de mult încît ea nu putea să nu fie produsă. Inițiativa reînnoirii producerii de cărți românești pornește din nou din partea puterii centrale și pentru că în țară nu existau tipografii, se căutau soluții în afara hotarelor, în tipografiile înfloritoare din Ucraina.

La 26 ianuarie 1671, domnul Moldovei, Gheorghe Duca se adresa Frăției stavropighiale din Lvov cu cererea de a se tipări cărți la tipografia deținută de Frăție. El scria: „Credința creștină se propagă cu ajutorul cărților sfinte și a bisericii lui Dumnezeu; de aceea rog pe domniile voastre să mă ajutați să tipăresc la Lvov 400 de psaltiri, după cartea pe care o alătur la această scrisoare și care este tipărită cu litere

chirilice în limba valahă ca poporul care nu cunoaște limba slavonă, s-o poată înțelege mai ușor. De asemenea, trimit mărilor voastre o carte scrisă în limba valahă și care cuprinde predici, întrebări și răspunsuri, rugînd măriile voastre de a tipări 200 de exemplare. Cărțile să fie tipărite pe hîrtie bună și să fie întru-totul gata. Rog pe măriile voastre să binevoiți a mă înștiința întocmai și cît mai repede care vor fi cheltuielile de tipărire a psaltirilor și a cazaniilor, cît va costa fiecare carte și cînd vor fi gata; potrivit spuselor mărilor voastre, panii mei binevoitori, voi trimite banii la Lvov după încheierea învoielii“.

Nu știm dacă aceste cărți au fost tipărite, mai precis *Bibliografia românească veche* nu cunoaște nici un exemplar din *Psaltirea* și *Evanghelia cu învățătură* comandate la Lvov. Este foarte verosimilă părerea admisă de majoritatea cercetătorilor că de fapt comanda nici nu a fost realizată, cărțile plănuite nu au văzut, deci, lumina tiparului, și aceasta cu atît mai mult cu cît cel care le comandase, Gheorghe Duca, la mijlocul anului 1672 părăsise scaunul domnesc din Moldova, devenind domnul Țării Românești.

Mult mai mult succes a avut inițiativa lui Dosoftei, mitropolitul Moldovei, cărturarul care jucase un rol atît de însemnat în cultura românească din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. În timpul pribegiei sale, Dosoftei a tipărit o traducere în versuri a *Psaltirii* la Uniev în Ucraina, cînd tipografia de aici era condusă de S. Stadnițki și Varlaam Șeptițki, arhimandritul mănăstirii din Uniev. Rezultă din foaia de titlu a *Psaltirii în versuri* că ea a fost tipărită „cu toată cheltuiala pré luminatului întru Isus Hristos Io Stefan Petră Voevoda, domnul Țării Moldovei“, adică Ștefan Petriceicu (10 august 1672—noiembrie 1673 și decembrie 1673 — februarie 1674) și că meșterul care a lucrat la executarea acestei cărți a fost „Symeon Typarnicu“. Această tipăritură, pe lingă faptul că a cunoscut o largă circulație și constituie o creație literară deosebită în felul ei, are două particularități importante. Prima constă în aceea că ea cuprinde versurile lui Miron Costin despre romanitatea românilor în concepția în care ea era văzută de umaniștii români din secolul al XVII-lea. O a doua particularitate a acestei cărți se află în faptul că ni s-a păstrat și manuscrisul

ТВОРЕНІЄ МИРОНИ ПРЕЧЕСТ

САГО ДВОРНИКА БЕЛІКАГО,
ПРИЖИВЪ ЗЕМІИ.

Миронъ царю Молдавіи де на дѣлакъ,
 Де царя Италиі тоу са гварѣвакъ.
 Фаму ꙗ тѣи афон трапи аз азъ прѣвнуе,
 Приграмошій чигорацѣ де нѣмъ къ фиритѣ.
 Ракази гла царяша гуротани тоати.
 При самѣи чигад ꙗ вачъ дѣвѣ да поати.
 За нѣ анца чигон нѣмъ царя рѣмѣнѣнѣж,
 ꙗ на бѣгадъ дѣвѣ да тоу шн молдавінѣнѣж.
 Валниа гла дѣвѣж де дѣвѣ да фандѣтѣ,
 Тѣвѣ да сѣвѣнѣ даи са дѣвѣ чигорѣнѣи мѣати.
 Втримѣшій молдавіи азъ азъ ꙗ царѣ.
 При гѣжи нѣмъ гла іконѣи дѣ хѣтѣж.
 Втадъ самѣи подѣданъ къ нѣмъ да нѣвѣтѣ,
 Шн тѣвѣ да сѣвѣнѣ да дѣ сѣвѣ фандѣтѣ.
 Подѣ анѣтѣ дѣнѣи царя рѣмѣнѣнѣж,
 Дѣвѣ чигорѣнѣи и цѣни царя дѣвѣнѣнѣж.
 При гла шн азъ тѣвѣтѣ молдавіи чигорѣнѣи,
 Бѣвѣ ꙗ рѣвѣнѣи нѣмъ глаи мѣнѣи мѣшн.

Fig. 7. Versurile lui Miron Costin imprimate pe fila 265 din Psaltirea
 in versuri a lui Dosoftei, apărută la Unieș în 1673.

autograf original al *Psaltirii în versuri* cu semnătura lui Dosoftei ca Episcop de Roman și cu dedicația către Gheorghe Duca, domnul Moldovei, ceea ce ne arată, fără posibilitatea de a o contesta, că traducerea s-a făcut înainte ca autorul ei să fi ajuns în pribegie, în timpul cit domnea încă în Moldova Gheorghe Duca, probabil în cea de a doua domnie dintre noiembrie 1668 și 10 august 1672, și când Dosoftei nu era încă mitropolit, deci înainte de 1671.

Dosoftei a mai tipărit în anul 1673 și a doua carte la Uniev. Este vorba de *Acatistul Născătoarei de Dumnezeu*, o cârticică de 48 de foi și mică în ce privește formatul ei.

Nu dispunem de surse directe cu privire la reluarea activității de tipărire a cărților din Moldova la sfârșitul deceniului al optulea. În anul 1679 apărea la Iași *Dumnezească Liturghie* a lui Dosoftei, care s-a tipărit „la sfânta mitropolie în Iași”, imprimarea terminându-se în mai 1679. Gheorghe Duca a fost și de data aceasta cel care l-a susținut pe Dosoftei, iar meșterul tipograf care lucrase la realizarea cărții — Vasili Stavnițki. Bazându-se pe aceste date, Gabriel Ștrempel presupune că „de la Uniev a fost adus materialul cu care s-a încercat repararea tiparniței rămasă de la Vasile Lupu, ca și tipograful Vasile Stavnițki ..., care este, probabil, rudă cu șeful tipografiei din Uniev, Simion Stavnițki”. Tipografia astfel reînnoită nu era totuși satisfăcătoare pentru o activitate de mai mari proporții și Dosoftei căuta să procure litere și înzestrarea necesară de la tipografia Mitropoliei din Moscova. Ne sînt cunoscute două scrisori ale mitropolitului Moldovei din anul 1679, scrisori în care el cerea sprijin în această direcție de la Nicolae Milescu spătarul și de la patriarhul Moscovei, Ignatie. Se știe că Nicolae Milescu se afla încă din anul 1671 în slujba țarului și prin relațiile sale putea să ajute la procurarea teascului și literelor. Scrisoarea lui Dosoftei din 23 martie 1679, adresată din Iași lui Milescu, ni s-a păstrat în versiune rusească. În ea mitropolitul Moldovei amintea lui Nicolae Milescu de faptul că, deși „despărțiți în spațiu, totuși, sîntem împreunați” prin aceleași gânduri și că în cercul său din Iași prietenul plecat la Moscova este des pomenit. „Pe lângă aceasta — scria Dosoftei — te rog pe cinstit dumneata, să te rogi în numele meu preasfințitului nostru părinte, patriarhul din Moscova și toată Rusia, ca

să mă miluiască pe mine cu un teasc și câteva slove cu care să tipăresc cărți și forme din care se varsă slovele. Și tipar de slove mici, fiindcă sfinta biserică și noi avem mare lipsă în acest lucru“. Dosoftei amintește lui Milescu faptul că „și noi avem tipar, numai că el este foarte prost pus la punct (весьма нестроено), cum te-a încunoștințat despre aceasta amănunțit căpitanul Ionașcu“. Într-adevăr, scrisoarea a fost dusă la Moscova de către Ionașcu Bilevici, trimis de Gheorghe Duca, domnul Moldovei la țarul Moscovei, pentru a încerca o mediere de pace dintre Poartă și statul moscovit.

După demersurile făcute de Nicolae Milescu, pe atunci traducător la Departamentul solilor la Moscova, Dosoftei se adresează cu o nouă scrisoare, de data aceasta către patriarhul întregii Rusii, Ignatie. Și a doua oară scrisoarea a fost dusă de Ionașcu (în actele ruse Ivan) Bilevici, care în septembrie 1679 s-a reîntors la Moscova.

Această a doua scrisoare a lui Dosoftei poartă data de 15 august 1679, fiind emisă tot la Iași. În ea mitropolitul Moldovei scria: „Mă rog de sfinția ta, prea cinstite și milostive părinte, să-ți arăți față de noi mila ta de oameni iubitoare și să ne trimiți o tipografie, ca să ne tipărim cărțile ce le-am tălmăcit din limba grecească și slovenească pe limba moldovenească. Căci la noi învățătura de carte s-a pierdut, și puțini sînt aceia care pricep limba cărților. Arată-ți dragostea cum ne-ai făgăduit la vremea fericită, căci dorim foarte s-o căpătăm (tipografia — n.n., L.D.) și în fiecare ceas o așteptăm din inimă. Dumnealui Ioan Bilevici solul ne-a spus doar sfinta făgăduință a sfinției tale, zicînd așa cum ai zis sfinția ta, patriarhe: că ne vei trimite o tipografie întreagă, cu toate cele de trebuință și de nevoie instrumente și cu toate sculele cite sînt de trebuință. Te mai rugăm apoi, sfinte părinte, să ne trimiți un șirof (șurup) cu teascul care apasă hirtia pe litere, și litere ca să ne trimiți, de cele cu care ați tipărit Biblia, mărunte, și cele mijlocii, care sînt pentru psaltire și pentru slujbenice și pentru evanghelie“. Astfel suna scrisoarea lui Dosoftei redactată în slavonă și reproducă de noi în traducerea slavistului român Ioan Bogdan.

Bilevici a pornit de la Moscova spre Moldova pe la mijlocul lui decembrie 1679, astfel că el, la începutul lui ianuarie 1680, se afla cu siguranță la Iași. Ioan Bogdan afirmă că

Bilevici a adus la Iași și „tiparele“ solicitate, „pe care în anul următor Dosoftei le-a întrebuințat la tipărirea *Molitvenicului*“. Ni se par deosebit de importante precizările slavistului român și cu privire la literele mici și mijlocii de care se vorbea în scrisoarea lui Dosoftei, precizări conform cărora *Molitvenicul* din 1681 și *Viața Sfinților* din 1682 au fost imprimate cu aceste litere. Literele respective nu sînt însă cu totul identice cu cele ale tipografiei Mitropoliei de la Moscova, ele se aseamănă doar ca stil și mărime, tăietura literelor cu care și-a imprimat Dosoftei, în anii 1681—1683, cărțile la Iași este cu totul deosebită de cea a literelor tipografiei din Moscova.

Patriarhul Ioachim a satisfăcut cererea lui Dosoftei și prin același Bilevici a trimis tiparnița solicitată, împreună cu tot ce era necesar înzestrării ei complete. Mărturie în acest sens ne stă scrisoarea patriarhului întregii Rusii, adresată lui Dosoftei la 16 decembrie 1679, scrisoare în care, după laudele aduse mitropolitului Moldovei pentru activitatea pe care o depune, se scria: „Cunoscînd noi un păstor așa de înțelept, bucuros am trimis prin solul vostru Ioan Bilevici lucrurile tipografice de lipsă care țin de tipăritul cărților și care le-ați cerut în scrisoarea voastră adresată nouă. Ce fel de lucruri ținătoare de tipografie s-au trimis, acelea s-au însemnat deosebit“. În registru se pomenește, printre altele, de 4 puduri litere de Evanghelie, împreună cu cuvinte, cvadrate și spațe (prețul unui pud de litere și de alte instrumente împreună cu munca depusă la executarea lor era socotit la 6 ruble, în total deci 24 de ruble), 4 puduri litere nichitice, 2 puduri litere mici, un teasc tipografic de lemn și anexate la el toate uneltele necesare, o ladă de lemn cu șuruburi de fier și alte instrumente. Amănuntul nu a reținut în suficientă măsură atenția cercetătorilor români de istoria cărții și tiparului, deși ne aflăm în fața unui prim inventar al uneltelor și instrumentelor cu care a fost înzestrată o tiparniță românească spre sfîrșitul secolului al XVII-lea.

Între timp, la Iași s-au tipărit *Psaltirea slavo-română* și un *Molitvenic de înțeles*. Amîndouă cărțile au apărut sub îngrijirea lui Dosoftei, cu sprijinul lui Gheorghe Duca, domnul Moldovei, „meșterul tiparelor“ fiind ieromonahul Mitrofan din mănăstirea Besericani, care a fost ajutat la imprima-

rea ultimei cărți de „tiparnicii Ursulu și Niculai“. *Molitvenicul* apărut în 1681 mai conține o informație importantă din care rezultă că Ionașcu Bilevici într-adevăr a adus tiparnița de la Moscova la Iași. La sfârșitul cărții se găsește o scurtă poezie de patru rinduri în care se spune:

„Ionașcu Bilevici ci-au pusu nevoință,
De au adusă tipare de Moscu cu priință“.

În sfârșit, acest *Molitvenic* reține atenția și pentru o altă noutate, anume că el este însoțit de erată, de listă de „greșiturile ce să află într-aciastă svintă carte“. Este pentru prima dată în istoria cărții și tiparului românesc, când greșelile de tipar sint corectate prin erată.

În sfârșit, faptul că tipografia mitropoliei din Iași a fost adusă din Moscova este menționat și în foaia de titlu a cărții lui Dosoftei, *Viața svinților*, publicată între 1682 și 1686, „în tiparnița svintei Mitropolii în Iași, la care tiparniță ne-au agiutoratu dela Moscu Svinția sa Părintele nostru Patriarhulu Ioachim“, precum și versurile ce apar pe fila 129 a Parimiilor lui Dosoftei, versuri închinete patriarhului Ioachim, în care, printre altele, se spune: „Din patriarșie datu-ne-au tipare, sufletescu treabă și bine ne pare“.

La imprimarea acestei foi de titlu au fost folosite toate cele trei mărimi de litere care au sosit de la Moscova. La sfârșitul volumului II, pe fila 84 se găsește precizarea că această carte a fost tipărită de „tiparnicu Eromonahu Mitrofanu făcătoriu tipareloru cu ucenicii săi Pavelu și Ursulu, Andrei“.

Tipografia de la Iași a fost, în anul 1682 sau poate mai înainte, înzestrată cu litere grecești, căci în acel an a apărut aici scrierea lui Nectarie, patriarhul Ierusalimului, *Întîmpinare în contra primatului Papei*. Tiparnița grecească a fost însă instalată în mănăstirea Cetățuia și funcționa, probabil, separat de cea de la Mitropolie cu litere chirilice, dar meșterul a fost același ieromonah Mitrofan. În prefața închinată lui Gheorghe Duca în ultima sa domnie din această țară (1678—1683), se arată că domnul Moldovei s-a „încărcat cu onoare prin înființarea tipografiei grecești“.

Dintre realizările tiparului moldovean de la sfârșitul secolului al XVII-lea cea mai importantă a fost, fără doar și poate, opera lui Dimitrie Cantemir, *Divanul sau gilceava*

ДИВАНЪ

ГЛАЧЛВѢ ПЦБЛБ
 ПТЗЛЪН КЪЛЪМА ОЛЪЧЮ
 ДІЦВІ СФЛЕТЪВН КЪ ТРЪЛД.
 ΠΙΝΗ ΔΙ ΤΡΕΙΔ, ΨΙ ΔΕ ΣΙΤΙΝΙΛΥΝΟΝΙΣΤ
 ΑΛΗΝ.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΕ ΚΩΝ
 ΣΤΑΝΤΗΝΗΣ ΒΟΥΒΟΔΑ.

ΑΤΕΝ ΗΧΟΒΗΝ, Ψ ΔΕ ΜΗΝΩΛΩΣ ΔΗ
 ΛΕΚΜΑ, ΨΗ ΜΗΩΛ ΤΕΣΤΑΜΕΝΤΥ,
 ΛΣΑΒΑ, ΨΗ ΦΟΛΟΝΙΝΑ ΜΟΛΟ-
 ΒΝΙΚΑΒΗΝ ΝΗΜ. ΛΡΕΜΜΑ, Α-
 ΜΑΡΙ ΣΑΛΕ ΒΛΓΟΥΤΗΝΑΒ ΠΕΤΛΑ
 ΜΝΗΑΤΒΑΒ ΜΕΔΑΒΙ ΣΩΒΑΔΩΤΟΡΟ
 ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΝΤΙΣΩΧΗΣ ΚΩΣΤΕΛΙ
 ΤΗΝΗΣ ΒΟΥΒΟΔΑ, ΑΛΚΤΖΗΤ.

ΤΕΜΑ Α ΠΡΑΒΟΣΛΑΝΙΚΑΒ ΜΕΔΟΒΕ-
 ΜΗΑΒ ΗΡΩ, ΔΕ ΠΡΕ ΟΒΗΝΙΝΙ Δ
 ΠΕΡΗΝΙΤΕΛΙ ΣΑΒΒΑ ΑΥΧΙΠΗΚΟΒ, Ψ
 ΜΗΤΡΟΠΟΛΗΤ Δ ΣΥΛΑΒΗΝ.

ΩΚΤΜΗΝΔΥΙΣ

ΙΩΑΝ ΚΩ ΨΗΝΔΙΑ, ΨΗ ΕΛΗΤΒΟΠΙΑ
 ΨΗΝΤΥΛΗΝ, ΨΗ ΒΛΓΟ ΟΗΝΚΥ
 ΛΒ ΚΟΜ ΔΗΝΕΛΑΒ ΛΒΗΒ ΚΣΑΔ
 ΥΑΜΑΝΒΑΒ, ΙΑ ΤΗΝΕΡΗ ΑΝΨ
 ΒΑΨΔ ΣΚΑΥΝΑΒ ΔΟΝΗΝ.

ΑΝΗ ΓΑΨΗ.

Β' ΛΕΤ. ΑΓΑΛ ΑΔΑΜΥ, ΔΣΒ.

ΣΩΣ ΔΥΑΛ ΜΑΤΒΗΝΙΝΑ ΔΒΜΗΝ

ΑΓΥΗ. ΜΥ. ΑΒΓΔ. Α.

ΨΗ ΓΑΕ ΨΑΡΕΤΕ ΤΗΝΕΣ ΨΙΤΙΝΑ ΙΜΙΡΗΝ
 ΑΒΩΨ ΒΑΝ ΔΥΤΑΒ. ΑΔΑΛΑΙΙ ΨΕΡΜΑΧΕΛΑΒ
 ΨΗ ΑΡΟΛΗΕ ΜΗΚΕΛΑΒ ΜΟΛΑΒΕΤΗΝΑ

ΚΡΙΤΗΡΙΟΝ

Η

ΔΙΑΛΕΞΙΣΤΟΝ

ΣΟΦΟΝ ΜΕΤΟΝ ΚΟΣΜΟΝ

Η ΚΡΙΣΙΣ ΤΗΣ ΦΥΣΗΣ ΜΕ ΤΟ ΣΗΜΑ

ΔΙΑ ΜΟΧΘΟΥ. ΕΦΙΛΟΧΙΑΣ.

ΙΩΑΝΝΟΝ ΔΗΜΗΤΡΙΟΝ

Κοστανίου Βουβοδα.

Νισοί σωτηρίη, εἴτε ἔ παλαιῶς κρ
 νίας ἀσθύνε, εἰς δὲ εἰν ἢ ἔριλθ
 ἔ τ μοδαβιν φῶς, εἰς τὰς ἡμέρας
 τοῦ ἀσβισῆτι, ἐκλαμοσῆτι τε κρ
 ἰφλοσῆτι αἰθῆτι, ἢ ἔγκο,
 ιος πῶς μοδαβίας

ΚΟΥΣ ΚΟΥΣ

ΙΩΑΝΟΥ ΑΝΤΙΣΩΧΟΥ

Κοστανίου Βουβοδα ε

Ηερλούτ. π δισβις κίριον Γα
 μοδαβια, ἔ παρωσῆτι δρχητι-
 σίωμ ἢ μητροπολίτου, ἔ ἀρτω
 πῆ τις μητροπόλις σου -
 τζῶας ΚΟΥΣ

ΣΑΒΒΑ.

Δια Δημητρίου δι κρ ἴπρωτις
 ἔ ἡμιωπῆτι ἢ ἀψῆ σῆτι ἀρ-
 χῆτις ΚΟΥΣ ΔΥΠΛΗ ΜΠΟΥ
 δῆτι τοῦ κρ κατμῆου.

Εἰσωσῆτι εἰ τῆ πεφῆμ πῆλα ἰσῆτι.
 ἔ ἢ ἀδῆτῆκῆ θῆτιου.

"Εἰος ἀπὸ ἀΐσῆς κίριου, ζῆς.
 ἄπὸ κρῆσῆ κίριος.

1698. ΜΠ. "Αυγῆς. ΛΙ

Εἰσωσῆτι ἢ ἀπὸ μῶχθου, ἔ ἰλαχι-
 σῆτι, ἄσῆσῆτι ἰερωμάχῆ, ἔ Δισυ-
 σῆτι μεταχῆ, ἔ ὄν ἔ μοδαβίας.

Fig. 8. Fcaia de titlu a cărții lui Dimitrie Cantemir, *Divanul sau gilceava înțeleptului cu lumca*, apărută în versiune românească și grecească la Iași în 1698.

înțeleptului cu lumea, apărută la Iași în 1698 în limbile română și neogreacă, tipărită „prin osteneala smeritelor și măi micilor Athanasie ieromonahul și Dionisie monahul, moldovenii“. Ea se evidențiază nu numai pentru faptul că a fost singura carte din vasta operă a cărturarului român imprimată pe pământul natal în timpul vieții sale, ci și pentru că în ansamblul istoriei tiparului și cărții românești impunea o carte filozofică de conținut laic, o creație originală de importanță mare chiar și în contextul activității cărturărești a lui Dimitrie Cantemir. Imprimarea corectă a textului grecesc a fost asigurată de același Ieremia Cacavela, care semnează și prefața închinată lui Cantemir și care cu un an mai înainte, în 1697 adică, a tradus din grecește în limba română și a publicat în tiparnița domnească de la Iași *Tălcuirea Liturghiei*.

După aceste frumoase și impunătoare realizări urmează în istoria tiparului și cărții din Moldova un deceniu și jumătate, în care activitatea este întreruptă, perioadă în care, dimpotrivă, în Țara Românească, sub Constantin Brîncoveanu, cartea și tiparul ating înălțimile niciodată cunoscute în dezvoltarea de pînă atunci. Acest avînt al tiparului muntean a fost pregătit de dezvoltarea impetuoasă ce a caracterizat ultimul sfert al secolului al XVII-lea și la care a contribuit factorul consolidării puterii centrale sub Cantacuzini dar în mod deosebit sub domnia lui Constantin Brîncoveanu, mare ctitor care a avut o contribuție hotărîtoare, manifestată pe întreg tărîmul culturii și artei, în general.

După o întrerupere de peste un sfert de veac, activitatea tipografică este reluată în anul 1678, cînd la București apare *Cheia înțelesului*, tradusă în românește de mitropolitul Varlaam după cartea învățatului ucrainean Ioanachie Galeatovski *Kliuci razumenia*, apărută în prima ediție la Kiev în 1659 și cuprinzînd predici. Varlaam a tradus însă cartea după cea de a treia ediție completată și adăugită de Galeatovski, și care a văzut lumina tiparului la Lvov în anul 1665. Traducerea românească cuprinde doar primele 18 din cele 64 de predici. Gabriel Ștrempelel a menționat faptul că „gravorul care a lucrat xilografurile ediției românești de la 1678“ nu era altcineva decît Ivan Bakov, ucrainean de origine, cel

care „sub numele de Ioanikie“ a ilustrat și alte cărți românești apărute la Buzău între 1700 și 1704.

Despre originile și începuturile noii tiparnițe din București știm foarte puțin. În prefața la carte mitropolitul Țării Românești, Varlaam, printre altele, menționează și faptul că „apucatu-m-amu, și cu multă usărdie amu nevoitu, și dascăli de typografie amu adusu în sfînta și de Dumnezeu păzita Mitropolie a Scaunului Bucureștiloru, și i-am așezatu și de iznoavă typografie, cu toate meșteșugurile cîte au trebuitu“. Varlaam nu și-a putut continua însă munca începută, căci el a fost înlocuit de noul domn al Țării Românești, Șerban Cantacuzino, care l-a numit în scaunul mitropolitului pe Theodosie. Acesta din urmă editează în anul 1680 *Liturghia* în limbile slavonă și română, la care corector a fost Inochentie ieromonah, iar tipograf Chiriac ieromonah. Noul mitropolit refuză la început să promoveze limba vorbită de popor, el vedea în aceste stăruințe o rătăcire, o deviere de la limba sacră, care era după el slavona. Curentul pentru introducerea limbii române în biserică era însă atât de puternic, încît în curînd a trebuit și el să cedeze și să patroneze, alături de Șerban Cantacuzino, *Evanghelia* tradusă din grecește în limba română de către Iordache Cantacuzino, carte care a fost publicată în anul 1682. Cu toate acestea tipografia din București realizează cărți puține. În 1683 mai apare *Apostolul* în limba română ca apoi timp de cinci ani tiparnița mitropolitană din București să lipsească complet din peisajul tiparului și cărții românești.

În anul 1688 apare însă, în această tipografie, cea mai importantă carte din toate cele realizate de tiparul românesc de pînă atunci. Este vorba de *Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură*, cunoscută sub titlul de *Biblia lui Șerban*, după numele domnului muntean, Șerban Cantacuzino, care a patronat editarea cărții, o adevărată capodoperă a limbii române, o operă de mare înfăptuire și din punct de vedere al artei grafice. Traducerea textului s-a făcut din limba greacă în limba română, dar confruntată și cu versiuni latine și slavone de către Nicolae Milescu spătarul (Vechiul Testament), revizuită și pregătită pentru imprimare de frații Radu și Șerban Greceanu — așa cum a demonstrat acest lucru Virgil Cîndea. De menționat este și faptul că această carte a

Fig. 9. Foaia de titlu a Bibliei apărute la București în 1688.

fost imprimată sub supravegherea și cu „totu meșteșugul tipografiei și îndireptării cuvintelor rumânești ostenitoriu, de Dumnezeu iubitoriu Mitrofanu episcopulu de Huși“, cel care tipărise o serie de cărți importante în Moldova.

Această impunătoare realizare și din punct de vedere al artei grafice a deschis o nouă perioadă în istoria tiparului din Țara Românească și a tiparului la români, în general. Înzes-trată cu litere, xilografuri și unelte noi încă de Șerban Cantacuzino, tipografia de la București a devenit baza celor-lalte tiparnițe înființate ulterior în Țara Românească cu spri-jinul generos al lui Constantin Brincoveanu, despre care englezul Edmund Chishull scria că „este un sprijinitor al ordinii și disciplinei în țară, un ctitor al reînvierii arhitecturii, un ocrotitor al învățăturii și la București și în celelalte locuri din Principat în care a introdus două sau trei tiparnițe, și de aici a scos o serie de cărți de folos pentru luminarea și edifica-rea ortodoxiei“.

Același călător englez, văzind tiparnița din București mai nota că „i-am găsit tipărind niște texte religioase în limba arabă, sub îngrijirea patriarhului de Antiochia spre a fi împărțite de el în dioceza sa. Pe lângă aceasta se pregăteau să tipărească o ediție mare în folio a vestitului Ieromonah Maxim sub titlul de *Kyriakodromion* sau *Șirul mai multor duminici de peste an*. Cu acest prilej am cumpărat de acolo mai multe cărți printre care una cuprinzînd toate Liturghiile, Imnurile, Ritualele și Cazaniile și alte cărți religioase folosite în toate împrejurările în biserica greacă (ortodoxă — n.n., L.D.) în cursul întregului an“. Edmund Chishull mai menționează că „în aceeași zi am fost onorat cu darul mai multor cărți grecești tipărite de curînd în această țară din partea lui Kir Gheorghios Kastriotis și, de asemenea, a unor alte cărți din partea excelenței sale Constantin Cantacuzino“. Antonio-Maria del Chiaro, printre altele, nota și el în cartea sa intitu-lată *Storia delle moderne rivoluzioni delle Valachia ...*, apărută la Veneția în anul 1718, că ajuns în Țara Românească: „Am văzut gravuri în lemn cît și în aramă, pentru nevoile tiparniței pe care o conducea în vremea mea, monseniorul Antim, arhiepiscopul mitropolitan al Țării Românești, geor-gian de felul său, care în ciuda soartei nedrepte, care l-a făcut să ajungă rob în copilărie, totuși înmulțind cu pricepută

sirguintă talentele dăruite lui de Prea înaltul, s-a ridicat pe treapta cea mai de sus a demnităților bisericești în Țara Românească ... Tiparnița care se găsește în mănăstirea Arhiepiscopiei sau a Mitropoliei Țării Românești, are litere bune și frumoase, arabe, grecești, românești, și slavonești. Lucrătorii tipografi sînt români de neam, și au deprins meseria de la persoane care au fost învățate în ea de acel arhiepiscop". Secretarul lui Constantin Brîncoveanu era sigur de ceea ce scria, căci avusese personal posibilitatea să vadă toate cele relatate. El ne oferă, în continuare, o listă întreagă de cărți tipărite în Țara Românească în perioada acestui mare domnitor român.

El a surprins și principalele trăsături ale tiparului muntean, varietatea cărților realizate și faptul că figura centrală în întreaga această reinnoire a artei grafice a fost cărturarul Antim Ivireanul. Avem de adăugat la cele menționate de del Chiaro doar faptul, nelipsit de semnificație, că alături de tiparnița bucureșteană apar tiparnițele din Buzău (1691) și Snagov (1697) și la începutul secolului următor, dar tot sub domnia lui Brîncoveanu, se reia activitatea de tipărire a cărților în vechile centre ca Rîmnic (1705) și Tîrgoviște (1709), tiparul românesc contribuind la înființarea tiparnițelor din Alep cu litere arabe și din Tbilisi cu litera georgiană.

Figura centrală a acestui salt calitativ în evoluția tiparului la români a fost Antim Ivireanul, cărturar și tipograf de talie europeană. Stabilizat la București — așa cum s-a demonstrat acest lucru în cercetările românești postbelice (Damian P. Bogdan, Nicolae Șerbănescu, Gabriel Ștrempel) — între 1688 și 1691, Antim Ivireanul, cu numele laic Andrei, originar din Georgia, cunoscută atunci sub numele de Iveria, înzestrat, după propria-i mărturisire cu „zelul innăscut al iubirii de învățătură“, dar și cu un talent ieșit din comun în ce privește însușirea limbilor străine, și a artei grafice, s-a impus în cultura românească și sud-est europeană ca un creator de opere originale și ca tipograf. Pe lângă limba maternă georgiană, el a cunoscut limbile turcă, arabă, greaca clasică și modernă, slavona și limba patriei adoptive — româna, limbă în care a scris opere originale de mare erudiție și frumusețe literară.

La 1688, în Țara Românească funcționa doar o singură tiparniță, cea întemeiată de mitropolitul Varlaam. Era, fără îndoială, o tipografie relativ bine înzestrată, dar Antim Ivireanul va întemeia tipografii noi, va crea o adevărată școală românească cu renume în domeniul artei tipografice, va realiza gravuri și desene de rară armonie, va turna litere noi inclusiv arabe, grecești și georgiene, care toate la un loc îl vor impune în șirul cunoscuților tipografi.

Atunci când noul domn al Țării Românești, Constantin Brîncoveanu, în cadrul inițiativelor sale de înnoiri culturale, a avut în vedere și arta tiparului, a făcut o alegere fericită, chemînd în țară pe Antim Ivireanul, „Minunatul acest domn“, cum spune Mihai Ștefanovici, cercetînd „ascuțita minte“, iscusința și vrednicia lui Antim Ivireanul, a zis, după ce „cu minte“ a priceput acest lucru, că „au doară vom afla om ca acesta“. Ochiul bun al ctitorului nu a greșit, căci Antim a dus „pînă la desăvîrșire“ arta tiparului pus în folosul țării adoptive. Antim Ivireanul, în prefața la *Eortologiu* grecesc, tipărit la Snagov în 1701, prefață închinată lui Constantin Brîncoveanu, mărturisea singur acest lucru prin cuvintele: „atunci realizăm o astfel de iubire, cînd ne îndemnăm și ne ajutăm între noi la cele bune și de folos, și la cele trupești, dar mai ales la cele sufletești și mîntuitoare, fiecare după putința lui și după capacitatea lui. Deci eu, fiindcă nu am și altă putere spre ajutorarea aproapelui decît am porția tipografiei, n-am lipsit și nu voi lipsi vreodată ca să folosesc, după putința mea, fraților ... mei, tipărint deosebite cărți de suflet folositoare și mîntuitoare“.

Între 1691 și 1694, Antim Ivireanul a tipărit la București 4 cărți (2 grecești, 1 greco-română și 1 românească). Transferat la Snagov în 1694, unde funcționa din 1696 ca egumen al Mănăstirii, Antim întemeiază aici o adevărată școală de tipografi, punînd temelurile unei tipografii mari și unde se turnau litere în mai multe limbi. La Snagov el tipărește 7 cărți în limba greacă, 4 în limba română, una în slavonă și una bilingvă — slavo-română. La 1701, Antim s-a întors la București, unde lucrează la tipografia mitropoliei, dar și cu toată înzestrarea tiparniței de la Snagov tipărește, între 1701 și 1705, în total 15 cărți (11 în limba greacă, una greco-arabă, una română și una slavo-română). De la 17 martie 1705 și

Fig. 10. Stema lui Constantin Brincoveanu imprimată în *Psaltirea arabă*,
tipărită la Alep în 1706.

pînă la 27 ianuarie 1708 Antim funcționează ca episcop de Rîmnic, instalînd și aici o tipografie în care s-au imprimat 6 cărți în limba română, 3 în limba greacă și una bilingvă slavo-română. După această dată, la care el a ajuns în scaunul mitropolitan al Țării Românești, Antim Ivireanul înființează tiparnița de la Tirgoviște în care s-au imprimat, în timpul lui, în total 19 cărți (11 în limba română, 5 în limba greacă, una slavo-română și una slavo-greco-română). După 1715, a mai tipărit două cărți grecești. Acest excepțional caligraf, miniaturist, sculptor de litere și gravor, xilograf, desenator și pictor a tipărit deci în total 64 de cărți. Ne impresionează marea varietate în ce privește limbile în care și literele cu care acest cărturar a tipărit cărțile sale. Dacă la toate acestea mai adăugăm și faptul că ucenicul său Mihai Ștefanovici a întemeiat la Tbilisi tipografia georgiană sau întemeierea tiparniței arabe de la Alep tot cu concursul lui Antim Ivireanul, avem în față imaginea adevărată a celui ce a reprezentat arta grafică ilustrată de el. Mai reținem și faptul semnificativ că în timp ce îndeplinea funcția de episcop de Rîmnic și cea de mitropolit al Țării Românești, funcții în virtutea cărora activitatea lui tipografică era definită de el însuși (și depindea într-o măsură mai mică de comenzi), Antim Ivireanul a tipărit cu precădere cărți în limba română. Dintre cărțile imprimate de el în această perioadă, 17 erau în limba română, 2 bilingve (în slavonă și în română), una trilingvă (în slavonă, greacă și română) și doar 9 în limba greacă.

Antim Ivireanul a jucat un rol deosebit și în ce privește tipărirea cărților românești în Transilvania. Ucenicul său Mihai Ștefanovici a fost trimis de Constantin Brîncoveanu în Transilvania, la Bălgrad, unde va tipări *Bucoavna* și *Chiriacodromionul*, ambele cărți românești de o mare importanță. Apoi, din școala de tipografie întemeiată de Antim Ivireanul s-au ridicat meșteri de o adevărată faimă cum au fost Mihai Ștefanovici, Gheorghe Radovici și Dionisie Floru. În *Testamentul* redactat de Antim în 1713, el se referă și la activitatea tipografică. „Las — scria el — cu blestem și aceasta: să aibă datorie tipograful să învețe meșteșugul tipografiei unul după altul, pentru ca să nu piară acest meșteșug din țară, nici să se părăsească lucrul cărților, pentru folosul cărții și pentru ajutorul casei“. De la Antim Ivireanul ni

کتاب

القدسات الثلاثة الالهية • مع بعض احتياجات
اخر ضرورية للصلوات الارثوذكسية •
قد طبع الان حديثا في اللغة اليونانية والعربية •
بالتماس وشارفة الاب الطريائي
كيريوكير انطاسيوس البطريرك
الانطاكي سابقا •
بمصر السيد الامجد الرفيع الشان • بتخلد
بكلر جميع بلاد انكر و تلاحيا • كبير كبير يونان
قسطنطين بشارا و بوضا الكرم
في تقليد رئاسة كهنوت الاب الطران الكلي
الغبطه كبير فاروسسيوس للبلاد النكر و اعلا
سنة دهر سينقنا والدة الاله للكنائس متاغوفه •
سنة الف وسبع مائه و اربع مسميه
سيد الكهنن في الترحل من انتوس المزمي الاصل

[Fig. 11. Foaia de titlu a Liturghierului grecesc și arab, imprimat de Antim Ivireanul la Snagov în 1701, cu însemnări românești din secolul al XVIII-lea

Fig. 12. Foaia de titlu a cărții: *Cheia înțelesului*, imprimată la București în 1678.

s-au păstrat și primele știri în ce privește plata meșterilor și ucenicilor tipografi, precum și condițiile lor de angajare și de lucru. În același *Testament* se găsesc, la punctul al 17-lea, următoarele precizări și informații de mare interes în ce privește istoria tiparului românesc din acea epocă: „Cînd vor lucra tipografiile au cea grecească au cea rumânească, au cu bani străini, au cu banii casei, să aibă a lua tipograful carele va fi, împreună cu feciorii lui cîți va avea de lucru, de coală plata lui taleri 3, și să ia și 10 cărți cu hîrtia stăpînească și feciorii cite o carte; însă plata coalei să fie taleri 6, ci pre jumătate să ia tipografii simbria lor și pre jumătate să rămîie pe seama casei: și de s-ar strica ceva tipografiei, să fie datoare casa să le dreagă, iar nefiind la mijloc nici lucru de străin, nici al casei, și va vrea tipograful cu cheltuiala lui să tipărească vreo carte, să aibă voie cu știrea egumenului și a epitropilor să tipărească și din cîți bani va lua de pe acea carte, să aibă datorie să dea bisericii al patrulea ban“.

Din aceste informații se conturează activitatea unei case de tipografii impunătoare, care executa comenzi și în care meșterul tipograf angajat de proprietarul tipografiei (în cazul de față, de mitropolia Țării Românești) lucra cu mai mulți feciori și ucenici și putea angaja lucrări și pe cont propriu cu condiția ca o pătrime din cîștig să fie predat bisericii. Prin multilaterală activitate a lui Antim Ivireanul, imprimarea cărților în Țara Românească a atins un nivel pe care nu l-a cunoscut pînă atunci tiparul românesc și pe care-l va depăși abia în ajunul revoluției de la 1848.

Capitolul III

FUNCȚIA SOCIALĂ A CĂRȚII TIPĂRITE

Implicațiile sociale ale cărții tipărite încep odată cu fazele de producție, cu aspectele care privesc alegerea manuscrisului; cu pregătirea lui pentru tipar (inclusiv traducerea lui în limba română), cu întemeierea tiparniței, procurarea hîrtiei și fazele de multiplicare mecanică, căci toate acestea se realizau în funcție de comanda socială, definită de condițiile istorice concrete, de necesitățile și posibilitățile societății în care se producea acest fenomen cultural. Abordate în capitolele precedente, dimensiunile de mai sus ale rolului cărții în societate reprezintă, totuși, numai faza inițială, fază în care societatea doar investea și nu beneficia încă de produsul finit. Fără a minimaliza, deci, producerea cărții, lucru, de altfel, imposibil de făcut din moment ce în afara acestei faze este de neimaginat funcția socială a cărții tipărite, credem, totuși, că problema rolului cărții în societate trebuie să fie studiată mai cu seamă din momentul în care produsul finit începe să ajungă la destinatari, să pornească pe acel drum necunoscut și în general greu de reconstituit, drum pe care îl parcurge de la mijlocul secolului al XVII-lea încoace pînă la cel care cercetează azi fiecare exemplar de carte tipărită, încercînd să răspundă la întrebarea fundamentală pe care o pune orice cercetare științifică privind cartea.

De la această fază societatea începe de fapt să fie beneficiară, să se folosească adică de roadele eforturilor materiale și intelectuale pe care le-a investit. Dar pentru a reconstitui în dimensiunile sale adevărate rolul cărții tipărite într-o-

anumită etapă istorică și într-o societate dată, în cazul de față în societatea românească din secolul al XVII-lea, în prealabil este necesar să răspundem la câteva întrebări preliminare ca: tirajul cărților tipărite, modul de desfacere a cărții, prețul, aria de răspindire și circulația ei și altele care, în fond, se reduc la întrebarea fundamentală privitoare la măsura în care cartea devine accesibilă diferitelor pături sociale, inclusiv a păturilor cu o existență socială modestă. Ne dăm seama, evident, că problema nu se poate pune nici în cazul de față în mod abstract, că ea este legată de alte aspecte mai generale din domeniul istoriei, culturii și în primul rând de sfera mai restrinsă sau mai largă a știutorilor de carte, de măsura în care destinatarii se puteau folosi de roadele cărții tipărite, știau să o citească.

Cercetătorul cărții românești din secolul al XVII-lea nu dispune încă de o gamă suficient de largă de izvoare pentru a oferi un răspuns deplin convingător și incontestabil. Totuși, informațiile sînt pentru acest secol mai bogate decît pentru veacul al XVI-lea. Mai întîi, avem un izvor foarte prețios în ce privește tirajul cărților imprimate. Ne gîndim la scrisoarea din 26 ianuarie 1671 a domnului Moldovei Gheorghe Duca, scrisoare adresată Frăției stavropighiene din Lvov în care comanda 400 de exemplare din *Psaltirea* în limba română și 200 de exemplare din *Evanghelia cu învățătură*. Pornindu-se de la aceste informații, s-a afirmat că tirajul cărților românești varia în secolul al XVII-lea între 200 și 400 de exemplare. S-a arătat, apoi, că aceasta trebuie să fie considerată ca reprezentînd numărul minim de exemplare. Două sînt motivele pentru care ne însușim această părere. Mai întîi, avem și noi în vedere că Gheorghe Duca plasa această comandă într-o tipografie străină, față de care numărul exemplarelor imprimate în tipografiile autohtone era, fără doar și poate, mai mare. În al doilea rînd, datorită știrilor spicuite în ultimii ani din însemnările de carte, dispunem de informații plauzibile care confirmă cele spuse mai sus despre tirajul cărților românești din secolul al XVII-lea imprimate în tipografiile care funcționau în țară. Astfel, Florian Dudaș a reușit să identifice, pe baza însemnărilor de carte, un număr de 354 de exemplare din *Cazania* lui Varlaam care au circulat în Transilvania. Adăugînd la acestea exemplarele care

au circulat în Moldova, Țara Românească și Dobrogea și tinind evident seamă și de numărul mare de exemplare care au dispărut în răstimpul de 350 de ani cîți au trecut de la imprimarea cărții, nu vom greși dacă vom admite că această carte s-a imprimat în cel puțin o mie de exemplare. Numărul exemplarelor din *Îndreptarea legii*, din *Noul Testament* și din *Biblia lui Șerban Cantacuzino*, depistate pînă acum și luate în evidență de cercetătorii patrimoniului național cultural, număr care la fiecare dintre cărțile pomenite mai sus luate în parte depășește cifra de 100 constituie o dovadă suficient de temeinică pentru a admite un tiraj de 1 000 de exemplare în cazul unor cărți fundamentale și mult căutate.

Monica Breazu și Rodica Bănățeanu au arătat, pe baza datelor cu privire la numărul de exemplare luate în evidență, pînă azi că din *Cazania lui Varlaam* s-au păstrat 206, din *Îndreptarea legii* — 117, din *Noul Testament* — 196, din *Chiriadodromion* — 206 exemplare. Pornind de la aceste date și luînd în considerare procentul de exemplare dispărute, Monica Breazu și Rodica Bănățeanu au ajuns la concluzia, întru totul verosimilă, că tirajul cărților românești din secolul al XVII-lea varia între 100 și 1 000 de exemplare. S-a afirmat însă că o serie de cărți fundamentale trebuie să fi ajuns în toate localitățile cu biserică ortodoxă română. În acest caz ar trebui să admitem un tiraj de cîteva mii. Dar afirmația nu se bazează deocamdată pe surse și argumente, ci mai degrabă este rezultatul unei impresii. Cei care o susțin nu ne-au oferit, pînă în prezent, puncte de reper plauzibile. Există, totuși, un izvor care în mod inexplicabil a ocolit atenția cercetătorilor, deși el a fost demult publicat și cu un deceniu în urmă reeditat de către acad. David Prodan. Este vorba de instrucțiunile privind vizitarea canonică a preoților români din Țara Făgărașului, instrucțiuni date de principesa Zsuzsánna Lorántfi la 2 aprilie 1657. Din felul în care sună punctul al 4-lea al acestor instrucțiuni se poate presupune că cele trei cărți românești (*Noul Testament*, *Psaltirea* și *Catechismul*) tipărite pînă la acea dată în tiparnița principelui trebuiau să existe în toate comunitățile eclesiastice românești. În orice caz, cei care urmau să efectueze vizitarea canonică aveau sarcina să urmărească dacă pomenitele cărți existau sau nu în satul vizitat. Izvorul ne duce la gîndul că cel puțin *Noul*

Testament din 1648 și *Psaltirea* românească din 1651 trebuie să fi existat în fiecare localitate transilvană unde, la acea dată, funcționa biserica românească și în acest caz tirajul acestor cărți depășea numărul de 2 000 de exemplare. Numai că Țara Făgărașului ca domeniu al principelui avea o situație economică mai bună decât satul iobăgesc transilvan. Aici exista și o mică boierime relativ mai puternică numeric și economică. Din acest motiv stările din Țara Făgărașului nu pot fi în toate cazurile generalizate pe întreaga Transilvanie, și prin urmare, nu credem că vom greși admitând tirajul de 1 000 de exemplare inclusiv la aceste cărți larg răspândite.

Sporadice sînt știrile și în ce privește modul de desfacere al cărții tipărite. În orice caz informații directe despre veriga intermediară dintre producător și cumpărător, despre tîrgovețul care să fi preluat marfa de la producător și să o fi desfăcut pe piață nu avem. Acest lucru nu trebuie să ne surprindă, căci se păstra încă la scară generală practica desfacerii cărții de către producător, de către tipograf și tipografie sau de către cel ce patrona, finanța multiplicarea mecanică a cărții. În schimb, în însemnările de carte apar primele știri despre achiziționarea de cărți cu ocazia diferitelor tîrguri. Dar nici în aceste cazuri nu putem constata cu certitudine că cei care vindeau cărțile ar fi fost negustori, ci în mai toate cazurile posesori nominalizați, care, dintr-un motiv sau altul, erau nevoiți să le vîndă. Faptul că în secolul al XVII-lea cartea nu era încă o marfă vîndută în mod curent de către tîrgoveți este atestat și de așa-numitele limitări de prețuri din Transilvania, care cuprindeau o gamă largă de produse, dar nu și cărțile. Găsim în ele sau în alte izvoare de acest gen referiri la prețul hîrtiei importate, nu însă știri despre prețul cărților. Aceasta dovedește că negustorii, care aduceau în Transilvania mărfuri străine și duceau de aici mărfuri în alte țări, nu se ocupau în mod curent de desfacerea cărților. Această operație cădea, precum am spus și mai sus, în sarcina producătorului cărții.

Noțiunea de producător, în cazul multiplicării mecanice a cărții, trebuie, în ce privește tiparnițele ce funcționau în secolul al XVII-lea mai ales în Țara Românească și Moldova, să fie abordată mai concret. Producător nu se identifică cu tipograful întreprinzător ci este o noțiune care mai degrabă

semnifică pe cel ce patronează o tiparniță sau alta. Cum mai toate tiparnițele care funcționau în secolul al XVII-lea erau patronate de domnii Moldovei și Țării Românești, de către principii Transilvaniei și în cazuri mai rare de mitropoliții din Moldova și Țara Românească în noțiunea mai largă de producător trebuie să fie cuprinși și acești factori când ne referim la modul în care cărțile erau puse în vânzare. Instalarea și înzestrarea unei tipografii, procurarea instrumentelor necesare și a materiilor prime dar mai cu seamă a hirtiei presupuneau investiții ce nu erau la îndemina meșterilor tipografi. Astfel, nici produsul finit, adică cartea imprimată și eventual legată, nu aparținea producătorului tipograf, ci factorului care a investit banii necesari producerii ei și care se îngrijea și de modul de desfacere. Dovada peremptorie în acest sens o avem dintr-o însemnare ce se găsește pe exemplarul *Cazaniei lui Varlaam*, exemplar provenit de la Cămarășu din județul Cluj și păstrat azi în fondul de carte veche românească a Arhiepiscopiei Ortodoxe Române din Cluj-Napoca. Se spune în pomenita însemnare că un oarecare Mierțe cu soția sa Isipa și cu fiul lor Popa Ion au „cumpărat această sfântă Evanghelie din târg din Iași de la tipariul domnesc dintru cetatea Domnului nostru, lui Io Vasile Voievod și domnul Țării Moldovei și au dat patru galbeni ca să le fie lor pomană și feciorilor și strămoșilor și nepoților și strănepoților și tuturor seminții lor“ în anul 1643, deci în anul apariției cărții. Însemnarea despre actul de cumpărare a fost făcută de către „Vasile, fiul (lui) Serghie din Cărălcești, biv diac la cămară“, informație interpretată de Florian Dudaș în sensul că acest exemplar a fost cumpărat „chiar de la cămara domnească din târg din Iași, de la tiparul domnesc din depozitul tipografiei“.

Dintr-o altă însemnare tot din 1643 rezultă că un alt exemplar din *Cazania lui Varlaam*, exemplar provenit din Cusuiuș și păstrat azi în fondul de carte veche românească al Muzeului Țării Crișurilor din Oradea, a fost cumpărat de la Varlaam însuși. Se spune în această însemnare, făcută de Andrei Mihuleț și Mihalcea Durac, că numita carte a fost cumpărată de „Mihalcea Durac, ce au fost logofăt mare și dusu-o-au la Orhei în zilele lui Ioan Vasile Voievod și au dat

patru galbeni de aur svenții sale lui Varlaam, Mitropolitul Sucevii" la 14 martie 1643.

Cele două mărturii citate dovedesc faptul că desfacerea cărții se făcea de către cei ce au patronat tiparnița, în cazul de față de către Vasile Lupu care a întemeiat tiparnița domnească din Iași și de către Varlaam mitropolitul, autorul cărții, implicat și el în înființarea acestei oficine.

Nu putem omite nici știrea cu privire la faptul că imediat după apariție un exemplar din *Cazania lui Varlaam* a fost cumpărat de postelnicul Vlaicu „de la curtea domnească” — cum scrie Florian Dudaș — cu suma de trei taleri aur. Tot de la „camara Vasilii voevod”, deci de la camera domnului Moldovei, Pop Ștefan cu soția și cu copiii lor, la data de 15 august 1645, au cumpărat un alt exemplar din *Cazanie* cu prețul de 4 galbeni și un ort.

Spre aceeași constatare a desfacerii exemplarelor de carte tipărită de către factorii care au patronat imprimarea lor converg și numeroasele știri privitoare la daniile domnilor Moldovei și Țării Românești și ale înaltelor fețe bisericesti făcute unor mănăstiri și biserici, obiectul daniei fiind cartea. Există în acest sens o precizare extrem de importantă făcută în prefața întocmită în numele domnului Țării Românești, Șerban Cantacuzino la *Evanghelia* din 1682. Se spune aici că din „a noastră poruncă și cheltuială, îndereptându-se și puindu-se și în tipografia ce s-au lucrat în svânta Mitropolie, fiindu Archiereu și păstor creștinescului acestuia norodu, Părintele nostru Kyr Theodosie Mitropolitul, o punemu aciasta innainte tuturoru, celoru ce voru ceti, și dentru mică ostenela noastră, o dămu aciasta daru pre la toate bisericile țării noastre, întru folosulu creștinescului norodu, și întru pomenire noastră și a părinților”. Rezultă de aici că Șerban Cantacuzino în calitatea lui de patron al tipăririi *Evangheliei* și ca urmare a faptului că a suportat cheltuielile legate de imprimare a dăruit cartea mănăstirilor și bisericilor din Țara Românească și chiar unor biserici și lăcașuri ecleziastice din Transilvania. Faptul a fost consemnat în mai multe exemplare din *Evanghelia* de la 1682 păstrate pînă în zilele noastre.

Astfel, putem citi dintre aceste însemnări pe cea din 16 octombrie 1684 de pe *Evanghelia* imprimată la București în

anul 1682: „Șerban Vodă (Cantacuzino — 1678—1688) au dat această sfântă Evanghelie în sat în Tilișca (din Mărgini-
mea Sibiului) bisericii care au făcut Vlădica Sava“. Pe un
alt exemplar păstrat la mănăstirea Dealu se consemnează
că el a fost dăruit bisericii „ce este hramul Sfântului Nicolae“,
din Tîrgoviște, de către „creștinul domn Io Șerban Canta-
cuzino“ ca să fie „de moșie acestei sfinte biserici și măriei
sale pomană în veci“. Dania a fost făcută la 14 aprilie 1682,
imediat după apariția cărții. Pe *Apostolul* tipărit la Bucu-
rești în 1683 se află o altă însemnare conform căreia: *Evan-
ghelia* din 1682 și *Apostolul* din 1683 „trimisu-le-a prea lumi-
natorul domn Io Șerban Voievod (Cantacuzino), domnul Țării
Românești, prin mina preaosfințitului părinte Sava Vește-
meanul și le-am dat bisericii în Daia (din partea Sebeșului)
să fie măriei sale pomană în veci neuitat și nimeni pre bani
să nu le vinză, au de la biserică să le înstrăineze“. Același
Șerban Cantacuzino dăruia *Evanghelia* din 1682 (chiar în
anul apariției) bisericii din Belciugata.

Numeroase danii a făcut Constantin Brîncoveanu, dom-
nul Țării Românești mai cu seamă comunităților eclesiastice
din Transilvania. Printre cărțile de mare valoare dăruite de
Constantin Brîncoveanu se numărau *Biblia* din 1688 și
Mineele pe cele 12 luni tipărite la Buzău. Acestea din urmă
le-a dat domnul Țării Românești și comunității bisericești
din Scheii Brașovului. Biblia din 1688 a fost dăruită la 1697
de Theodosie, mitropolitul Țării Românești. Exemplarul din
Cazania lui Varlaam păstrat la muzeul din Brébu a fost
dăruit mănăstirii Secului de însuși mitropolitul Varlaam la
24 iunie 1654. Avem știri și în ce privește daniile făcute de
alți domnitori moldoveni sau munteni. Astfel, de exemplu,
în ianuarie 1656, „Gheorghe Ștefan, Voievod ... al Țării
Moldovei ... au dăruit de în mina credincios slujitoriu Măriei
sale Ioan diiac, ce au fost notăraș Măriei sale, la sfinta bise-
rică ce este sub biruința ... a cinstului principat George II
Racoți, domnul Ardealului și părților crăiei ungurești și
șpan săcuilor în veci, în Măceu“ din părțile Hunedoarei un
exemplar, din *Cazania lui Varlaam*. Tot Gheorghe Ștefan a
dăruit, se pare, și un alt exemplar din *Cazanie* cetății Ciceului.

Rezultă din însemnările de carte faptul că, în perioada
imediat următoare apariției cărții, desfacerea era asigurată

în principal de către curțile domnești sau de mitropoliții Moldovei și Țării Românești, factori care au patronat aici toate tiparnițele din secolul al XVII-lea. În acest cadru, daniile făcute de domnii Moldovei și Țării Românești sau de fețele bisericești înalte din aceste țări comunităților din Transilvania, au avut, fără doar și poate, o semnificație politică, sesizată și bine precizată de cercetările românești privind istoria cărții. Aceste danii se încadrau și în același timp promovau conștiința unității de neam a tuturor românilor de pretutindeni.

Dacă în desfacerea cărții în perioada imediat după apariție erau implicați factorii care patronau tiparnițele și producerea cărții, în ansamblul ei, pe calea multiplicării mecanice, răspândirea și circulația cărților urmau, în general, drumul tradițional. Cărțile erau cumpărate în cea mai mare parte de către preoți la târguri și iarmaroace și ele reprezentau o valoare deosebită, exprimată și în prețurile cu care se vindeau.

Din aceleași însemnări de carte obținem cele mai bogate informații cu privire la prețul cu care se vindeau cărțile în secolul al XVII-lea sau în veacul următor. Știrile însă sînt foarte diverse, exprimînd prețurile în diferitele monezi ce circulau atunci în Moldova, Țara Românească și Transilvania: galbeni, ughi ungurești, taleri, florini, zloți, horgași, măriași. În ce privește Transilvania secolului al XVII-lea, cel mai frecvent este indicat prețul cărții în florini, monedă de producție indigenă. Știm totodată că un galben era egal cu doi taleri, iar talerul cu doi florini. Pornind de la această precizare, avem posibilitatea de a reduce la numitor comun varietatea de exprimare a prețului cărții.

Înainte însă de a aborda problema prețului cărții în cadrul prețurilor la alte mărfuri, mai trebuie făcută o precizare, și anume că variațiile sau deosebirile de preț la aceeași carte erau neînsemnate în perioada imediat următoare apariției ei, și creșteau în funcție de factori diverși, pe măsura trecerii timpului de la anul apariției. Această concluzie ne este sugerată de informațiile relativ abundente privitoare la prețul *Cazaniei lui Varlaam*. Rezultă din aceste știri că în anul 1643 toate exemplarele (la care cunoaștem prețul) au fost vindute cu 3—4 galbeni sau ughi, ceea ce era egal cu

6—8 taleri sau 12—16 florini. De altfel, însemnarea făcută în aprilie 1643 pe exemplarul *Cazaniei lui Varlaam*, păstrat azi la Protopopiatul Ortodox Român din Baia Mare aflăm că atunci „s-au împărțit evangheliile aceste românești“, deci în „cursul anilor 7151 (=1643), den aprilie ... în zilele lui Vasile Voievod și a mitropolitului Varlaam“. O imagine sugestivă cu privire la valoarea sumelor amintite ne oferă însemnarea făcută în octombrie 1643 pe exemplarul *Cazaniei* care mai târziu a ajuns la Brașov. Rezultă din această însemnare că la data amintită mai sus, „în zilele ... Domnului nostru Ion Vasile Voievod“, Popa Gheorghe din Dorohoi în loc de 3—4 galbeni cu cât se vindea exemplarul a obținut cartea în schimbul a 35 de capre. În 1655 Popa Antonie nota pe un alt exemplar din *Cazanie* că a cumpărat cartea „cu femeia sa, cu Solomia“ și a dat pentru ea „o iapă întărnițată“ (adică avînd pe iapă șaua), iapa valorînd 25 de florini. Știm, tot din însemnări, că în anul 1674, o mierță de grîu costa 30 bani, una de bob 20 de bani și un caș 30 de bani, cînd exemplarele din *Cazanie* se vindeau cu prețul mediu de 18—20 florini. La 4 decembrie 1687 „Grigore Săbădașul din sat din Noghifalău (Nușfalău, azi Mărișelu)... și cu fratele său, cu Ionuț ... au dat“ pentru un exemplar din *Cazania lui Varlaam* 34 de mierțe de grîu.

Comparația o putem face și cu prețurile curente în Transilvania la mijlocul secolului al XVII-lea. Se știe că dieta din 1642 a confirmat lista de prețuri adoptată în timpul lui Gabriel Bethlen în anul 1625. După acest mercurial ce cuprinde prețurile maximale la sute de mărfuri și servicii, prețurile variau după cum urmează:

- o pereche de boi între 12 și 30 florini
- o vacă stearpă 6 florini
- o vacă cu vițel între 6 și 12 florini
- un miel între 0,30 și 0,42 florini
- mierța de ovăz 0,05 florini
- mierța de orz între 0,08 și 0,10 florini
- mierța de mei 0,10 florini
- mierța de mazăre și linte 0,16 florini
- o găină între 0,04 și 0,05 florini
- pielea de bou între 1,80 și 2,40 florini
- pielea de bou tăbăcită 3 florini

- o pereche de cizme „din piele de carmajin bun și frumos turcesc“ cu 3 florini
- confecționarea unei perechi de cizme din materialul clientului 0,60 florini
- un cojoc bun din piei de miel 2,25 florini
- o pătură bună „de Sebeș“ 0,80 florini
- ferecatul unei roți între 0,38 și 0,48 florini
- o sapă bună 0,30 florini
- o cazma bună 0,75 florini
- o secure între 0,38 și 0,48 florini
- o seceră 0,15 florini
- o coasă din import 0,60 florini
- un butoi bun de 80 de vedre 1,50 florini
- meșterul zidar sau timplar primea pe zi, pe lângă mâncare 0,42 florini
fără mâncare 0,57 florini
- țigla de acoperiș se vindea mia cu 3,75 florini
- cărămida (mia) 2,25 florini
- cotul de stofă englezească se vindea între 2,50 și 4,25 florini
- cotul de postav brașovean sau sibian între 0,45 și 0,75 florini
- legătura de hirtie 3 florini
- mia de șindrilă între 1 și 2 florini
- funtul de carne de vită între 0,15 și 0,20 florini
- funtul de slănină între 0,50 și 0,60 florini
- funtul de carne de vițel 0,30 florini
- retribuiția anuală a dascălului școlii românești din Făgăraș pe anul 1657: — 40 florini
  - 16 cibele de grâu
  - 15 vedre vin
  - 80 vedre bere
  - 2 porci de tăiat sau
4 florini în locul lor
  - 25 care de lemne de foc
  - 2 cași

Am reprodus aici prețurile curente la diferite mărfuri, prețuri care în Transilvania de la mijlocul și a doua jumătate a secolului al XVII-lea se practicau. În această structură a prețurilor trebuie să fie apreciate și sumele ce se plăteau pentru o carte românească în Transilvania din acea perioadă.

Ori aceste prețuri erau la *Cazania lui Varlaam* între 12 și 44 de florini; *Noul Testament* de la Bălgrad între 9 și 25 de florini; *Îndreptarea legii* din 1652 ajungea un exemplar pînă la prețul uriaș de 60 de taleri, dar se putea procura și cu 8 taleri; *Evanghelia* din 1682 se vindea în schimb cu 5 taleri, iar *Apostolul* din 1683 cu 8 taleri; *Cheia înțeleșului* cu 5,50 de florini. *Biblia* din 1688 era considerată printre cărțile scumpe, dar totuși în perioada imediat următoare apariției ei prețul unui exemplar nu depășea 25 de florini.

Studiind prețul cărților românești din a doua jumătate a secolului al XVII-lea trebuie să avem în vedere că deosebirile mari se explică mai ales prin valoarea legăturii de carte. O legătură obișnuită în piele costa în acea perioadă între 2 și 6 florini, dar existau legături ferecate, împodobite cu argint și care evident costau de cîteva ori mai mult decît prețul cărții în sine. După un număr de ani trecuți de la data apariției mai intervenea și faptul că o carte necesară devenea o raritate, în unele cazuri chiar atît de rară și căutată, încît a început multiplicarea ei manuală, adică copierea originalului tipărit. Astfel se explică existența unui număr relativ mare de exemplare manuscrise din *Cazania lui Varlaam* sau din *Îndreptarea legii*.

Cartea era deci scumpă și acest lucru îl știau prea bine și cei care o produceau sau participau materialicește la producerea ei. În prefața scrisă în numele banului de Lugoj și Caransebeș, Acațiu Barcsai la *Catechismul* din 1648 se făcea precizarea că *Biblia*, de fapt *Noul Testament* tipărit în acel an „e scumpă (mai ales în țara noastră)“. Acesta era și unul din motivele pentru care era cu stăruință recomandată procurarea cărții chiar în predoslovii. Astfel, de exemplu, egumenul mănăstirii din Cîmpulung, ieromonahul Melchisedec stăruia în precuvîntarea sa la *Învățăturile* imprimate în 1642, spunînd că „puțin preț ce veți da“ să „nu vă pară că vre-un lucru pămîntesc dobîndiți, ce adevărat cerescu dar și vistiiar“. Însuși Udriște Năsturel în precuvîntarea la *Antologhionul* slavonesc din 1643 sublinia: „Mai departe să știți și să ne credeți că am făcut această carte cu multă cheltuială, fără împotrivire să blagosloviți, nu fără cheltuială (în dar), ci cu preț destoinic să vă cumpărați această carte, și înveselindu-vă să vă pară că ați cumpărat-o în dar, căci voi primiți

de-a-gata multă muncă și scumpă, fără nici o osteneală“. Tiparul și producerea cărții nu erau, din punctul de vedere strict economic, afaceri rentabile. Investițiile în bani și materiale nu puteau fi asigurate de meșteri tipografi prin scoaterea cheltuielilor din vânzarea exemplarelor imprimate.

Prețurile la cărțile românești erau, prin urmare, în secolul al XVII-lea, comparativ cu prețurile altor mărfuri, atât de ridicate încît ele au fost inaccesibile unor pături sociale cu existență modestă. Țăranul de unul singur nu-și putea permite să cumpere o carte, care rămînea în această perioadă, un obiect rezervat păturilor avute și cu precădere boierimii sau mănăstirilor, ori intelectualității eclesiastice, care era și știutoare de carte. Și totuși, față de secolul precedent, în veacul al XVII-lea constatăm o anumită schimbare în structura socială a acelor care achiziționau cărți. Din a doua jumătate a secolului al XVII-lea dispunem de știri, de însemnări de carte din care rezultă că o serie de comunități țărănești, sub o formă sau alta, participă la achiziționarea cărților de cult atât de necesare bisericii. Astfel, la 1689, *Cazania lui Varlaam* „o au cumpărat ghirîșenii cu tot satul (s.n., L.D.) și au dat-o în sfînta biserică din Ghiriș“. Un pomelnic lung din 1647 reține numele locuitorilor din satele Budești și Vințești din Maramureș care au contribuit fiecare după posibilități la stringerea sumei de 13 florini pentru a cumpăra un exemplar din aceeași *Cazanie*. Sătenii din Drag achiziționau și ei această carte și o dăruiau bisericii lor cu precizarea ca ea „să fie tot acolo pînă ce se va ține vreo țiră din ea“. Consemnarea că „sat totul“ sau „săteni“ ori un țăran sau altul „cu feciorii și cu tot neamul“ achiziționau și dăruiau o carte sau alta bisericii din localitate devine în a doua jumătate a secolului al XVII-lea atât de obișnuită încît ea reflectă o stare mai generală și anume faptul (larg răspîndit mai cu seamă în satele ortodoxe din Transilvania) că țărăniile contribuie într-o măsură însemnată la procurarea cărților. Ei făceau acest lucru și atunci cînd preotul satului era cel care cumpăra cartea, căci mulți dintre săteni participă la stringerea sumei necesare. Apoi, fiind vorba de o acțiune importantă, cu o anumită semnificație în viața satului, la actul de cumpărare sînt adesea prezenți în calitate de martori și reprezentanții de vază ai satelor. În prezența lor

se desfășoară nu numai actul de vânzare-cumpărare, dar și cel de dăruire a cărților bisericii din sat.

Astfel, cumpărarea cărții pe seama bisericii devine un eveniment notabil în viața comunității sătești, eveniment prin care se manifestă o nouă atitudine, o nouă mentalitate, o expresie a apartenenței la una și aceeași comunitate de limbă și credință.

Comunitatea limbii și a obârșiei românilor de pretutindeni se exprimă, astfel, nu numai din partea factorilor politici și eclesiastici care fac danii de carte, ci și din partea sătenilor, care singuri se implică în dobândirea cărții, văzînd în aceasta un act de dăruire și consolidare a comunității lor. Dacă în ultimul sfert al veacului al XVII-lea un anume Udriște diac dăruia un exemplar din *Îndreptarea legii* lui Popa Teodor cu gândul și dorința expres formulată ca acesta din urmă să ducă cartea „la frații den Ardeal“, căci era vorba de o „carte pre limba rumânească“ în care erau codificate obiceiurile și regulile de conduită ce țin „de dreptate de la moși și strămoși“, în schimb sătenii, care-și adunau banii greu chivernisiți pentru a procura o carte înțeleasă de ei toți, dădeau dovadă de faptul că au perceput sensul mesajului pe care îl aducea pentru ei cartea tipărită. Conștiința unității de neam și de limbă se exprima, astfel, prin participarea la un act solemn, cu valoare de simbol.

În atari împrejurări și stări spiritual-culturale trebuie să fie receptate și știrile cu privire la răspîndirea și circulația cărții românești din secolul al XVII-lea. Sintem conștienți de faptul că aceste informații sînt lacunare, ele nu reflectă în toată plenitudinea lor acest aspect fundamental al funcției sociale a cărții. Dar chiar și în asemenea condițiuni și în stadiul în care strîngerea și sistematizarea însemnărilor de carte se află abia în plină desfășurare, există deja suficiente temeieri să afirmăm că circulația cărții românești a cuprins întreaga arie de existență și viețuire a poporului român, că, dincolo de hotarele politice, cartea în limba română a ajuns în toate așezările românești, că ea s-a impus ca un factor decisiv în promovarea ideilor de unitate de neam, de limbă și obârșie. Este suficient să reamintim faptul semnificativ în sine, și anume că aproape 400 de exemplare (tipărite și manuscrise) din *Cazania lui Varlaam* au circulat în diferitele

localități din Transilvania, din nordul Maramureșului și pînă în părțile Hunedoarei, Hațegului și Făgărașului, din Bihor, Crișana, Banat și părțile Aradului pînă în cele mai mici sate din Cîmpia Transilvaniei, din părțile Năsăudului, Bistriței și valea superioară a Mureșului. Hărțile cu privire la circulația exemplarelor din *Îndreptarea legii*, tipărită la 1652 în Țara Românească, hărți întocmite pe baza noilor cercetări dovedesc și ele că această carte a cuprins întreg teritoriul locuit de poporul român. Mai mult chiar, aceste hărți arată că intensitatea pătrunderii exemplarelor din *Îndreptarea legii* a fost nu numai uniformă, ci și deosebit de puternică.

Ne-am referit la aceste două exemple pentru simplul motiv că cercetările cu privire la circulația *Îndreptării legii* și a *Cazaniei lui Varlaam* sînt mai avansate. În cazul lor, știrile culese din sutele de însemnări de carte au început să fie sistematizate, și investigarea a ajuns în stadiul în care imaginea generală este, în ansamblu, bine conturată. Retușările de amănunt ce vor rezulta din noile descoperiri se vor referi doar la amănunte, la îmbogățirea prin detalii a tabloului deja clar fixat în liniile sale fundamentale. Tot însemnările de carte strinse și publicate pînă acum ne dovedesc că și în cazul celorlalte cărți românești, din secolul al XVII-lea se conturează o imagine asemănătoare, despre pătrunderea lor în toate teritoriile locuite de români, indiferent dacă aceste cărți au fost imprimate în Moldova, în Țara Românească sau în Transilvania.

S-ar putea, desigur, obiecta la imaginea pe care încercăm să o reconstituim în privința funcției sociale a cărții că în condițiile secolului al XVII-lea proporția știutorilor de carte era redusă. Cu siguranță că țăranul știutor de carte era încă un fenomen cu totul izolat, și că, chiar în mediul boierimii de rînd și al orășenimii, puțini erau aceia care știau să citească și să scrie. Obiecția nu este deci lipsită de temei. Știm doar că știutorii de carte mai ales în mediul rural se recrutau în secolul al XVII-lea din rîndurile preoților și diecilor. Spre această concluzie converg știrile spicuite din vizitațiunea canonică a preoților români din Țara Făgărașului efectuată în februarie 1658 în 31 de sate. Se constată în actul încheiat cu acest prilej în marea majoritate a satelor că preoții exami-

nați știau să scrie și să citească, este adevărat în măsură diferită. Unii dintre ei învățau și pe copiii din sat, alții, în schimb, au cunoștințe mediocre sau chiar insuficiente. Totuși, dintre cei doi sau trei preoți și doi-trei grămăticî, se găsește cel puțin unul care dispune de cunoștințe suficiente pentru a citi în biserică cărțile tipărite. Grămăticii cu insuficiente sau slabe cunoștințe erau trimiși la școala românească din Făgăraș pentru a-și însuși scrisul și cititul. Există, astfel, chiar și în mediul rural o pătură, deși încă redusă ca număr, care știa să citească și să minuiască condeiul. Această intelectualitate de stare modestă reprezenta, deci, factorul de legătură dintre cartea românească tipărită și cele mai largi pături sociale.

Ar fi, prin urmare, cu totul unilateral și rupt de realitatea concretă a secolului al XVII-lea dacă am judeca funcția socială a cărții doar raportat la numărul știutorilor de carte. Într-adevăr, cartea românească tipărită din secolul al XVII-lea nu era încă un instrument de delectare a individului, ci prin faptul că în covârșitoarea ei majoritate ea se compunea din cărți bisericești, se adresa individului prin intermediul bisericii. Or, știut este că tocmai în a doua jumătate a secolului al XVII-lea biserica ortodoxă trece de la slujba religioasă în limba slavonă la cea românească. Limba română devenind, astfel, limba oficială a bisericii, se restructurează și modul de comunicare a ideilor, a mesajului pe care noi istoricii de azi, în perspectiva devenirii, îl considerăm definitiv. Introducerea limbii române în biserică, legată de asigurarea unui număr sporit de cărți în limba română, schimbă coordonatele funcției sociale a cărții. Serviciul divin făcut pretutindeni sau în cele mai multe localități după aceeași carte impunea anumite norme unitare; particularismele locale, atît pe planul vocabularului, cît și pe cel al vorbirii și scrierii, se izbeau pentru prima dată, pe o scară tot mai largă, de generalizarea limbii culte, cultivate prin creația unor cărțurari ai condeiului. Astfel, unitatea de limbă nu numai că a devenit perceptibilă, dar ea se afirmă, se promovează, se cultivă în mod conștient.

Insemnările de carte ne mai dezvăluie și un alt aspect important în ce privește funcția socială a cărții tipărite în secolul al XVII-lea. Ele dovedesc că posesorii de carte, cu foarte

rare excepții, erau lăcașurile de cult sau comunitățile sătești. Chiar dacă cartea era cumpărată de cineva pe cheltuială proprie, ea devenea obiect de danie, cel ce a cumpărat-o o dăruia bisericii din localitate sau unei mănăstiri. Astfel, ea ca posesiune a unei colectivități, devenea un bun accesibil (evident, prin mijlocirea știutorilor de carte) unor pături sociale din cele mai largi.

Funcția socială a cărții tipărite poate fi considerată ca fiind realizată atunci când ideile pe care le promova, mesajul pe care-l purta se reflecta în conștiința celor cărora se adresează. În acest context trebuie să fie deci abordată problema mesajului cărții tipărite, a conținutului ei de idei. În secolul al XVII-lea cartea românească tipărită se menține în cadrele bisericii, ea slujește întâi de toate la întărirea și consolidarea credinței ortodoxe și a mentalității definite de ea. Această mentalitate colectivă avea la români și în secolul al XVII-lea două componente care depășeau cadrul strict confesional. Mai întâi, ea, prin apartenența românilor la biserica răsăriteană, delimita comunitatea etnică și de neam românească de celelalte comunități în vecinătatea cărora sau împreună cu care trăia într-un anumit spațiu geografic. Se delimita conștient și militant de comunitățile etnice și de neam care țineau de biserica catolică sau care au îmbrățișat una din ramurile protestantismului și au aderat fie la luteranism, fie la calvinism ori la unitarianism. În dialogul militant cu aceste confesiuni cartea românească de la mijlocul și din a doua jumătate a secolului al XVII-lea devenise pentru români o componentă deloc neglijabilă a ideii individualității specifice de neam. Apărarea ortodoxiei, în acest cadru, era deci un factor de consolidare a conștiinței comunității și unității de neam, rolul principal fiind în acest sens deținut de Moldova și Țara Românească, unde biserica ortodoxă era nu numai o confesiune a populației, ci și singura dominantă în stat, o biserică oficială, pe când în sistemul celor patru biserici recepte (catolicism, luteranism, calvinism și unitarism) din Transilvania, biserica ortodoxă românească a fost menținută în situația unei confesiuni tolerate, și, în aceste împrejurări, români de aici expuși unui prozelitism mai ales calvin și luteran. În lupta împotriva acestui prozelitism din Transilvania s-a întărit ideea apartenenței româ-

nilor de pretutindeni la aceeași comunitate religioasă. Din moment ce ortodoxia se confundă în cazul Transilvaniei cu apartenența la aceeași comunitate etnică și de neam, cele două noțiuni se suprapuneau. Față de comunitățile etnice de confesiune catolică sau protestantă a fi ortodox, în aceste coordonate, era egal cu aceea de a fi român.

Cea de a doua componentă a mentalității definite de ortodoxie era aceea de apartenență la o comunitate umană răsăriteană și sud-est europeană ortodoxă în care neamurile slave și grecii dețineau un rol preponderent, ceea ce pe planul producției de carte românească din secolul al XVII-lea se concretiza prin numărul relativ mare de cărți imprimare în limbile slavonă și greacă. Prin activitatea deosebit de prodigioasă a doi cărturari români, Petru Movilă și Nicolae Milescu spătarul, care au jucat un rol eminent și în viața culturală la ucraineni și ruși, legăturile cu lumea ortodoxă răsăriteană în secolul al XVII-lea s-au consolidat, prevestind, totodată, luptele antiotomane comune ce urmau să se declanșeze încă de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul veacului al XVIII-lea. Dar și Udriște Năsturel și Antim Ivireanul, precum și alți cărturari au întărit, prin activitatea lor, legăturile cu lumea ortodoxă răsăriteană și sud-est europeană, iar tiparul românesc a îndeplinit în cadrul acestora rolul de convergență culturală.

Astfel, conștiința ortodoxiei la români depășea, în mentalitatea timpului, aspectul strict confesional, ea se afirma și pe planul definirii mai evolute și mai accentuate a conștiinței de neam românească, circumscrisă mai exact atit față de lumea catolică și protestantă cât și în planul lumii ortodoxe răsăritene și sud-est europene.

Dincolo însă de acest cadru mental, tiparul românesc din secolul al XVII-lea s-a angajat plenar și a constituit un factor de primă importanță în promovarea unor idei specifice vieții spirituale românești. Este vorba de ideile comunității și unității de limbă și neam a românilor de pretutindeni, de originile și tradițiile proprii poporului român, idei de un pronunțat caracter laic, umanist. Despre felul în care tiparul românesc s-a angajat în afirmarea acestei noi mentalități va fi vorba într-un capitol aparte.

Capitolul IV

UNITATEA LIMBII, A ORIGINII ȘI UNITATEA DE NEAM A ROMÂNILOR. ROMANITATEA ȘI TRADIȚIA ISTORICĂ

Conținutul de idei eminentemente laice din cărțile românești tipărite în secolul al XVII-lea poate fi înțeles numai în cadrul său firesc, adică în cadrul vieții spirituale în ansamblu. Cu atât mai mult când ne referim la ideile despre unitatea limbii, a originii și unitatea de neam a românilor, la romanitatea și la tradiția lor istorică, idei reflectate și în activitatea de tipărire a cărților. Nu putem aborda acest fenomen fără a avea permanent în vedere întreaga creație intelectuală din secolul al XVII-lea și cu deosebire din a doua jumătate a acestui veac, fără a ține seama de specificul umanismului la români. Chiar dacă creațiile literare originale de bază ale unor umaniști români ca Grigore Ureche, Miron Costin, Udriște Năsturel, Nicolae Milescu spătarul, Constantin Cantacuzino stolnicul și Dimitrie Cantemir nu au văzut lumina tiparului în secolul al XVII-lea, ele au fost cunoscute și receptate de cei ce au tipărit în acel veac cărți în limba română. Ele au definit în fond atmosfera culturală, au constituit mediul intelectual în care s-a afirmat în societatea timpului rolul cărții tipărite.

Literatura de specialitate românească a definit umanismul românesc de la sfârșitul secolului al XVI-lea și din veacul al XVII-lea prin două noțiuni ce exprimau caracterul său militant și angajat, prin noțiunile de *umanism civic* (Mihai Berza) sau *umanism popular* (Virgil Cândea). Definiția se bazează pe o cercetare atentă și multilaterală a umanismului românesc ca sistem de gândire istorică și social-

politică în cadrul umanismului european și raportat mereu la umanismul din Europa (Alexandru Dușu). S-a subliniat pe bună dreptate că toate manifestările majore ale umanismului european sînt prezente și în umanismul românesc, care nu a fost însă numai o simplă reflectare a celui dinții, ci mai degrabă o adaptare critică a ideilor, metodelor de manifestare umanistă la realitățile și necesitățile societății românești. Crearea unor opere originale și erudite, cunoașterea și folosirea creațiilor antice grecești și romane, o gândire laică din ce în ce mai pătrunzătoare, aplicarea criteriilor criticii textelor la traducere, viziunea nouă asupra omului care gîndește și judecă, promovarea rațiunii față de autoritatea divină de necontestat, noile țeluri urmărite în opere originale etc., sînt toate elemente ale unei gândiri umaniste ce caracterizează activitatea celor mai de seamă cărturari laici români din secolul al XVII-lea. Dincolo însă de aceste aspecte comune mentalității umaniste, care a așezat omul, cu rațiunea și cu sentimentele sale în centrul creației literare originale, umanismul la români a căpătat, sub raportul ideilor promovate, trăsături proprii, un colorit specific, care s-a impus ca o necesitate de a reflecta realități concrete caracteristice situației în care se găsea poporul român în acea perioadă. În acest context, operele de istorie căpătau un accent deosebit. Retrospectiva nu era însă un scop în sine, ea căuta să definească căile proprii de dezvoltare istorică și, prin aceasta, constituia un îndemn pentru prezent și viitor. Romanitatea, unitatea de neam și de limbă, dincolo de hotarele politice care divizau atunci poporul român, virtuțile sale izvorite din originea nobile, scoaterea în evidență a luptelor pentru neatîrnare, promovarea ideii de ridicare prin cultură și civilizație constituiau arsenalul principal al gândirii istorice promovate în lucrările originale ale unor cărturari ca Grigore Ureche, Miron Costin, Constantin Cantacuzino stolnicul și Dimitrie Cantemir. În această epocă și prin operele cărturarilor amintiți sînt definite la nivelul timpurilor de atunci principalele coordonate ale dezvoltării istorice a poporului român de la origini și pînă în timpurile în care activau acești oameni de cultură. Atunci s-au creat o serie de opere istorice, care rămîn și azi nu numai surse de informare, ci și lucrări cu un bogat conținut de idei. *Leto-*

pișețul Țării Moldovei pînă la Aron-vodă, *Istoria Țării Românești*, *Letopișețul Țării Moldovei de la Aron-vodă în-coace*, *De neamul moldovenilor*, *Hronicul vechimii romano-moldo-vlahilor*, *Descriptio Moldaviae* fac parte din creațiile fundamentale ale istoriografiei române. În ele sînt dezbătute pe larg problemele de bază ale istoriei românilor, se demonstrează romanitatea românilor, continuitatea dacoromană, temeliile latine ale limbii române, și prin acestea unitatea de neam și limbă, luptele antiotomane și afirmarea năzuințelor de neatîrnare. Curînd după redactarea lor, operele amintite au cunoscut o anumită răspîndire prin copiile care au circulat în rîndul știutorilor de carte, ideile promovate de ele au pătruns și în sfera cărții tipărite. Importanța acestui ultim aspect trebuie să fie subliniată în mod deosebit, căci cartea imprimată se adresa unui cerc infinit mai larg de beneficiari ai actului cultural. Chiar dacă prin mijlocirea tiparului din secolul al XVII-lea nu a ajuns la cititori întreaga bogăție de idei cuprinse în creațiile timpului, calitatea era suplinită prin cantitate, prin aceea că o carte tipărită în sute de exemplare pătrunsese în scurt timp după imprimare în toate provinciile și teritoriile locuite de români.

Este adevărat că activitatea era dominată în acel veac încă de cartea de cult, dar predosloviile, prefetele și postfetele de dimensiuni mai mici sau mai mari ofereau cărturarilor posibilități de a promova idei cu un netăgăduit conținut laic. Fie că ele erau scrise în numele celui ce patrona tipărirea cărții, fie al cărturarului care realizase versiunea în limba română a lucrării sau chiar al tipografului, aceste texte reflectă și mentalitatea caracteristică umanismului românesc din secolul al XVII-lea și de la începutul veacului al XVIII-lea.

Se impune, mai întii, atenției noastre puternica afirmare a limbii române. Chiar și în timpul domniei lui Matei Basarab, cunoscută ca o perioadă de reînviere a slavonismului, cînd Udriște Năsturel însuși considera slavona ca „o limbă sfîntă”, în tiparul românesc limba română nu numai că s-a impus, ci se vorbește de necesitatea promovării ei. Astfel, în *Predoslovie către toți nastavnicii sfintei bisericici la Pravila* de la Govora din 1640, Meletie Macedoneanul, egumenul mănăstirii de la Govora ținea să precizeze următoarele: „Socotit-am

că mai toate limbile au carte pre limba lor; cu acei (!) cugetaiu și eu ... să scoți céstă carte, anume pravilă pre limba rumânescă, sfinților voastre frați rumânești carii sântei păsori“. Se mărturisește în această prefață scopul laic urmărit prin imprimarea ei. Cititorii sînt îndemnați „să aibă a o ține în mare cinste și să se învețe dentru ia“. Cel ce o va folosi este chemat să învețe „pre alții a face lucruri bune“.

Se știe că la imprimarea *Pravilei* au concurat mai mulți factori. Ea a fost tipărită „la porunca“ și cu cheltuiala domnului Țării Românești, Matei Basarab, cu „binecuvîntarea“ mitropolitului Teofil de către Meletie Macedoneanul și ieromonahul Stefan din Ohrida, iar traducerea „de pe slavonă în limba românescă“ a fost făcută de Mihail Moxalie. Semnificativ este însă faptul că pe lingă ediția pentru Țara Românească a existat una „specială pentru Ardeal“, în prefața căreia numele și titlul lui Teofil au fost înlocuite cu al lui „Ghenadie ... arhiepiscopu și mitropolit a tóta țara Ardealului“.

De aceleași țeluri a fost îndemnat și Udriște Năsturel cînd în *Predoslovie cititorului* la *Cazania* din Govora mărturisea că „cu răvne pohtiiu pentru frații miei și cugetai să scoți aciaste sfință carte ce se chiamă Evanghelie învățătoare tâlcuită, ... de o am primenit de în limba rusescă pe limba rumânească“, pentru ca „pămîntul inimii noastre cel secetos și uscat de învățatură“ să aibă acces la „izvor de apă dulce și pururé curătoriu, adăpătoare de suflete omenești“.

La fel și Melchisedec, egumenul mănăstirii de la Cîmpulung în prefața către cititori la *Învățăturile* din 1642 ținea să sublinieze că a muncit la traducerea „pre limba rumânescă“ a acestei cărți din limba greacă, pentru că pe această limbă „nu le pot înțelége toți oamenii țării noastre“. Melchisedec a dorit ca *Învățăturile* traduse de el pe limba vorbită de popor „să fie de trébă și folos“ și altora și să nu „știu numai pentru mine, ce am vrut să le tipărescu“.

Cartea de învățatură imprimată la Iași în tipografia domnească, carte care a cunoscut poate cea mai largă răspîndire din toate ținuturile locuite de români, domnul Moldovei, Vasile Lupu, o adresează „către toată semenția romenescă“. El afirmă că prin imprimarea acestei cărți „dăruimu și noi

acestu daru limbii românești, carte pre limba românească“, pentru ca să fie de „învățatură și folos“ tuturor și de „pretutindere ce sântu pravoslavnici într-aciastă limbă“. Ideea de „dar limbii române“ afirmată în tipar pentru întâia oară în *Cazania lui Varlaam* devenise călăuzitoare pentru toată activitatea cărțurărească din sfera imprimării cărții din secolul al XVII-lea. Ea va reveni mereu și mereu atunci când se va scoate o carte mai importantă în limba înțeleasă de popor. Numaidecit la un an după apariția *Cazaniei lui Varlaam* această idee, călăuzitoare se va regăsi și în prefața *Evangheliei învțătoare*, tipărită la Mănăstirea Dealu la 1644. De data aceasta domnul Țării Românești, Matei Basarab va sublinia că prin tipărirea cărții în limba română s-a înfăptuit un „dar ca acesta, carte pre limba rumunescă“.

Varlaam argumenta mai pe larg necesitatea imprimării cărților în limba română, subliniind că la toate popoarele o asemenea activitate se realizase: a început „cineși pre limba sa“ să scoată cărți „pre înțelesul oamenilor“. În atari împrejurări, era „cu mult mai vrătos“ să se scoată cărți pe „limba noastră românească“ — mărturisește cărțurarul moldovean în prefața adresată de el cititorilor. El considera că talentul ce-l primise trebuie să fie pus în folosul neamului său, pentru a „plăti datoriia macaru de cătu, până nu mă duc în casa cé de lut a moșiloru miei“. La sfirșitul cărții, tradusă și tipărită de el cu atita abnegație și nu cu mai puțină trudă și talent literar, Varlaam își exprimă satisfacția în versuri pline de țilc.

*Valuri multe rădică furtuna pre mare,
mai vrătos gândulu omului ce are.
Nu atăta grija și frica începutului,
căt grija și primejdé svărșitului.
Hie ce începutu de folosu nevoința-lu arată,
iară svărșitulu a totă lucrul ia plată.*

Prin traduceri în limba română se urmărește și mărirea numărului știutorilor de carte. Țelul este în repetate rânduri mărturisit și afirmat în predoslovii. Sînt adesea condamnați acei ce nu citesc, căci ei „sântu ca o corabie fără de cărmă în mijlocul mării, și trage încoaci și încolo ca pre nește orbi și cia de apoi se afundă“. Se afirmă cu tărie că „neamul nostru

românesc“ trebuie luminat — așa cum spune în predoslovია sa Matei Basarab la *Evanghelia învățătoare* din 1644.

Preocuparea umanistă de a cunoaște cultura antichității grecești și latine pătrunde și în sfera activității de tipărire a cărților și acest lucru este mărturisit în prefețe. În prefața la *Pravilele împărătești*, imprimată la Iași în 1646, „cu zisa și toată cheltuiala“ lui Vasile Lupu, se argumentează necesitatea unui astfel de travaliu. Se spune că „toți înțelepții și puternicii lumii, cu mare osârdie și nevoință și cu multă cheltuială ciarcă și sapă pământului și meșteșuguescu de gășasc de acéle vine de izvor de apă, și dacă le gășascu ... foarte iscusitu cu mare meșteșugu silescu de scotu acelu izvoru până în fața pământului, pentru binele și răpaosulu a mulți ce lăcuiescu pre acel locu“. La fel și la traducerea unor cărți sacre izvorul cel mai autentic trebuie să fie folosit, ea trebuie să fie „scosu den cărți elinești și lătinești“, pentru a fi „noo tuturor rodului Românescu ... de pururea izvor de viață în viaci nescăzut și nesvârșit“. Era considerat în alte prefețe că e folositor ca tinerimea să cunoască „fundamentul credinței în propria ei limbă“.

Se tindea spre o activitate filologică în stabilirea și interpretarea textelor originale în limbile greacă, latină și slavonă pentru ca traducerea românească să fie cât mai fidelă și în același timp cât mai de înțeles. Mitropolitul Bălgradului transilvan, Simion Ștefan arăta în predoslovია *Noului Testament* imprimat în tipografia principelui György Rákóczi I că deoarece „noi rumânii carii sântem în țara mării tale, nu avemu neci Testamentulu celu nou, neci celu vechiu de plinu întru limba noastră... ni-ai poruncitu să cautu în popii miei preuți cărțulari și oameni înțelepți, carii să știe izvodi Testamentulu celu nou... din limba greciască, și slavonéscă, și latinéscă“.

S-a remarcat, și pe bună dreptate, că predoslovია a doua, nesemnată, dar atribuită tot mitropolitului Simion Ștefan, abordează, în spiritul umanismului european, probleme de textologie ale unei traduceri cu vădite calități științifice. Se arată în această predoslovie că traducerea inițială a fost începută „din porunca și chelșugul“ principelui György Rákóczi, de către ieromonahul Silvestru, dar care nu a reușit să termine această muncă grea. După moartea lui,

oameni învățați — după expresia lui Simion Ștefan — „cărțulari“, care au fost trimiși de principe în „țări streine să învețe“, au găsit în traducerea lui Silvestru „multă lipsă și greșiale“ care proveneau din neînțelegerea originalului grecesc. S-a procedat, astfel, la revizuirea traducerii inițiale. Traducătorii au căutat să folosească textul original autentic. Se spune în predoslovie că „noi n-am socotit numai pre un izvod, ce toate câte am putut afla, grecești, și sârbești, și lătinești carile au fost izvodite de cărturari mari și înțelegători la carte greciască“. Ei au făcut o analiză textologică, ținându-se de „izvodul grecesc“ pe care l-au confruntat cu traducerile în limba latină și cu cea slavonă „tipărită în țara Moscolui“, au ales din toate acestea pe cea care era „mai aproape de carte grecească“, pentru motivul că de fapt „carte greciască iaste izvorul celorlalte“.

Apoi, pentru prima dată în traducerile românești ale *Noului Testament* s-a adoptat sistemul folosit „mai în toate limbile“ de a numerota versetele, „pentru să să afle mai în-degrabă ce va vré să caute“. S-a recurs deci la sistemul introdus de traducerile umaniste europene.

Traducătorii români ai *Noului Testament* au constatat că unele cuvinte și expresii din originalul grecesc „unii le-au izvodit într-un chip, alții într-alt“ chip. Pentru a evita consecvențele, ei, în cazurile în care în limba română nu existau cuvinte corespunzătoare, au păstrat în traducerea românească formele din originalele grecești și ebraice. „Văzând că alte limbi încă le țin așa“, cărturarii români au păstrat deci cuvintele ca: sinagoga, poblican, gangrena etc. S-au păstrat, de asemenea, numele de pietre scumpe „carele nu să știu românește ce sânt; nume de oameni și de lemne (copaci), și altele multe carele nu să știu rumânește ce sântu, noi încă le-am lăsat greciaște“.

Traducătorii *Noului Testament* mărturisesc străduința lor de a întrebuița limba literară unitară, înțeleasă de toți românii de pretutindeni. Ei ocolesc folosirea regionalismelor. După părerea lor „cuvintele trebuie să fie ca banii, că banii aceia sânt buni carii imblâ în toate țările, așa și cuvintele acélé sânt bune care le înțeleg toți. Noi drept izvodim așa cum să înțelégâ toți“. Promovarea ideii unității limbii lite-

rare române a fost deci o preocupare majoră a cărturarilor care au tradus *Noul Testament*.

În sfârșit, cei care au realizat versiunea românească a acestei cărți sînt gata să asculte criticele și obiecțiile privind traducerea cu condiția însă ca să țină seama de „izvoadele” originale după care s-a realizat transpunerea.

Ne aflăm, deci, în fața unor criterii de traducere mărturisite și conștient promovate care caracterizează critica umanistă a diferitelor versiuni ale textelor sacre atunci cînd se pregătea editarea lor. Critica de text în pregătirea ediției românești a *Noului Testament* constituie, prin urmare, afirmarea spiritului critic și a erudiției inclusiv într-un domeniu în care autoritatea nu putea fi contestată.

Mai înainte chiar, în predoslovia la ediția slavonă a cărții lui Thomas a Kempis, *Imitarea lui Christos*, Udriște Năsturel, care a tradus în slavonă din latină această operă, mărturisea dragostea lui „pentru limba râmlenească sau latinească, nouă vădit înrudită, astfel că în minte și în inimă nu mai purtam aproape nici un alt gînd, decît să învăț această limbă, noaptea și ziua, fără încetare exersîndu-mă”. Mărturisirea avea un dublu tîlc. Pe lingă afecțiunea personală ea confirmă, implicit, romanitatea limbii române, conștiința romanității de limbă și origine a poporului român.

Promovarea limbii române prin tipar semnifica, deci, afirmarea acestei conștiințe. Se sublinia în repetate rînduri necesitatea imprimării cărților în limba română, în limba pe care toți românii o înțelegeau. Astfel, în predoslovia adresată principelui György Rákóczi I se insista cu argumente noi în favoarea promovării limbii române. *Psaltirea* din 1651, imprimată „cu îndemnarea și porunca, denpreună cu toată cheltuiala” principelui, trebuia să slujească acest țel, căci cel ce „grăiește în limbă streină” pe care „nu înțeleg ascultătorii”, vorbește pentru sine. El procedează întocmai ca „Papii de Râm și cei bărbați leneși și putări ce să chiamă părinți și dévestăvnici și călugărițe carii nemică nu știu carte, și încă de toată știința, ce aceia-s ca gaițele și ca pasările carele-s fără de toată știința și încă vor să grăiască ca și omul, așia și aceia ce grăiesc în limbi streine neînțelegînd-o”. Prin urmare, *Psaltirea* a fost tradusă „den limba jidovescă pre limbă rumănescă, ca să o poată ceti, înțelegănd-o și mic și

mare". Recurgerea la „izvodul jidovesc“ este argumentată și în acest caz prin aceea că „apa totu-i mai curată și mai limpede în izvor de cât în părae, că de ce departă apa de izvor, tot-i mai înmestecată și mai tulbure“. Traducătorii au consemnat „în parintijis“ textul ebraic acolo unde textul grecesc se „osebește de cel jidovesc“.

Foarte răspicat și univoc este afirmată ideea romanității și unității de neam și de limbă a tuturor românilor în versurile lui Miron Costin imprimate la sfârșitul *Psaltirii în versuri* tipărită la Unieș în 1673:

*„Niamul țării Moldovei de unde dăradă?
Din țara Italiei, tot omul să credă
Fliah întâi, apoi Traian au adus pre-acice
Pre strămoșii cestor țări de nēm, cu ferice.
Răsădit-au țărilor hotarele toate,
Pre siamne ce stau în viaci a se vedea poate.
El cu vița cestui nēm Țara Rumănescă
Împlut-au, Ardélul tot și Moldovėnescă“.*

Sînt concentrate aici ideile umaniste pe care cãrturarul moldovean le va dezvolta în lucrãrile sale erudite *De neamul Moldovenilor* și în *Letopiseșul Țării Moldovei* cu privire la obrșia poporului român, la originea lui romanã, la unitatea lui de neam din toate provinciile istorice.

Se afirmã, totodatã, și ideea cã poporul român are și el un trecut glorios, un trecut ce meritã sã fie cîntat în versuri cum o făcuse Dosoftei. Aceastã idee este cu toatã tãria subliniatã de mitropolitul Țării Romãnești, Teodosie în prefața la Liturghia din 1680, unde se spune cã „rodul rumãnesc“ „între puternicele neamuri și între tari oameni se numerã“. Ridicarea și luminarea neamului rumãnesc prin mijlocirea tiparului este scopul principal al întregii activitãți de imprimare a cãrșilor în limba romãnã. Acest crez este fãrã șovãire mãrturisit, este scopul pe care doreau sã-l slujeascã toți cãrturarii romãni angajați și implicați în aceastã activitate. Astfel, în prefața la *Cheia înțelesului*, tipãritã în anul 1678 la București, Varlaam, mitropolitul Țării Romãnești afirmã cã prin munca lui a dorit sã punã talentul sãu în slujba „țãrãii noastre rumãnești“, în folosul „neamului nostru rumãnesc“. De aceste gînduri a fost cãlãuzit atunci cînd — așã

precum spune el singur — „apucatu-m-am și cu multă usiră, die am nevoit și dascăli de tipografie am adus în sfînta și de Dumnezeu păzita Mitropolie a Scaunului Bucureștilor și i-am așezat și de iznoavă tipografie adică tipariu de tipăritul cărților am rădicat, cu toate meșteșugurile câte au trebuit, și iarăși mai iznovă cu tot denadinsul socotelâ și cercetare am făcut, ce carte ar fi de-ocamdată mai de folos întru neamul nostru rumănesc a să tipări“. Căutînd, astfel, cărțile care ar fi „spre folosul sufletului neamului nostru“, Varlaam spune că nu au contat banii agonisiți de el și „cu multă osărdie“ și „cheltuială, am tocmît dascăli învățați“ căroră le-a dat cartea lui Galeatovski „de o au scos de pre limba rusescă pre limba noastră drept rumănește. Și ca să se înmulțească acest dar bun și scump, spre înțelêgeré neamului nostru o am pus în tipariu“.

Se subliniază în repetate rînduri folosul pe care îl aduce cartea tipărită în limba română, afirmîndu-se chiar că o carte în limbă străină neînțeleasă de cei căroră ea este adresată se aseamănă — după cele scrise de Dosoftei în predoslovie la Psaltirea slavo-română din 1680 — „cu grădina încuiată și fîntăna pecetluită“ căci este mai cu folos „să grăesc cinci cuvinte“ pe înțelesul tuturor, decît „zece mii de cuvinte într-altă limbă“.

Este semnificativ că nu numai cărturarii din Moldova și Țara Românească, ci și cărturarii români din Transilvania afirmă cu aceeași tărie că urmăresc să slujească prin activitatea lor neamul din rîndurile căruia s-au ridicat. Astfel, Ioan Zoba din Vinț subliniază în prefața la *Cărare pe scurt*, tipărită la Alba Iulia în anul 1683, că a tradus această carte „pre limba rumănească, pre folosul și întrămaré neamului nostru rumănesc“. Despre folosul de obște, despre luminarea neamului rumănesc vorbesc și cei ce au lucrat la traducerea *Bibliei* din 1688, precum întru slujirea aceluiași ideal și-a folosit condeiu Radu Greceanu atunci cînd traducea și tipărea cărți grecești în limba română. Mai mult chiar, Radu Greceanu considera tiparul ca un „mijloc de a aduce învățatură și știință în sufletele omenești“ spre a fi și astfel de „folosul de obște, mai virtos rodului nostru rumănesc“.

În cărțile romănești tipărite în secolul al XVII-lea au fost imprimate pentru prima dată poezii de un vădit conți-

nut laic, versuri despre munca tipografului și satisfacția pe care o încearcă la terminarea unei lucrări, versuri închinată cîntării țării, versuri despre stemele Moldovei și Țării Românești. Dosoftei a fost primul care a tipărit stihuri despre domnii Moldovei, stihuri în care vorbește despre descălecatul lui Dragoș vodă în această țară „fericită, buiacă, cu tot felii de roadă, / Cînd au adus într-însa rumânească limbă, / De bun neam și ferită de la calea strimbă“. Dosoftei spune că limba română „se trage de pre singe rudă-mpărătească“ făcînd aluzie la limba latină. El amintește pe domnii Mușatini, pe Roman care „scurie-ntr-a țării urice / Mare semodărjaveț și-n bună ferice / C-au stăpînit-și țara din plai până-n Mare“, pe „cel bun Alexandru“ care a „împodobit țara cu biserici late, / cu mănăstiri vestite-n frămseți, luminate“. Slava țării o aduce însă Ștefan cel Mare, care prin războaie purtate cu otomanii a apărât independența ei, a ridicat sălașe zugrăvite și strălucitoare. Despre felul cum își „bătea piznașii lovindu-i în coaste“ și „de-a lui destoinicie scrie și-n cronică, Că ș-au apărât țara cu bună ferice“. A urmat apoi „Rareș Pătru-vodă, / De toate bunătăți plin, de cerească rodă“. Ioan-vodă a fost acela care „Bătut-au cu izbîndă concenind vrăjmașii, / Dară prietenul viclean i-au smintit-i pașii, / Dînd coaste cu paginii, făcîndu-i sminteală, / Lui osîndă și țării lășînd osteneală“. Dosoftei amintește faptul că Moldova a fost pusă la grea încercare de stăpînirea otomană, de „dese războaie“, în timpul cărora „lăcuiitorii țării trăiau cu nevoie“. Lăcomia otomană nu cunoaște hotare, au aruncat asupra țării „dăjdii și biruri, prumute, barot, zaherele, / Și cu alte dări multe, cu destule rele, / Pustiit-au Moldova ținuturi prin toate, / Ca iadul fără sațiu să să-mple nu poate ... / Jăcuită, prădată, stricată și arsă, / Unde-i caut te-mple jalea cu inemă arsă“. Cu toate acestea, și în ciuda cumplitelor vremuri, Dosoftei își exprimă năzuința și încrederea într-un viitor de pace, de bună rînduială, cînd țara va trăi „cu bună oslabă“. El dorește mai presus de toate pace, căci „pre vremi de pace oamenii zburdează / Într-agonisită, că pot de-ș lucrează, / Vinul și cu grîul și cu de tot viptul / Cu cirezi și

turme copără pământul“. Moldova este — după Dosoftei — o țară bogată și mănoasă:

„Cine poate scrie toate de-amănuntul
Că știință este țara-n tot pământul“.

NOTE

Capitolul II

Studii de sinteză privind tiparul românesc din secolul al XVII-lea: Gabriel Ștrempel, *Relații româno-ruse în lumina tiparului*, București, 1956; Idem, *Sprijinul acordat de Rusia tiparului românesc în secolul al XVII-lea*, în „Studii și cercetări de bibliografie“, vol. I (1955), p. 15—42; Dan Simonescu, V. Petrescu, *Tirgoviște — vechi centru tipografic românesc*, Tirgoviște, 1972; Dennis Deletant, *Rumanian Presses and Printing in the Seventeenth Century*, în „The Slavonic and Est-European Review“, vol. 60 (1982), nr. 4 vol. 61 (1983), nr. 4.

Toate citatele din predoslovii, prefețe, postfețe și epiloage de cărți sînt reproduse după Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografa românească veche*, vol. I, București, 1903 și Ioan Bianu — Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche*, vol. IV. Adăugiri și îndreptări, București, 1944, Celelalte izvoare citate ori folosite se găsesc în publicațiile: Silviu Dragomir, *Contribuții privitoare la relațiile bisericii românești cu Rusia în veacul XVII*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii istorice“. Seria II tomul XXXIV, 1911—1912, București, 1912; Ioan Bogdan, *O scrisoare din 1679 a mitropolitului Dosoftei*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii istorice“. Seria II, tomul XXXIV, 1911—1912, București, 1912, p. 491—492; *Relațiile istorice dintre popoarele U.R.S.S. și României în veacurile XV- începutul celui de al XVIII-lea. Documente și materiale*, vol. I—III, Editura Știința, Moscova, 1965—1970: vol. I: p. 195—196, 234—235, 259—260, 270—277 și notele nr. 218—222; 248; vol. II, p. 18—21, 49—51, 92—96, 342—344 și notele nr. 20—24, 45, 89, 115, 247; vol. III: p. 60—62 și notele 27—28; *Iubileinoe izdanie v pamiati 300-letnego osnovania Lvovskogo Stavropighijskogo Bratsva*, vol. I, Lvov, 1886, documentele 49 și 87; *Akti otnosiaščiestia k istorii Jusnoi i Zapadnoi Rossii*, vol. I, p. 273—274; *Documente privitoare la istoria Românilor* culese de Eudoxiu Hurmuzaki. Suplimentul II, vol. I

(1510–1600), editat de Ioan Bogdan și J. Skupiewski, București, 1893, p. 205–206, 242, 249–257, 479–480, 523–524, 537–539, 548, 564–565, 624–626; vol. II, p. 27–28, 40–42, 177–179, 283–284, 337, 343, 347–350; vol. III, p. 1; Dan Simoneșcu și Damian Bogdan, *Începuturile culturale ale domniei lui Matei Basarab*, București, 1939; Francisc Pall, *Date inedite privitoare la legăturile culturale italo-române din mijlocul veacului al XVII-lea*, în A. Marcu, *Studii italiene*, vol. VI (1939), p. 45–69; Grigore Nandriș, *Documente românești în limba slavonă din mănăstirile Muntelui Athos. 1372–1638*, București, 1937; Emil Turdeanu, *Din vechile schimburi culturale dintre români și țigoslavi*, în „Cercetări literare”, vol. III (1939), p. 192–206; Victor Papacostea, *O școală de limbă și cultură slavă din Țirgoviște în timpul domniei lui Matei Basarab*, în „Romanoslavica”, V (1962), p. 183–194; P. P. Panaitescu, *L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila, archevêque de Kiev, dans les Principautés roumaines*, în „Mélanges de l'École Roumaine en France”, V (1926); *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, Zagreb, 1877, p. 48–49; *Monumenta comitialia regni Transsylvaniae*, vol. XIV, p. 195; Lj. Stojanović, *Zapisi i nadpisi*, vol. I, p. 360–361.

Despre tiparul chirilic transilvan din secolul al XVII-lea nu există un studiu de sinteză. Unele știri și informații în această privință se găsesc în lucrările: G. T. Tepelea, *Alte precizări în legătură cu predosloviile Noului Testament de la Bălgrad (1648)*; „Biserica Ortodoxă Română”, LXXXIII (1965), nr. 1–2, p. 113–124; Idem, *Studii de istorie și limbă literară*, București, 1980; Octavian Șchiu, *Cărturari și cărți în spațiul românesc medieval*, Cluj-Napoca, 1978; Virgil Cândea, *Răsturnea domnăniei. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca, 1979; Gabriel Cocora, *Tipar și cărturari*. Cu o prefață de Dan Zamfirescu, București, Editura Litera, 1977; Jakó Zsigmond, *Philobiblon transilvan*. Cu o introducere de prof. dr. Virgil Cândea, București, Editura Kriterion, 1977; Mircea Păcurariu, *Legăturile Bisericii ortodoxe din Transilvania cu Țara Românească și Moldova în secolele XVI–XVIII*, Sibiu, 1966; Demény Lajos, *Bethlen Gábor és kora* (G. B. și epoca sa), Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1982; Alexandru Mares, *Data tipăririi Catehismului calvin 1640 sau 1642*, în „Limba română”, XXIII (1974), nr. 6, p. 541–542; Ștefan Meteș, *Istoria bisericii române din Transilvania*, 1935; L. Hațeganu, *Chiriaco-dromionul de la Bălgrad din 1699*, în „Îndrumătorul pastoral”, vol. I, Alba Iulia, 1977.

Izvoare referitoare la tiparul românesc din Transilvania secolului al XVII-lea: „Századok”, 1871, p. 716–720; „Történelmi Társ”, 1878, p. 204–205 și 706–707; *Monumenta comitialia regni Transsylvaniae*,

vol. XIV, p. 267–268; vol. XVII, p. 292 și vol. XVIII, p. 290–292; *Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria*, vol. XXIV, p. 239; Ioan Lupaș, *Documente istorice transilvane*, vol. I, 1940.

Despre tiparul din Moldova din secolul al XVII-lea a se vedea în special: G.T. Bulat, *Tiparnițele moldovenești de la mitropolitul Varlaam la mitropolitul Veniamin Costachi (1641–1808)*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei“, XLVII (1971), nr. 5–6, p. 349–361; D. Rusu, *Tipografia în Moldova pînă la sfîrșitul secolului al XVII-lea*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei“, LII (1976), nr. 3–4, p. 259–264; *Cartea și tiparul în Moldova în secolele XVII–XVIII*, Cartea Moldovenească, Chișinău, 1977; N. A. Mohov, *Novie dannie ob organizatii pervoi tipografii v Moldavii*, în „Ucenle zapiski. Moldavskii Filial AN SSSR. Institut istorii“, 10 (1959); Nicolae Șerbănescu, *Trei sute de ani de la tipărirea la Iași a „Psaltirii de-nțăles a Sfintului Împărat prooroc David“ de către mitropolitul Dosoftei al Moldovei*, în „Biserica Ortodoxă Română“, XCVIII (1980), nr. 11–12, p. 1159–1172.

Cu referire la tiparnița mitropoliei din București a se vedea mai ales Dan Simonescu, *Din activitatea tipografică a Bucureștilor*, în „Buletinul Societății Istorice și Arheologice“, vol. I–V (1930–1934), p. 118–135; Nicolae Șerbănescu, *300 de ani de la înființarea Tipografiei Mitropoliei Țării Românești*, în „Biserica Ortodoxă Română“, XCVI (1978), nr. 9–10; Idem, *Varlaam mitropolitul Țării Românești (1672–1678)*, părintele tipografiei bucureștene, în „Biserica Ortodoxă Română“, LXXVI (1958), nr. 12, p. 1120–1158; Doru Mihăiescu, *Considerații asupra vieții și activității tipăritorului primei Biblii românești, Mitrofan episcop de Huși* în „Mitropolia Moldovei și Sucevei“, LV (1979), nr. 3–6, p. 314–334; Gabriel Cocora, *Un mare tipograf român din secolul al XVII-lea, episcopul Mitrofan al Buzăului*, în „Biserica Ortodoxă Română“, XCV (1977), nr. 9–12, p. 981–997; Corneliu Dima-Drăgan, *Un mare tipograf român din secolul al XVII-lea: episcopul Mitrofan*, în „Mitropolia Banatului“, XXXII (1982), nr. 7–9, p. 457–468.

Despre activitatea lui Antim Ivireanul în domeniul imprimării cărților a se vedea în special: Damian P. Bogdan, *Viața lui Antim Ivireanul*, în „Biserica Ortodoxă Română“, LXXIV (1956), nr. 8–9, p. 679–689; Aurel Decel, *Din tipărițile orientale la București în secolul al XVIII-lea (1701–1768)*, București, 1946; Virgil Molin, *Tiparnița de la Rimnic*, în „Mitropolia Olteniei“, XII (1960), nr. 7–8, p. 458–471; Idem, *Unde a învățat Antim Ivireanul meșteșugul de „typarnic“*, în „Glasul Bisericii“, XXV (1966), nr. 9–10, p. 839–844; Idem, *Antim Ivireanul – editor și tipograf la Rimnic (1705–1708)*, în „Mitropolia Olteniei“, XVIII (1966),

nr. 9–10, p. 825–834; Aurelian Sacerdoțeanu, *Tipografia episcopiei Rîmnicului (1705–1825)*, în „Mitropolia Olteniei”, XII (1960), nr. 5–6, p. 291–311; Dan Simonescu, *Cărți arabe tipărite de români în secolul al XVIII-lea (1701–1747)*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXXXII (1964), nr. 5–6, p. 524–561; Nicolae Șerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, Ibidem, LXXX (1956), nr. 8–9, p. 690–766; *Antim Ivireanul, Opere*, vol. I. Ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, 1972.

Despre viața și activitatea tipografului Mihai Ștefanovici a se vedea Damian P. Bogdan, *Legăturile țărilor române cu Georgia*, în „Studii, Revista de istorie”, IV (1951), nr. 4, p. 132–141; Dan Dumitrescu, *Activitatea tipografică a lui Mihai Ștefan în Gruzia*. Ibidem, IX (1958), nr. 4, p. 135–138.

Citatele din Edmund Chishull și Antonino-Maria del Chiaro au fost reproduse după traducerea românească din colecția : *Călători străini despre țările române*, vol. VIII, București, 1983, p. 196 și 380–381.

Capitolele III și IV

Există o literatură de specialitate bogată în privința însemnărilor de carte și a circulației cărții românești vechi în secolul al XVII-lea. Dintre lucrările, studiile și comunicările care conțin informații noi, inedite reținem în special următoarele: Ilie Corfus, *Însemnări de demult*, Iași, 1975; *Cartea veche românească în colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare din București*. Prefață de Virgil Căndea, București, 1972; Martin Bodinger, *Cartea românească veche în colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare din Iași. Catalog adnotat*, Iași, 1976; Florian Dudaș, *Cartea veche românească în Bihor, sec. XVI–XVII. Catalog*, Oradea, 1977; Idem, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1983, Idem, *Cazania lui Varlaam în vestul Transilvaniei*, Timișoara, 1979; Costin Feneșan, *Circulația cărților românești din secolul al XVII-lea în Banat*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historica”, 17 (1972), fasc. 1, p. 17–31; Constantin Pascu, *Cartea românească veche în Biblioteca Brukenthal*, Sibiu, 1976; Grațiana Alicu, *Circulația cărții vechi românești în județul Cluj*, în „Acta Musei Napocensis”, 15 (1978), p. 401–410; M. Basarab, *Cartea veche românească în Biblioteca Arhiepiscopiei Ortodoxe Române a Vadului, Felecului și Clujului*, în „Mitropolia Ardealului”, XXII (1978), nr. 1–3; D. Braicu, V. Bunea, *Cartea veche românească din secolele XVI–XVII în colecțiile Arhiepiscopiei Sibiului*, Sibiu, 1980; Ion C. Chițimia, *Din vechea răspîndire a cărții românești în Țara Oltului*, în „Mitropolia Olteniei”,

XXII (1970), nr. 5–6, p. 533–542; Elena Colta, *Cărți vechi din secolul al XVII-lea în Țara Zărandului*, în „Ziridava“, VIII (1977), p. 567–582; Idem, *Cartea veche românească în părțile Aradului – expresie a unității naționale*, în „Ziridava“, IX (1978), p. 467–475; Idem, *Însemnări de pe cărțile vechi românești, documente ale veacurilor trecute*, în „Ziridava“, XI (1979), p. 1059–1079; Ioana Cristache-Panait, *Contribuții privitoare la rolul bisericii în relațiile dintre Țara Românească și Transilvania*, în „Biserica Ortodoxă Română“, 1968, nr. 7–8, p. 951–964; Idem, *Considerații privitoare la prezența în Transilvania a tipăriturilor bucureștene din veacul al XVIII-lea*, în „Biserica Ortodoxă Română“, 1981, nr. 3–4, p. 334–341; Nicolae Edroiu, *Exemplarul din Celan (Dej) al Cazaniei lui Varlaam*, în „Mitropolia Ardealului“, 1971, nr. 7–8, p. 564–566; Mircea Filip, *Cartea românească veche în colecțiile Bibliotecii „G. T. Kirileanu“ Piatra Neamț. Bibliografie adnotată*, Băcău, 1970; Titus Furdul, *Tipărituri românești vechi în colecțiile Bibliotecii Academiei R. S. România – Filiala Cluj*, în *Centenarul primei biblioteci publice din județul Galați. Biblioteca V. A. Urechia*, Galați, 1974, p. 101–112; Nicos Gaidagiș, *Însemnări privitoare la istoria românilor...*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie din Iași“, XI (1974), p. 217–236; Aurora Ilieș, *Însemnări de carte veche românească*, în „Studii și materiale de istorie medie“, vol. VI (1973), p. 349–357; Gheorghe Lițiu, *Contribuții la studiul circulației vechilor cărți românești*, în „Mitropolia Banatului“, 1968, nr. 7–9; Doina Lupan, *Circulația cărții vechi românești în județul Alba*, în „Apulum“, XV (1977), p. 729–739; Eva Mirza, *Tipărituri românești vechi în colecțiile Episcopiei de Alba Iulia*, în „Îndrumătorul pastoral“, vol. I, Alba Iulia, 1977; Jacob Mirza, Cornel Tatai-Baltă, *Răspindirea tipăriturilor românești vechi în Transilvania (mijlocul secolului al XVII-lea – primele decenii ale secolului al XIX-lea) în lumina unui material arhivistic*, în „Acta Musei Napocensis“, XVII (1980); Paul Mihail, *Știri noi privind circulația Cazaniei mitropolitului Varlaam*, în „Biserica Ortodoxă Română“, LXXX (1964), nr. 3–4; Idem, *Evangelia lui Șerban Cantacuzino și circulația ei în țările române*, Ibidem, XCI (1973), nr. 11–12, p. 1263–1267; E. Mișu, *Relațiile culturale dintre Țările Române, oglindite în circulația cărții vechi românești din județul Mureș*, în „Îndrumătorul pastoral“, vol. III, Alba Iulia, 1979; Nedelcu Oprea, *Propuneri pentru editarea unui „Atlas al circulației cărții românești vechi“*, în *Tirgoviște – cetate a culturii românești*, Partea I, București, 1974, p. 53–58; Ion C. Nicolae, *Culegere de însemnări din cărțile noastre vechi*, în „Mitropolia Banatului“, XV (1965), nr. 10–12; Ștefan Pascu, *Cartea și unitatea spirituală a poporului român*, în *Biblioteca și cercetarea*, vol. III, Cluj-Napoca, 1979, p. 1–19; Eugen Pavel, *Cărți*

cu însemnări manuscrise, în „Sargeția“, 13 (1977), p. 579—590; Dan Rîpă-Buicliu, *Cartea românească veche cu însemnări*, în „Danubius“, 6—7 (1972—1973), p. 163—170; Ion Ranca, *Circulația cărții vechi românești din Țara Românească și Moldova pe Valea Mureșului în secolele XVII—XIX*, în „Studii și Materiale. Muzeul județean Tirgu Mureș“, 3—4 (1972), p. 259—266; T. Roșu, *Însemnări și inscripții bîthorène*, în „Mitropolia Ardealului“, XX (1975), nr. 6—8; Aurelian Sacedorțeanu, *Documente de cultură românească veche*, în „Mitropolia Olteniei“, XVI (1964), nr. 5—6; Aurel Socolan, *Circulația vechii cărți românești în nord-vestul Transilvaniei*, în „Marmatia“, I (1969), p. 29—32; Idem, *Circulația în Maramureș a cărților românești tipărite în Moldova pînă la 1850*, în „Marmatia“, II (1971), p. 144—152; C.A. Stoide, *Despre unele însemnări de pe „Cazanta lui Varlaam“ și de pe alte vechi tipărituri românești*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei“, XXXII (1957), nr. 10—12; Octavian Șchiau, *Circulația Cazantiei lui Varlaam în Transilvania*, în „Mitropolia Olteniei“, XXII (1970), nr. 5—6, p. 524—532; Idem, *Cărturari și cărți în spațiul românesc medieval*, Cluj-Napoca, 1978; Barbu Teodorescu, *Circulația vechii cărți bisericești. Contribuții la un catalog cumulativ*, în „Biserica Ortodoxă Română“, LXXIX (1961), nr. 1—2, p. 169—194; Idem, *Circulația vechii cărți bisericești la București (1508—1830)*, în „Glasul Bisericii“, XX (1961), nr. 9—10, p. 879—921; Nichifor Todor, *Circulația vechilor cărți bisericești în județul Sibiu și contribuția lor la întărirea unității de credință și de neam (1643—1918)*, în „Mitropolia Ardealului“, XXII (1977), nr. 7—9, p. 655—676; Viorel Țigu, *Însemnări de pe tipărituri vechi*, în „Mitropolia Banatului“, XXVIII (1978), nr. 1—3, p. 74—94; Nicolae Vătămanu, *Despre cărți și circulația lor*, în *Tirgoviște — cetate a culturii românești*, Partea I, București, 1977, p. 457—462.

La sesiunea anuală *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Cercetare și valorificare*, organizată în 1980 la Rîmnicu Vilcea de Consiliul culturii și educației socialiste, o secțiune specială a fost consacrată circulației cărții vechi românești. După expunere de sinteză a profesorului universitar Dan Simonescu cu titlul *Circulația cărții* au prezentat comunicări Ștefan Godorogea, Ioana Cristache-Panaît, Maria Dulgheru, Dimitrie Poptămaș, Lazăr Ureche, Doina Braicu, Vasile Olteanu, Doina Dreghiciu, Ecaterina Amurăriței, Elena Dîma și Constantin Bostan. Textele comunicărilor au fost publicate în volumul intitulat: *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Cercetare și valorificare*, Muzeul județean Vilcea, Rîmnicu Vilcea, 1980, p. 141—197 și 229—238.

Din literatura de specialitate românească foarte bogată în privința conștiinței unității de origine, de limbă și de neam a românilor, precum și

despre funcția socială a cărții tipărite a se vedea în mod deosebit: Adolf Armbruster, *Romanițata românilor. Istoria unei idei*, București, 1972; Vasile Arvințe, *Român, Românesc, România*, București, 1983; Mihai Berza *L'idée de la romanité et sa fonction dans la société roumaine aux XVII-e—XIX-e siècles*, în „Memoriile Secției de științe istorice”, Seria IV, tomul III (1978); Lucian Blaga, *Gîndirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea*. Ediție îngrijită de George Ivașcu, București, 1966; Virgil Cîndea, *Rațiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca, 1979; Idem, *Les lumières et la naissance de la conscience nationale les Roumains*, în *Actes du colloque international organisée par la Commission de l'AIIESEE pour l'histoire des idées, sous les auspices et avec le concours financier de l'UNESCO-Paris, 11—12 Avril 1968*, București, 1970; I. Chițimia, *Ideea latinizării poporului și a limbii române în istoriografia medievală și renaștentistă*, în *Problemele de bază ale literaturii române vechi*, București, 1972; Al. Dima, *Specificul național al literaturii române*, în *Aesthesis Carpato-dunărean*. Antologie, postfață și bibliografie de Florin Mihăilescu, București, 1981; Al. Dușu, *Coordonate ale culturii românești în sec. al XVIII-lea (1700—1821)*, București, 1968; Idem, *Umanismul român și cultura europeană*, București, 1974; Idem, *Sinteză și originalitate în cultura română*, București, 1972; Idem, *Antim Ivireanul et les solidarités modernes*, în „Revue roumaine d'histoire”, XV (1976), nr. 2, p. 313—321; Idem, *Politica și cultura la Antim Ivireanul*, în „Buridava”, 2 (1976), p. 89—96; Al. Graur, *Unitatea limbii române*, în *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, București, 1968; Damian Hurezeanu, *Formarea națiunii române*, în *Naștunea română*. Geneză. Afirmare. Orizont contemporan. Coordonator științific: Ștefan Ștefănescu, București, 1984; Gheorghe Mihăilă, *Cultură și literatură română veche în context european. Studii și texte*, București, 1979; Vasile Netea, *Conștiința originii comune și a unității naționale în istoria poporului român*, București, 1980; Al. Niculescu, *Individualitatea limbii române între limbile romanice*, vol. I—II, București, 1977—1978; Idem, *Unitatea lingvistică a românilor*, în *Naștunea română*, București, 1984; Șerban Papacostea, *Les Roumains et la conscience de leur romanité au moyen âge* în „Revue roumaine d'histoire”, IV (1965), nr. 1; P. P. Panaitescu, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, 1965; Andrei Pippidi, *Politică și istorie în proclamația lui Dimitrie Cantemir din 1711*, în „Studii. Revistă de istorie”, 26 (1973), nr. 5, p. 923—946; David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1968; Ștefan Pascu, *Formarea națiunii române*, București, 1967; Idem, *Făurirea statului național unitar român, 1918*, vol. I, București, 1983; Ion Rotaru, *Literatura română veche*, București, 1981; Paul Simionescu,

Ētnostoria. Convergență interdisciplinară, București, 1983; Eugen Stănescu *Premisele medievale ale conștiinței naționale românești. Mărturii interne. Român-românesc în textele românești din veacurile XV—XVII*, în „Studii. Revistă de istorie”, XVII (1964), nr. 5, p. 967—1000; Idem, *Geneza noțiunii de România. Evoluția conștiinței de unitate teritorială în lumina denumirilor interne*, în *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, București, 1968; Idem, *Der Humanismus und die Anfänge der Ursprungs- und Kontinuitätsideen bei den Rumänen*, în „Balkan Studies”, 13 (1972), nr. 1; Nicolae Stoicescu, *Unitatea românilor în evul mediu*, București, 1983 (cu o bibliografie foarte bogată); Gheorghe Stroia, *Istoria ideii de specific național în cultura română*, în tratatul *Estetica*, București, 1983; Ștefan Ștefănescu, *Conștiința de neam în cultura română premodernă*, în *Naștinea română*, București, 1984, p. 278—296; Dumitru Ghișe, *Pompiliu Teodor Fragmentarium iluminist*, Cluj, 1972; Pompiliu Teodor, *Evoluția gândirii istorice românești*, Cluj, 1970; Idem, *Dimitrie Cantemir și preiluminismul sud-est european*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie Cluj-Napoca”, XIX (1976), p. 299—314; Idem, *Romanian Political enlightenment*, în *Enlightenment and Romanian Society*, Cluj-Napoca, 1980, p. 117—142; Idem *Interferențe iluministe europene*, Cluj-Napoca, 1984; Idem, *Iluminism și naștere*, în *Naștinea română*, București, 1984, p. 297—337; Mircea Zdrengea, *Elementa linguae la 200 de ani*, în *Samuil Micu-Gheorghe-Șincai, Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*, Studiu introductiv, traducerea textelor și note de M. Zdrengea, Cluj-Napoca, 1980; Al. Zub, *Early enlightenment and causality in Dimitrie Cantemir*, în *Enlightenment and Romanian Society*, Cluj-Napoca, 1980.

Capitolul V

ȚIPARUL ÎN LIMBA GREACĂ ÎN ȚĂRILE ROMÂNE

1. Cultura românească în secolul al XVII-lea. Împrejurările istorice ale apariției tiparului grecesc în Țările Române și consecințele în domeniul culturii

Cea de a doua jumătate a secolului al XVII-lea reprezintă în cultura românească biruința definitivă a limbii române, care înlocuiește slavona în cultură și pătrunde în biserică. Acest fenomen s-a datorat mai ales ridicării la conducerea statului a unei noi boierimi, care, întemeindu-și puterea pe relațiile deschise cu piața, „avea nevoie de un instrument de circulație generală, adică limba țării“ (P. P. Panaitescu).

Biruința limbii române este strins legată de apariția umanismului, etapă inovatoare în istoria culturii noastre, cu care ne-a familiarizat în ultima vreme o bogată literatură istorică. În definirea umanismului românesc s-a ținut seama de condițiile speciale în care a luat naștere acest curent în Europa răsăriteană și sud-estică, condiții mult diferite de acelea care au produs umanismul occidental. Dacă în apusul Europei, curentul umanist și-a făcut apariția ca o consecință directă a formării burgheziei, nu același lucru se întâmplă în sud-estul Europei, unde cultura „rămâne pentru mult timp apanajul exclusiv al aristocrației și al clerului“ (P. P. Panaitescu). Totuși, și în Țările Române putem vorbi — așa cum am văzut mai sus — de un umanism care corespunde unei mișcări sociale și anume creșterea puterii economice a boierimii și deci și a puterii sale politice.

Fără a atinge formele rafinate ale umanismului erudit european, umanismul românesc se dovedește, în schimb, eficient în sprijinirea idealului național, fiind axat pe demonstrarea latinității și a unității de neam. Caracterul militant

al umanismului românesc — comparat sugestiv cu umanismul civic al orașelor italiene — constituie o trăsătură specifică bogată în consecințe, că de exemplu interesul manifestat pentru informația istorică și asocierea acesteia cu aspirațiile naționale, amplu exemplificate de literatura cronicarilor și de opera lui Dimitrie Cantemir. Pe bună dreptate s-a spus că în secolul al XVII-lea, cultura română se transformă „dintr-o realitate medievală într-o cultură națională ca direcție și ca modalitate de expresie“. Acestui caracter i se datorează și prima desprindere a textului laic din literatura medievală dominant religioasă. Demonstrația istorică sau filologică înlocuiește preocupările strict teologice de până atunci, evident în cadrul inevitabil al conformismului religios, căci viața politică și culturală a popoarelor ortodoxe este subordonată bisericii. Dar chiar în cadrul literaturii religioase încep să apară texte cu elemente profane, adică scrieri hagiografice sau apocrife, care corespundeau unei intenții moralizatoare, contribuind totodată și la deșteptarea gustului pentru lectură, prin conținutul lor miraculos, „cu peripeții neașteptate și situații surprinzătoare“ (Șt. Ciobanu).

Ce a însemnat pentru progresul manifestărilor laice această desprindere de gândirea teologică în secolul al XVII-lea, considerat a fi „veacul nostru teologic cu deosebire“ (Al. Elian) se poate vedea, atât din rolul dominant al rațiunii, care „înlocuiește credința“, cât și din introducerea unei teme ca „fortuna labilis“, cu toate implicațiile sale filosofice, sau înclinației manifestate de cărturari pentru erudiția filologică și cultura greco-latină. Apariția umanismului în cultura românească este însoțită și de aceea a „intelectualului“, cleric sau laic, adesea de origine aristocratică, dar și de origine modestă (scribi, copişti, grămăticii), care contribuie la acest început de laicizare a vieții noastre culturale.

Cercetarea noastră istorică a insistat mai mult pe *filonul polon* și pe cel *rusesc*, recunoscând și importanța *Padovei*, în contactele culturale ale umaniștilor români. Cel dintâi — filonul polon — a fost considerat ca fiind calea principală de introducere a umanismului în Principate și o serie de studii au demonstrat rolul pe care l-au avut cursurile urmate în școlile polone de Miron și Nicolae Costin și de mitropolitul Dosoftei, care au învățat acolo regulile versificației, ceea ce

a permis „apariția primelor specii literare: poemul de lungi dimensiuni la Miron Costin, ampla transpunere în versuri a Psaltirei de către Dosoftei, sau acea inspirată adaptare a „Ceasornicului domnilor“ de către Nicolae Costin, precum și existența „unui fel de salon literar în casa lui Miron Costin“.

Chiar dacă s-au avut în vedere și în trecut contactele oamenilor de cultură români cu umanismul occidental și cu cel constantinopolitan și ecourile lor în opera acestora, credem că nu s-a acordat încă destulă importanță rolului jucat de *umanismul religios neoeleinic*. Un exemplu caracteristic al acestei neglijări a filonului neogrecesc ni se pare a fi cazul lui Dosoftei, a cărui activitate literară se împărțea — după Șt. Ciobanu — „în două perioade bine distincte: Periodul românesc și periodul rus“, fără a se ține seamă la data aceea (1918) că învățatul prelat, care fusese consultat pentru cunoștințele sale de limbă greacă de clerul kievean, nu putea rămâne străin de frumusețile literaturii cretane, ce se afla atunci în plină înflorire.

Acum, însă, când o serie de studii ca cele citate, în capitolul introductiv, cărora li se adaugă lucrările lui Vasile Grecu, Alexandru Elian, Ariadna Camariano-Cioran, Cleobul Tsourkas, Dan Simonescu, Constantin Noica, Victor Papacostea, C. Dima-Drăgan, Paul Cernovodeanu, Olga Cicanci, Mihai Caratașu, Mircea Anghelescu, Ileana Virtoșu ș.a. aduc date și interpretări noi în problema contribuției culturii neogrecești la dezvoltarea culturii noastre, putem aprecia mai exact locul pe care trebuie să-l acordăm acestei contribuții. Formularea nuanțată de către Mihai Berza a poziției pe care o capătă limba greacă în cultura Țărilor Române, după biruința limbii române, fixează în termeni clari raportul dintre aceste două limbi. Nu mai poate fi deci vorba de o perioadă a influenței grecești urmînd influenței slavone, — așa cum o vedea N. Cartoian — căci în această nouă etapă — spune M. Berza — limba greacă nu a făcut altceva decît să ia loc alături de limba română, ca un complement util, pentru un anumit răstimp, dar care va fi eliminat după ce își va fi îndeplinit misiunea.

Considerînd deci că țările noastre se afirmaseră din plin și pe plan cultural, prin opera umaniștilor și cronicarilor români din sec. al XVII-lea, vom adopta în cercetarea

noastră un punct de vedere care exclude ideea unei supra-
mații a culturii grecești în Principate. Ni se pare, că, în
stadiul actual al cercetărilor, putem vorbi de folosirea limbii
grecești în cultura noastră ca de un *vehicul de cultură*, ca
de un factor activ în „lărgirea ariei de informație de care
puteau dispune cărturarii din Principate“ (Al. Duțu). În cadrul
cultural creat de ortodoxie — în timpul dominației otoma-
ne — unei largi zone geografice căreia îi aparținem, era
firească să participăm și la o viață intelectuală în forme gre-
cești. Desigur, dezvoltarea limbii naționale a fost mult în-
târziată prin aceasta, dar nu e mai puțin adevărat că nu pu-
tem renunța la un capitol important al culturii noastre, ca
acela al culturii în limba greacă din Principate. Înțelegem
deci de ce un cercetător pătrunzător ca filosoful Constantin
Noica își justifică studiile sale referitoare la aristotelismul
din Principate cu următoarele cuvinte: „Poate că în ver-
siunea inițială și în spiritul Stolnicului Cantacuzino sau al
domniei lui Brîncoveanu, Universitatea grecească (la fel
ca cele latine din Apus) de la București, ca și cea din Mol-
dova, întemeiată încă dinainte, ar fi dat roade mai autentic
românești. Se poate întoarce și astăzi gîndul către un veac
al XVIII-lea românesc, care să nu fi văzut căzînd, la încep-
utul lui, capul Stolnicului și al Brîncoveanului, deopot-
rivă cu fuga în lumea largă a lui Cantemir. Dar așa a fost
istoria noastră. Ne rămîne să valorificăm măcar realizările
de aci ale culturii grecești, de care istoria noastră nu se
mai poate desprinde. . . . În orice caz, dacă e vorba de spi-
ritul și limba greacă, nu trebuie uitat că ne-am căutat sin-
guri prin ele, înainte de a fi fost înabușiți, cu fanarioții,
de ele“.

Vom urmări deci, în cele ce urmează, în ce măsură uma-
nismul românesc al secolului al XVII-lea a beneficiat — prin
contactele sale cu Orientul elenic — și de unele forme de
raționalism ortodox în cadrul predominant teologic care
caracterizează cultura acestei zone în acea vreme.

Sînt binecunoscute împrejurările istorice care au deter-
minat în sec. al XVII-lea integrarea vieții noastre spirituale
în comunitatea ortodoxă și creșterea elementului grecesc
în Țara Românească și Moldova. Vom reaminti doar în
treacăt că restaurarea dominației otomane și numirea dom-

nilor de la Constantinopol a atras un mare număr de greci în viața politică și economică a Țărilor Române și că, pe măsură ce se înmulțeau mănăstirile închinare, creștea și numărul călugărilor și prelaților greci. În divanul domnesc, boierii greci sînt mai numeroși decît românii și își atrag ostilitatea acestora din urmă. Răscoalele antigrecești din prima jumătate a sec. al XVII-lea și măsurile care se iau pentru zăgăzuirea acestei pătrunderi a elementelor grecești, reflectă rezistența autohtonilor față de formele abuzive pe care le îmbracă această imixtiune. Nu putea fi însă oprit prin texte de lege un asemenea fenomen, care făcea parte dintr-un întreg sistem politic și economic impus de dominația otomană, pe de o parte, iar, pe de altă parte, nu se puteau evita consecințele unei puternice renașteri ortodoxe, care-și crease baze importante în țările noastre. Mai trebuie să avem în vedere rolul influențelor post-bizantine, care sînt sesizabile în această epocă și în Rusia, cu toată separația ce se produsese în sec. al XVI-lea între „A treia Romă” și Patriarhia de la Constantinopol.

Caracterul inevitabil al creșterii elementului grecesc în țările noastre ne apare limpede în timpul celor doi domni care au luat tronul în momente de afirmare a autonomiei naționale în lupta antigrecească: Matei Basarab și Vasile Lupu. Cel dintîi, deși ridicat la tron prin reacția boierimii locale împotriva influenței grecești și promovînd o rodnică activitate tipografică slavo-română, sprijinită de Petru Movilă, este însă totodată și ctitorul unei școli superioare greco-latine, înființată de Paisie Ligaridis și Ignatie Petrișis. Aceasta introduce în învățămîntul Țării Românești un program inspirat de colegiile iezuite occidentale, în care se puneă însă accentul *mai ales pe umanismul grec și cultura bizantină*. Se știe că un rol important în această ctitorie îi revenea postelnicului Constantin Cantacuzino, care reprezenta la curtea lui Matei Basarab acea emigrație bizantină, atît de sugestiv încadrată de N. Iorga printre factorii esențiali ai supraviețuirii Bizanțului pe pămîntul românesc. Atît în biblioteca pe care o organizează la Mărgineni, cît și în activitatea de traducere și tipărire a textelor juridice, cartea greacă e prezentă și colaboratorii greci de asemenea. Amintim, în afară de Ligaridis și Petrișis,

pe Daniil Panonianul (cunoscut pentru activitatea sa de traducere a textelor juridice grecești), pe tipograful Melchisedec, Meletie Macedoneanul și G. Karidas, pe secretarul domnului, — Dionisie Comnen — viitorul patriarh al Constantinopolului, fără a mai evoca și numeroasele contacte binecunoscute ale învățaților români cu prelații greci.

În Moldova, venirea la domnie — tot în condițiile reacției antigrecești — a lui Vasile Lupu este însă sprijinită de cercurile grecești de la Constantinopol, iar domnul devine — așa cum ni l-a înfățișat N. Iorga — un adevărat continuator al împăraților bizantini, prin politica sa de protecție a Patriarhiei și bisericilor orientale. Atât prezența la curtea sa a lui Meletie Sirigos și Atanasie Patellarios, cât și inițiativele domnului în disputele dogmatice ce-și găsesc o rezolvare în Sinodul de la Iași, sint tot atâtea dovezi ale rolului pe care-l juca domnul moldovean în viața Ortodoxiei.

Și în politica internă se revine la sprijinirea elementului grecesc în dregătorii. Divanul domnesc era format din 7 boieri greci și numai 3 moldoveni. Activitatea juridică se inspiră mai ales din legislația bizantină, făcând necesare confruntări de texte grecești, traduceri și adaptări la care au colaborat Eustratie logofătul și Meletie Sirigos. *Cartea de învățătură* a lui Vasile Lupu constituie prin laicizarea conținutului său, o inovație față de nomocanoanele predominant religioase și e considerată de N. Cartoian ca fiind „cea dintâi carte care ne-a venit din Occident, prin intermediul literaturii grecești“. Utilizarea ei de către Daniil Panonianul, în redactarea *Pravilei de la Govora*, se explică tocmai prin nevoia resimțită și în Țara Românească de a se îmbogăți elementele laice ale literaturii juridice.

Dacă epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu reprezintă un început de contacte culturale cu lumea greacă, acestea se vor indesi un sfert de veac mai târziu, ajungând chiar la o adevărată înflorire a culturii în limba greacă în Țările Române, sub Șerban Cantacuzino, Constantin Brîncoveanu și Dimitrie Cantemir. Politica balcanică a lui Șerban Cantacuzino era inspirată, în mare măsură, de originea impe-

rială a familiei sale, rolul său de protector al creștinătății fiind slăvit în „întreaga lume grecească“. Atît Șerban Cantacuzino cît și Constantin Brîncoveanu participă la vasta activitate culturală întreprinsă de Dositei și Hrisant Notara, care are ca scop *renașterea ortodoxiei prin cultură*, renaștere caracterizată prin *umanismul religios*, care corespunde în Răsăritul ortodox unei etape inovatoare în evoluția mentalității și deschide calea unor premise ale laicizării culturii noastre. Nu trebuie să uităm că la sfîrșitul sec. al XVII-lea, începe să se contureze formarea unei pătri sociale noi — fanarioții — reprezentați în această perioadă de Panaiot Nikousios și Alexandru Mavrocordat Exaporitul, a căror contribuție în viața culturală a Imperiului o egalează pe cea politică.

Evenimentul hotărîtor — pentru dezvoltarea culturală a sud-estului european — l-a constituit, la începutul sec. al XVII-lea, reorganizarea Școlii Patriarhiei din Constantinopol (Marea Școală a Neamului) de oătre Chiril Lucaris și numirea lui Teofil Coridaleu ca profesor la această înaltă școală. Coridaleu preda în prima instituție de învățămînt superior a grecilor moderni, filosofia neo-aristotelică, pe care o învășase la Padova. Momentul e deosebit de important și trebuie să subliniem mai întii inițiativa marelui prelat — care se comporta ca un adevărat conducător al nației grecești — iar în al doilea rînd, semnificația acestui început de viață culturală a grecilor moderni, sub influența culturii apusene. Cercetarea greacă a analizat cu multă finețe acest moment, arătîndu-se că, după dispariția Bizanțului și întronarea dominației otomane, grecii nu își refac viața spirituală pe ruinele civilizației bizantine, care ieșise din conștiința lor, le devenise străină. Ei nu-și puteau reface o conștiință națională pe baza moștenirii lor culturale, ca în Apus, unde oamenii Renașterii nu făcuseră decît să dezvolte o concepție existentă — latent — și în Evul Mediu. În timp ce, în Occident, evoluția a fost posibilă prin trecerea normală de la o epocă la alta, în Răsărit, cucerirea otomană a îndepărtat cu totul Bizanțul din conștiința grecească. După părerea lui A. Anghelou, oricît ar părea de ciudat, grecii și-au recăpătat clasicii și autorii bizantini prin intermediul Apusului.

Chiar dacă păstrăm unele rezerve față de tonul prea categoric al acestei afirmații, credem că ceea ce trebuie să reținem din teoria cercetătorului grec este importanța indiscutabilă pe care o are interpretarea apuseană în circulația clasicilor greci, după căderea Constantinopolului.

Școala Patriarhiei introducea deci, în Constantinopolul otoman un învățământ menit să contribuie la realizarea sintezei neoelene din fragmentarea la care o redusese cucerirea otomană. Organizând acest învățământ, Coridaleu reia în circuitul culturii grecești un nou Aristotel, reinterpretat de Apuseni, eveniment cu consecințe hotărâtoare pentru istoria ideilor în sud-estul european.

Pătrunderea, în Țările Române, a neoaristotelismului eliberat de scolastică și deschis către un început de materialism care repunea în drepturile sale rațiunea omenească, s-a produs după înfringerea partizanilor lui Lucaris, la Constantinopol. Izgoniți din Capitala imperiului, odată cu victoria partidului tradiționalist, Ioan Cariofil și alți adepți ai lui Teofil Coridaleu se refugiază în Țara Românească și Moldova, în climatul ideologic mai liber al acestor țări care beneficiau de oarecare autonomie și în care — așa cum am văzut mai sus — cultura greacă era sprijinită de domni cu veleități „imperiale”. O categorie de învățați greci care intră în strinse legături cu domnii și boierii români, este deci aceea a profesorilor. Ei vor contribui la organizarea învățământului grecesc din București, introducând aici acele principii novatoare ale unei filozofii care se desprinsese de dogmă, descoperind curiozitatea pentru fenomenele naturii și necesitatea explicațiilor științifice, adică elementele de bază ale promovării rațiunii în viața intelectuală. Dacă într-o etapă ulterioară, neoaristotelismul preconizat de Coridaleu și introdus de adepții săi în învățământul superior din Țările Române va avea un caracter retrograd, aceasta se explică prin faptul că nu a practicat niciodată „experiența” de laborator.

Și la un învățat prelat ca Hrisant Notara, apar impletite mentalitatea teologului și cea a adeptului lui Coridaleu. În *granata* sa din 1707, imbinând studiul logicii cu cel despre cer și studiul fizicii cu cel al sufletului, Notara preconizează

un învățămînt superior în care pătrunde spiritul științific inspirat de opera lui Aristotel.

Apelul la clasici apare foarte des în scrierile erudiților greci de la sfîrșitul sec. al XVII-lea. Adresîndu-se lui Mihnea al III-lea, Evghenios Ianoulis Etolianul, cunoscut pentru vederile sale laice și interesul pentru literatură, îl citează pe Euripide, pentru a arăta că „nici o viață nu e ferită de nefericiri“. Și Dimitrie Cantemir — datorită lecțiilor profesorilor săi greci, Meletie, viitorul mitropolit al Atenei, Iacob Manos și Ieremia Cacavela — în argumentația sa privind raporturile dintre suflet și corp („Divanul“), invocă, pe lângă textele tradiționale ale autorilor creștini și pe acelea ale unor autori antici (stoicii, Plutarh, Cicero, Epictet și Seneca). Chiar și un fanatic apărător al Ortodoxiei, ca Athanasie Patellarios (adversarul lui Lucaris), în versurile închinete lui Vasile Lupu, se referă la toți eroii troieni, cu o vie admirabilă, invocînd pe „divinul Homer“, sirenele cu versul dulce, pentru a preamări calitățile domnului moldovean.

Tot lecturile sale grecești îl determină pe Milescu să traducă în limba română, în 1688, odată cu Vechiul Testament, o scriere apocrifă, intitulată *Despre singur țiitorul gînd*, care ca orice scriere de acest gen era aspru condamnată de clerul constantinopolitan. Prin aceste pagini — a căror importanță a fost pusă în lumină de Virgil Cândea — nu numai că se proclama întîietatea rațiunii, dar se cultiva și „ideea rezistenței la opresiune“, ceea ce în împrejurările politice ale sfîrșitului secolului al XVII-lea, în cadrul politicii antiotomane a lui Șerban Cantacuzino și după înfrîngerea turcilor la Viena (1683), dădea un caracter foarte actual unei asemenea publicații.

Filosofia aristotelică, în forma sa coridaleană este invocată și de Sevastos Kyminites în celebrele sale discursuri encomiastice în care cere cu fermitate practicarea unei „învățături libere“. Din Grigore de Nazianz, Kyminites își ia definiția științei, în care interesul pentru om este pus pe prim plan, așa cum în centrul tuturor științelor trebuie pusă „conducerea omului“ („ἀνθρωπίνην κυβέρνησις“), din care derivă celelalte științe și arte. Gîndirea („ἡ φρόνησις“) este pentru Kyminites „împărăteasa, stăpîna și înfăptuitoarea tuturor bunurilor, rădăcina, sursa și născătoarea lor“.

Alteori o numește înțelepciune („σοφία“) și o alătură „studiului și învățării, luminii strălucitoare a literelor și poeziei a forțelor sufletești și a tuturor virtuților morale“. Desigur, Kyminites rămâne un cărturar de formație teologică și, în aceste discursuri adresate lui Șerban Cantacuzino și Constantin Brincoveanu, el reamintește la fiecare pas pericolul necredinței și al ereziei. Dar renașterea în spirit umanist a ortodoxiei recent zguduite de criza religioasă trebuia să se facă prin cultură și aplicarea acestui principiu de către cărturarii și profesorii refugiați în țările române avea să joace un rol important în desprinderea culturii de dogmatismul teologic.

La deschiderea orizontului nostru cultural către fenomenul literar trebuie să fi contribuit și bogata circulație a literaturii polemice anticatolice și anticalvine de la sfârșitul secolului al XVII-lea. Vom vedea mai departe cât de activ lucrau tipografiile grecești de la Cetățuia, București, Tirgoviște, Snagov și Râmnic, pentru publicarea acestor lucrări. Unele îmbrăcau forma dialogului, ca acele „Întrebări și răspunsuri“ redactate de Ioan Cariofil la cererea lui Șerban Cantacuzino. Cele mai multe sînt însoțite de versuri omagiale, care, chiar atunci cînd au un scop apologetic, nu neglijează forma poetică, ca în cazul epigramelor lui Sevastos Kymenites și ale lui Ioan Comnen, dedicate lui Constantin Brincoveanu. Folosirea metaforei și referirile la autorii clasici sau invocarea muzelor cu formule poetice deosebit de delicate, sînt tot atîtea elemente laice în aceste texte de dogmatică strictă, tot atîtea invitații la lectura plăcută, în care rigiditatea unor comandamente teologice este atenuată de imagini literare, de nota personală a acestor autori.

Însăși discuția în contradictoriu și cultivarea dialogului au contribuit, cu siguranță, la laicizarea scrisului. Al. Dușu a atras atenția asupra faptului că exercitarea minții prin confruntarea de idei avea să se dovedească rodnică. Aceasta se poate exemplifica și prin introducerea anecdotelor lui Cacavela în literatura populară sub forma dialogurilor lui Panaiot cu Sultanul despre care ne vorbește Ariadna Camariano-Cioran în studiul închinat acestui cărturar. Numele lui Cacavela se leagă și de un text descoperit de Paul Cernovodeanu la Cluj. Într-o latină elegantă, profesorul grec îi

închină lui Mihai Apaffy un opuscul cu conținut dogmatic, în care însă unele din ideile dezvoltate de Dimitrie Cantemir în *Divanul*, referitoare la „macrocosm“ și „microcosm“ și o nelimitată admirație pentru retorica clasică, pun în lumină aceeași tendință de treptată eliberare a gândirii de sub tutela Bisericii,

Creșterea interesului pentru literatură apare, în secolul al XVII-lea și într-o serie de epigrame funerare, analizate de prof. Alexandru Elian, care, deși erau destinate unor pietre tombale, aveau și scopuri literare. Cele mai vechi au fost scrise de Matei al Mirilor și închinată lui Mihăița Moghilă, ginerele lui Radu Șerban și nu străluceau nici prin fond nici prin formă. Cea mai interesantă prin calitățile sale literare este epigrama scrisă de stolnicul Cantacuzino, în amintirea tatălui său, postelnicul Constantin Cantacuzino, ucis în condiții tragice.

Din documentele timpului, constatăm că stilul literar devine chiar o preocupare. Alexandru Mavrocordat Exaporitul, într-o scrisoare către fiul său Nicolae, face aprecieri entuziaste pentru modul în care îi scrie acesta din urmă: „Și zău, sînt cuprins de plăcere și măcă sînt mișcat pînă la lacrimi de bucuria ideilor și de felul ales al cuvintelor... Și aceasta mi s-a întimplat și mie, cînd am văzut țesătura stilului, [iar] fondul și planul care-ți arată talentul...“ Constantin Duca Vodă, cunoscut pentru cultura sa greacă, dobîndită atît la Constantinopol, cît și în țară, îi scrie lui Hrisant Notara: „M-am bucurat foarte mult de harul limbii tale, cu adevărat atice“. Alexandru Mavrocordat Exaporitul, într-o scrisoare către Ioan Comnen, îl laudă pentru erudiția și înțelepciunea sa, comparîndu-i versurile cu ale lui Homer. În contribuția lor la biografia și opera acestui învățat grec, Olga Cicanci și Paul Cernovodeanu arată că Ioan Comnen în introducerea „Metamorfozei omului vechi“ se adresează „prietenului cititor“, căruia îi explică importanța lămuririi unor probleme de metafizică. Amintim și caracterul istoric al cunoștințelor sale scrieri *Proschinatarul Muntelui Athos*, prin menționarea boierilor și domnilor români care au contribuit la înzestrarea lăcașurilor de rugăciune și rodnică sa activitate — analizată în studiul menționat — și pe tărîm literar (elogii, epigrame, omagii versificate pentru Gheorghe Duca și fiul său

Constantin (Duculeț), dar mai ales elegia eroică închinată Stolnicului Cantacuzino *Viața lui Ioan Cantacuzino*, scrisă în 1699.

Dar legăturile Țărilor Române cu biserică constantinopolitană au avut uneori și consecințe neașteptate, pe plan literar, ca de exemplu, acea „tragicomedie bisericească a Grecilor“ de care ne vorbește Nicolae Iorga. Alcătuită la București, în 1692, această piesă satirică, scrisă în greaca vulgară de Neofit Ieromonahul, e intitulată *Grajdul* („Τὸ Ἀχούρι“) și atacă o serie de înalți prelați care, la sfârșitul secolului al XVII-lea, erau în strînse legături cu domnitorii români, precum și pe boieri și pe domn. Deși e lipsită de valoare literară, piesa reprezintă o vădită laicizare a gândirii, sub forma unui anticlericalism neiertător. Aspectele criticabile ale clerului ortodox sînt arătate „în stihuri politice în aplă, pline de nostimadă“, autorul folosind — așa cum remarcă Iorga — „noțiuni contemporane“ și numeroase cuvinte noi („hanuri domnești“, „carăle săracilor“).

Și poemul constantinopolitan *Marcada*, comandat la Veneția de un negustor grec din București — deoarece în capitala Țării Românești nu funcționa la data aceea o tipografie greacă — trebuie să fi circulat la sfârșitul sec. al XVII-lea în Țările Române. Nu numai comanditarul ci și o serie de elemente ale poemului sînt legate de viața Țării Românești. Chiar din cuvîntul către cititori se poate vedea și interesul pentru natură, ceea ce exprimă o notă subiectivă și un lirism mai rar întîlnite în scrierile timpului: „Natura înțeleaptă și ingenioasă în operele pe care le produce în fiecare zi, cu o artă greu de înțeles este proclamată ca minunată de învățați, din cauza varietății culorilor și formelor pe care le îmbracă“.

Caracterizat de Börje Knös ca un adevărat roman în versuri „descriind aventurile unor particulari“, poemul este povestea răpirii unei tinere evreice, la Constantinopol, de către un tînăr ărnăut, anume Dimu, care a dus-o în Țara Românească și s-a însurat cu ea, beneficiind de protecția domnului. Succesul contemporan al lucrării trebuie să fi fost considerabil, din moment ce Al. Helladius o înregistrează în termeni admirativi, cu tot caracterul său evident laic, într-un pasaj în care vorbește despre tipografiile din

Țara Românească și despre activitatea lui Șerban Cantacuzino care — după Helladius — ar fi patronat tipărirea cărții.

Tiparul românesc, fiind subordonat Bisericii, are o destinație predominant religioasă, majoritatea cărților de la sfârșitul secolului al XVII-lea și de la începutul celui de al XVIII-lea avînd un conținut dogmatic sau de ritual. Vom vedea însă că funcția sa de întărire a ortodoxiei — atît prin textele românești, cît și prin cele în limba greacă — într-o etapă istorică în care aceasta exprimă însăși conștiința națională a zonei sud-est europene, a avut o semnificație politică și culturală care depășește cadrul bisericesc și domeniul strict teologic sugerat de titlurile acestor cărți.

2. Lupta dintre reformă și contrareformă și tiparul grec din Țările Române la sfârșitul secolului al XVII-lea

Sînt bine cunoscute împrejurările în care Țările Române au avut, în sec. al XVII-lea, o contribuție esențială pentru apărarea Ortodoxiei, care era primejduită atît de prozelitismul calvin, cît și de propaganda catolică. Este de ajuns să amintim ce a însemnat, de exemplu, pentru consolidarea Bisericii ortodoxe, Sinodul de la Iași, din 1642, în momentele de criză create chiar în cadrul Patriarhiei Ecumenice, ca urmare a conflictului lui Chiril Lucaris, învățatul patriarh învinuit de erezie, cu călugării iezuiți și cu misionarii de rit grec.

În general, istoriografia a pus accentul pe numeroasele danii și milostenii ale domnilor români în folosul mănăstirilor atonite, al Patriarhiei Ecumenice sau al celorlalte patriarhii ortodoxe din Orientul elenic. S-a analizat de asemenea, pe o bogată bază documentară, eficacitatea sprijinului dat Ortodoxiei în domeniul culturii și mai ales al tiparului, de Matei Basarab și Vasile Lupu, de Șerban Cantacuzino și Constantin Brîncoveanu. Rolul de „Mecena“ al acestor domni — subliniat și de unii cercetători greci — ne apare însă insuficient prezentat sau cu desăvîrșire limitat la un patronaj cultural pasiv, lipsit de inițiativă. Se vorbește în termeni prea generali de

„adăpostul, sprijinul și înțelegerea“ găsite în Țările Române de cărturarii și prelații greci, datorită condițiilor favorabile de care beneficiau acestea având o mai mare autonomie în raport cu Poarta Otomană. Constatăm astfel că se închid în formule stereotipe realități mult mai complexe, în care inițiativa românească este foarte prezentă. Contribuția românilor se dovedește decisivă, chiar atunci când, aparent, ne aflăm în fața unui fenomen cultural de limbă greacă, cum este tiparul grec din țările noastre.

Se simte deci nevoia unei mai atente încadrări a activității de sprijinire a Ortodoxiei pe care o exercită domnii români, în ansamblul politicii lor culturale, sau, mai exact, în cadrul mai larg al polemicilor religioase care frământau viața intelectuală a Orientului ortodox. Cu atât mai mult cu cât asemenea polemici aveau întotdeauna evidente implicații politice.

Vom încerca o asemenea analiză pentru activitatea tipografică în limba greacă din Moldova și Țara Românească din ultimele decenii ale sec. al XVII-lea. Se va vedea că cele mai reprezentative dintre tipăriturile în limba greacă de la Iași și București constituiau replici date de Ortodoxie unui adevărat val de cărți în limba greacă pe care prozelitismul catolic le răspîndea în Peninsula Balcanică și mai departe, în întreg Orientul elenic.

Se știe din studii recente că progresul mișcării de reformă din Transilvania determinase Biserica catolică să sprijine acțiunea lui Pantelimon Ligaridis în Țara Românească. Acesta a condus, pentru scurtă vreme, la Tîrgoviște, alături de Ignatie Petriș, o școală de cultură greco-latină, creată după modelul colegiilor iezuite și destinată să împiedice pe tinerii munteni de a frecventa colegiile reformate din Transilvania. Tot Congregația de Propaganda Fide, de la Roma, care-l trimisese pe Ligaridis cu această misiune, este inițiativa unei mișcări culturale de mare amploare al, cărei scop mărturisit era unirea celor două biserici, dar care era de fapt destinată să-i atragă pe ortodocșii din Peninsula Balcanică în sfera de influență catolică. Folosind o serie de erudiți, teologi și filosofi greci sau de cultură greacă formați la renumitul Colegiu grec Sf. Atanasie din Roma, Congregația îi trimitea în diferite regiuni ale Greciei supuse, înarmându-i cu textele de doctrină catolică tipărite în limba greacă sau latină.

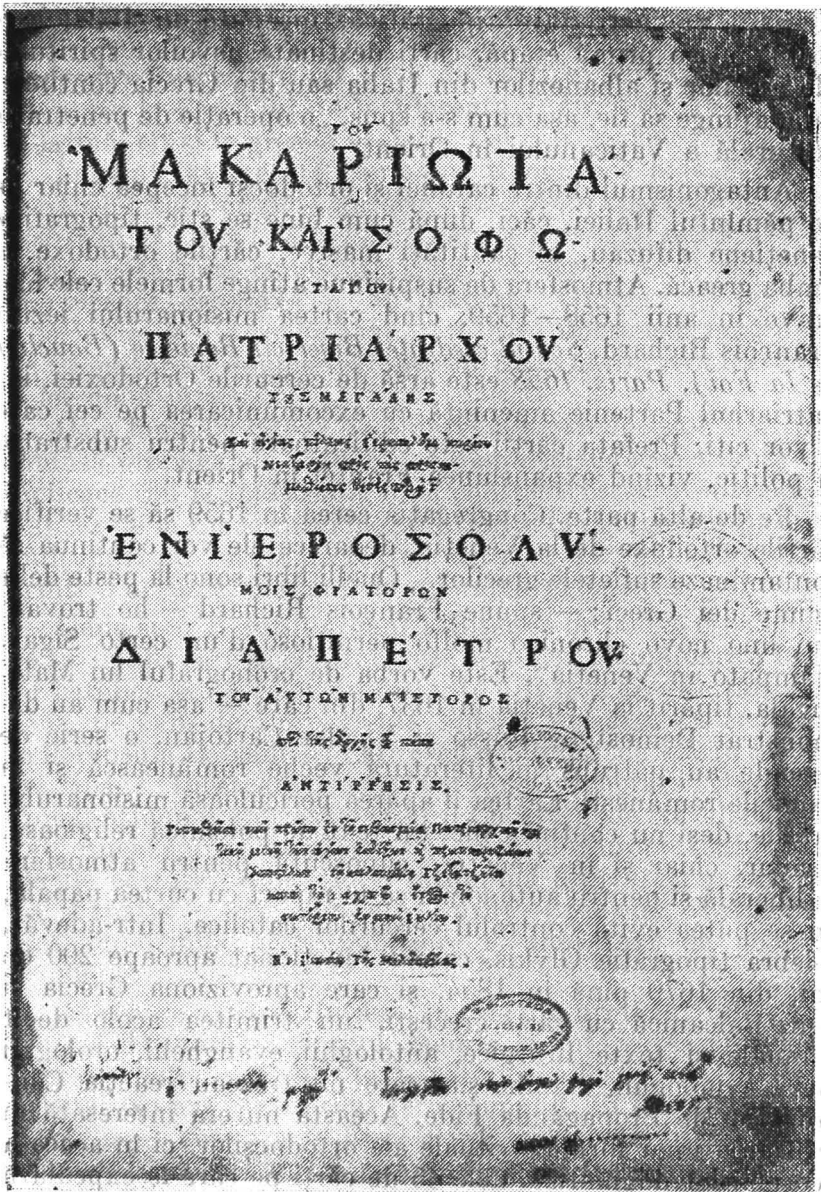

Fig. 13. Foaia de titlu a cărții Patriarhului Dositei al Ierusalimului, *Respingerea Primatului Papei*, Iași (Cetățuia), 1682.

Această vie activitate tipografică, începută în 1622, care edita, într-o primă etapă, cărți destinate nevoilor spirituale ale grecilor și albanezilor din Italia sau din Grecia continentală, ajunge să fie, așa cum s-a spus, „o operație de penetrație culturală a Vaticanului în Orient“.

Antagonismul dintre catolici și ortodocși începea chiar de pe pământul Italiei, căci, după cum bine se știe, tipografiile venețiene difuzau, în cantități masive, cărțile ortodoxe în limba greacă. Atmosfera de suspiciune atinge formele cele mai grave în anii 1658—1659, când cartea misionarului iezuit François Richard, *Scutul credinței Bisericii Romeice (Bouclier de la Foi)*, Paris, 1658 este arsă de cercurile Ortodoxiei, iar patriarhul Partenie amenință cu excomunicarea pe cei care o vor citi. Prefața cărții este edificatoare pentru substratul ei politic, vizînd expansiunea Franței în Orient.

Pe de altă parte, Congregația cerea în 1659 să se verifice cărțile ortodoxe de la Veneția, deoarece ele vor continua să contamineze sufletele grecilor. „Quelli libri sono la peste delle anime dei Greci; — spune François Richard — ho trovato qui uno novo chronico molto pernicioso d'un certo Sigala stampato in Veneția“. Este vorba de cronograful lui Matei Cigala, tipărit la Veneția în 1637, din care — așa cum au demonstrat Demostene Russo și Nicolae Cartoian, o serie de legende au pătruns în literatura veche românească și în cronicile românești. Cartea îi apărea periculoasă misionarului catolic, deși nu conținea nici un text de polemică religioasă. Așadar, chiar și în Veneția, cunoscută pentru atmosfera sa liberală și pentru autonomia sa în raport cu curtea papală, nu se putea evita controlul cercurilor catolice. Într-adevăr, celebra tipografie Glykis, care a funcționat aproape 200 de ani, din 1670 pînă în 1854, și care aprovizionă Grecia și Pen. Balcanică cu cărți grecești, nu trimitea acolo decît manuale și texte liturgice, antologhii, evanghelii, orologhii mari, evhologhii, octoihe ș.a. care nu trezeau reacția Congregației de Propaganda Fide. Aceasta nu era interesată în difuzarea unor formule rituale ale ortodocșilor, ci în aceea a deosebiriilor dogmatice. Cele 45 de cărți pe care le expediază Congregația aproape an de an în Balcani atacă tocmai aceste deosebiri dogmatice. Un loc important îl ocupă edițiile de popularizare a doctrinei catolice. Principalele probleme abor-

date sînt următoarele: despre primatul și autoritatea papală, despre purcederea Sf. Duh (Filioque), despre împărtășanie și despre Purgatoriu. O serie de cărți expuneau principiile adoptate la Conciliul de la Florența și au fost tipărite atît în latină, cît și în greaca vorbită. Cel mai violent teolog catolic angajat în această campanie tipografică a fost Ioannis Mattheos Kariophyllos, autorul cărții *Antirrhisis sau refutarea cărții lui Nil din Thessalonic despre primatul papal* (Roma, 1626). Este bine cunoscută și critica scrisă de el la celebra mărturisire ortodoxă a lui Lucaris. (Roma, 1631.) Leon Allatius este o altă personalitate care ilustrează activitatea de propagare a dogmei catolice în Balcani, în vederea Unirii celor două biserici.

De-a lungul a cîteva decenii reacția ortodocșilor la această intensă propagandă catolică pe pămîntul Greciei supuse este ineficace, nu ia înfățișarea unei contraofensive. Ambasadorul francez de la Constantinopol transmite Congregației unele nemulțumiri provocate de textele catolice dar nu se răspunde printr-o acțiune similară de apărarea ortodoxiei prin tipar.

Unde și-ar fi putut organiza Biserica ortodoxă o campanie de tipărituri care să contracareze acțiunea dăunătoare a textelor catolice sau a celor protestante difuzate de alte țări europene, pe care de Propaganda Fide le urmărea cu strășnicie în Peninsula Balcanică? Care erau posibilitățile sale în materie de tipar? Încercarea instalării unei tipografii grecești la Constantinopol, inițiată de Chiril Lucaris și de Nicodem Metaxas, eșuează după un an (1627). În țările Europei occidentale, cărțile editate de ortodocși întîmpină dificultăți explicabile. La Veneția — așa cum am văzut — cenzura Vaticanului face imposibilă orice publicare a unui text de polemică ortodoxă.

Acel care avea să inițieze, în cele din urmă, acțiunea tipografică de mare anvergură, menită să întărească Ortodoxia, prin combaterea acestor texte catolice, a fost învățatul prelat Dositei Notara, patriarhul Ierusalimului. El este primul care a înțeles — cum spune Emil Turdeanu — necesitatea pentru Ortodoxie de a se apăra pe propriul său teritoriu. Nereușind însă să întemeieze o tipografie grecească în Rusia — unde intenționa să dea un nou impuls umanismului religios de limbă greacă — Dositei a ales, pentru realizarea vastului său

program, Țările Române. El găsea aici o tradiție constituită, dacă ne gândim la inițiativa asemănătoare a lui Matei Basarab, care tipărise cărți slavone nu numai pentru românii din Valahia, din Moldova și Ardeal, ci și pentru întreaga lume ortodoxă din Peninsula Balcanică. Se știe cât de utile au fost tipăriturile lui Matei Basarab în Ardeal indeosebi, unde calvinismul, în luptă cu Biserica catolică, încerca să atragă pe ortodocși. „Întărind tradiția ortodoxă în forma sa slavă, a fost împiedicată alunecarea românilor din Ardeal spre calvinism“, scrie Gabriel Ștrempel în studiul său *Sprrijinul acordat de Rusia tiparului românesc în sec. al XVII-lea*. De altfel, eruditul patriarh declară importanța acestei tradiții românești încă din prefața primei sale cărți în 1682, în care îi aduce mulțumiri lui Gheorghe Duca pentru sprijinul dat și din care desprindem următoarele idei:

1. În anul 1680, moldovenii aveau tipografie la Iași, iar grecii nu.

2. Sinodul de la Iași din 1642 are valoarea unei pietre fundamentale în combaterea ereziilor. Cităm cuvintele lui Dositei Notara: „El a potolit neînțelegerile ivite atunci în contra credinței apostolice din mica Rosie și a risipit intrigile Calvinilor prin așa-zisele capitole ale lui Ciril“. Lui Duca îi mulțumește ca unui „alt Eliseu“, că „s-a încărcat de onoare prin înființarea tipografiei grecești“, fiindcă „nu numai că ai scăpat biserica de oarecari intrigi, ci ai pus la îndemina oricărui ortodox, ca o lumină de evanghelică credință, scrierile sfinților și ale tradițiunilor apostolice și strămoșești și ai dat o armă neînvinsă în contra oricărei schisme și eresii“.

3. În sfârșit, a treia afirmație importantă a lui Dositei este aceea că apărarea credinței nu poate fi făcută, ca în trecut în țările Europei apusene, ci aici, pe teritoriul Ortodoxiei. Dar să-i cităm cuvintele din epigrama *La tipografie* care precede textul cărții: „Îngîmfarea apuseană se laudă că întrecea mai înainte cu mult pe Răsăriteni în știința grecească și în tipărirea cărților; luminarea ambelor acestor lucruri a răsărit de curînd aici și pentru credincioși lucrurile acestea sînt lauda lor, iar Dumnezeu al Răsăritenilor“.

Prin această primă carte de polemică tipărită la Cetățuia în 1682, Dositei Notara dădea un text fundamental pentru

apărarea Ortodoxiei, 'căci este vorba de *Întîmpinarea în contra primatului Papei*, a Patriarhului Nectarie. Cartea răspundea deci uneia din tezele principale ale doctrinei catolice pe care — așa cum am văzut — tipăriturile grecești difuzate de Congregația de Propaganda Fide le răspîndea fără întrerupere de 6 decenii. Cît de greu fusese obținut acest succes se vede din mărturisirea lui Dositei, din aceeași prefață (pe care Legrand o reproduce în bibliografia sa). Evocîndu-l pe ieromonahul român Mitrofan, care a construit tipografia de la Cetățuia, Dositei spune: „și deci îi dăm cheltuială și hîrtie, trîmitem și cartea lui Nectarie în contra Primatului Papei, și *contra așteptării* noastre se tipărește“.

Rapiditatea cu care se tipărise prima lucrare încredințată tipografiei de la Cetățuia, l-a determinat pe Dositei să trimită hîrtie la Iași, de la Adrianopole, în anul următor, 1683 și să dea spre imprimare și cartea lui Simeon din Tessalonic, *In contra Eresiilor*, care apare în același an, pe cheltuiala domnitorului Duca, cu îngrijirea și îndreptările lui Ioan Molivos din Iraklia.

Lui Ioan Cariofyllis, declarat eretic de Sinodul de la Constantinopol, în 1691, Dositei îi răspunde prin tipărirea la Iași, în 1694, a Manualului împotriva lui Ioan Cariofyllis, anexînd în volum această hotărîre sinodală. Patru ani mai tîrziu, Dositei tipărea la Iași *Tomul dragostei asupra latinilor*, cuprinzînd 25 de scrieri contra catolicilor. Deși corectorul volumului era Ieremia Căcavela, cititorul este prevenit că „dacă sînt greșeli la unele litere sau cuvinte, aceasta s-a întîmplat pentru că halcograful era de altă limbă și nu știa carte grecească“. De altfel, cu această lucrare, activitatea tipografică în limba greacă inițiată de Dositei al Ierusalimului în capitala Moldovei ia sfîrșit, iar scrierile de polemică anticatolică și anticalvină continuă să fie tipărite în Țara Românească — unde această acțiune începuse din 1690 — încadrîndu-se în strălucita activitate culturală patronată de Constantin Brîncoveanu și realizată de marele cîrturar și tipograf care a fost Antim Ivireanul.

Tipografia de la Cetățuia a fost exclusiv destinată tipăriturilor grecești, spre deosebire de M-rea Neamțu, centru de limbă și literatură română prin excelență. Chiar dacă, în perioada 1685—1698, cărțile tipărite la Iași din îndemnul

și sub îngrijirea lui Dositei nu indică întotdeauna ca loc de apariție M-rea Cetățuia, s-a constatat că toate au aceleași caractere tipografice. Dan Simonescu consideră că activitatea tipografiei de la Cetățuia a fost preluată de biserica Sf. Sava din Iași, care era închinată tot Sf. Mormint, ca și mănăstirea.

3. Inițiative culturale

Vasta activitate culturală patronată de Șerban Cantacuzino și de Constantin Brincoveanu a cunoscut, în domeniul tiparului, o înflorire nemaiîntilnită pînă atunci în sud-estul Europei. Paralel cu opera de transformare a bisericii „într-o cetate a limbii și conștiinței naționale“, ei deschid o epocă de importante tipărituri românești și grecești, în care sînt sfătuiți de marii prelați ortodocși ai vremii — Ghermanos de Nissa, Dositei și Hrisant Notara — și secondati de personalități ale vieții intelectuale românești și grecești ca: Nicolae Milescu, frații Greceanu, Antim Ivireanul, episcopul Damaschin, Ioan Avramie, Gheorghe Maiota ș.a.

Nu putem vorbi de cărțile grecești fără a încerca să prezetăm *înmănunchierea tiparului grec cu cel românesc*, fenomen caracteristic întregii perioade (sfîrșitul secolului al XVII-lea — începutul secolului al XVIII-lea) și care nu poate fi analizat decît ținindu-se seamă de strînsa lor interdependență. Întreaga mișcare culturală ecleziastică reflectă — atît pentru tipăriturile în limba greacă, cît și pentru cele în limba română — parcurgerea unei etape importante în evoluția culturii naționale a celor două popoare. Asistăm acum, începînd din ultimele decenii ale secolului al XVII-lea, la o dublă acțiune a prelaților români și greci, și anume la deschiderea unei activități tipografice care urmărea să pună la îndemîna unui public cît mai larg cărțile bisericești, traduse din elină în greaca modernă pentru cărțile grecești sau din elină, greacă bizantină și slavonă în limba română, pentru cărțile românești. Cîteva exemple ilustrează pregnant această vie activitate de traduceri care nu se limita doar la scrierile bisericești, ci cuprindea și scrieri parenetice, clasici greci, maxime

etc., așa cum vom vedea mai departe. Dar vom începe cu exemple de cărți bisericești.

Despre Șerban Cantacuzino, inițiatorul acestui curent de traduceri în Țara Românească, s-a spus că „este primul de la Coresi încoace care își dă seama cât de dăunătoare este săvîrșirea cultului divin în această limbă pe care nu o mai înțeleg nici preoții, nici poporul“. *Biblia* lui Șerban (1688) reprezintă incununaarea unor eforturi ale sale care încep din 1682, căci viitorul domn inițiază traduceri de cărți din slavonă și greacă în limba română, tipărind în acest an *Evanghelia*. Citim în prefața sa la această carte: „Ne-am nevoit de am săvîrșit ... sînta aceasta Evanghelie, care fiind mai-nainte tocmită pe slavonie să se citească după rînduiala zilelor și a sărbătorilor ... poruncit-am fratelui nostru Iordache vel stolnic, de au îndreptat și-au așezat precum umblă cea elinească ... alcătuiindu-se și sîntele cuvinte spre mai aleasă înțelegere a limbii românești...“.

Analiza acestor rînduri ne arată aspectul inovator al inițiativei lui Șerban Cantacuzino, care nu se simte obligat să ceară încuviințarea mitropolitului Teodosie, pe care nici nu îl menționează. Tot nouă, în raport cu atitudinea tradițională este și trecerea peste „prejudecățile sociale la modă“, atunci cînd îl înșărcinează pe fratele său — excelent elenist — cu traducerea *Evangheliei*. Din această prefață reiese și faptul că Șerban ar fi înființat tipografia de la Mitropolie („cu a noastră poruncă și cheltuială numindu-se și în tipografia ce s-au lucrat la Sfînta Mitropolie“).

Continuîndu-și opera, Șerban tipărește pentru prima oară *Apostolul* în limba română, în 1683, traducerea după originalul grecesc fiind asigurată de ieromonahul tipograf Damaschin Gherbst, viitorul episcop de Buzău și apoi de Rîmnic.

Predosloviile acestor cărți sînt scrise de Șerban Cantacuzino într-o limbă românească deosebit de frumoasă, ca și aceea a prefetei lui Damaschin în *Apostol* care — deși influențată de slavonă în oarecare măsură — este limpede și curgătoare.

Un moment important, — atît prin semnificația sa culturală, cît și, mai ales, prin cea politică, este apariția, la Veneția, a *Bibliei* — finanțată de Șerban Cantacuzino — în 1687, a cărei tipărire a fost supravegheată de Nicolae Milescu,

care este și autorul prefetei. Această ediție foarte rară, scoasă în ajunul venirii la tron a lui Șerban Cantacuzino, se inseria într-o serie de cărți bisericești pe care viitorul domn se pregătea să le publice, cu ajutorul lui Nicolae Milescu, spre a-și atrage simpatia clerului. Suportarea cheltuielilor acestei *Bibliei* în limba greacă, la Venetia, reprezenta o afirmare pe plan extern „tot'atit de mare, cît și pe plan intern, prin tipărirea ei în românește“, în anul următor. Prefetele celor două ediții — 1687, 1688 — atestă tocmai această intenție a lui Șerban Cantacuzino de a-și mări prestigiul politic în momentul urmării sale pe tron. Ele afirmă originea imperială a lui Șerban, aspirațiile sale la tronul Bizanțului și rolul său de protector al creștinilor din Imperiul otoman, într-un moment în care Venetia întreprindea o campanie a „Ligii Sfinte“ împotriva turcilor. Tipărirea *Bibliei* grecești din 1687, la renumitul tipograf N. Glykis este — așa cum a demonstrat Virgil Cândea — unul din cele mai semnificative acte de mecenat cultural al domnilor noștri, căci în afară de interesul cultural al circulației acestei cărți în lumea ortodoxă, tipărirea ei răspundea unor imperative politice, urmărind ralierea popoarelor balcanice într-o răscoală antiotomană. Acoperind cheltuielile acestei întreprinderi culturale, Șerban Cantacuzino este recompensat de Glykis printr-un omagiu, cuprins în prefață, care relevă atit ascendența sa bizantină, cît și rolul său de protector al creștinătății.

În anul următor, în 1688, Șerban Cantacuzino pune să se tipărească versiunea românească, a *Bibliei* venețiene, realizată cu colaborarea lui Ghermanos de Nissa, Șerban și Radu Greceanu și alții, sub îngrijirea tipografică a lui Mitrofan, fost episcop de Huși. Interesantă este aprecierea făcută de patriarhul Ierusalimului, Dositei, cu privire la importanța traducerii *Bibliei* în românește: „Și ajutor bisericii, cu tălmăcirea *Bibliei* în limba românească, ai făcut a se citi de preoții cei din țară“. Dositei arată, mai departe, că înainte de tălmăcirea *Bibliei* în română, această scriere „era ca o grădină închisă și ca o fîntină pecetluită și de la amîndouă nu putea avea nici un folos ...“. După răspîndirea *Bibliei* printre greci, în 1687, prin care domnul român „tipărea cea mai importantă carte a culturii feudale pentru greci și toți românii, pune bazele unei dinastii pentru care cerea garanții la Viena

și Moscova, obține titlul de principe al imperiului roman de nație germană și revendica domeniul în străinătate“.

Tipărită în numai zece luni (în timp ce pentru versiunea grecească din 1687 se lucrase doi ani), *Biblia* lui Șerban Cantacuzino din 1688 îi apărea domnului ca o necesitate urgentă pentru „prezentarea ediției, alt manifest cantacuzinesc, adresat românilor din cele trei provincii“.

Cu Constantin Brîncoveanu, cele două aspecte ale tiparului în *limba greacă* și în *limba română* promovată de Șerban Cantacuzino, ia o dezvoltare fără precedent, devine o acțiune comună a domnului român și a marilor prelați și cărturari refugiați la curtea sa, avînd ca scop răspîndirea culturii în Peninsula Balcanică, aflată sub dominație otomană și în tot Orientul elenic în care Patriarhiile Ierusalimului, Antichiei și Alexandriei luptau pentru menținerea unei culturi ortodoxe.

Principala figură reprezentativă a acestui puternic curent de cultură inițiat de Constantin Brîncoveanu și de patriarhii Dositei și Hrisant Notara, în primul rînd, este aceea a cărturarului Antim Ivireanu. Personalitatea sa culturală, politică și ecleziastică a pasionat pe cercetătorii români și străini, mai ales în ultimele decenii. O bogată literatură istorică — monografii și ediții ale scrierilor sale — ne permit astăzi o mai bună cunoaștere a celui mai harnic și competent tipograf din istoria noastră.

Printre primele sale tipăriri grecești de la București, menționăm scrierea parenetică *Învățăturile lui Vasile Macedoneanul către fiul său Leon*, care este o traducere a lui Hrisant Notara din greaca veche în greaca modernă. În *Evangheliarul greco-român*, lucrare monumentală și de o ținută tipografică deosebită, Antim ruga să fie iertat pentru greșelile de limbă, căci nu avusese timp să-și însușească perfect limba română. În anul următor însă, asemenea greșeli nu mai apar și *Psaltirea* tipărită de el denotă o foarte bună cunoaștere a limbii noastre.

Ceea ce ne interesează însă, în legătură cu semnificația mai largă a tiparului grec din țările române, este participarea lui Antim la activa campanie de combatere a propagandei catolice și calvine, începută de Dositei Notara la Iași cu sprijinul domnitorului Gheorghe Duca și continuată în Țara Românească, în tipografiile de la București, Snagov, Rîmnic

și Tirgoviște, în timpul lui Constantin Brincoveanu. Acesta a decis tipărirea unei cărți pe care „mulți au vrut să o împiedice pentru că spune adevărul“, adică *Manualul lui Maxim din Peloponez îndreptat contra schismei papistașilor*, tipărit din îndemnul lui Dositei Notara, la București, în 1690. În acest lung tratat polemic, învățatul prelat îi răspundea lui Ioan Mattheos Caryophyllios, a cărui activitate de propagare a catolicismului am subliniat-o mai sus. Cartea se concentrează asupra principalelor puncte controversate de la Conciliul din Florența.

Tot în 1690 se mai tipăresc la București două texte importante, *Întîmpinare la principiile catolice și la chestiunile lui Chiril Lucaris*, de Meletie Sirigos și *Manual în contra rătăcirii calvine*, de Dositei, Patriarhul Ierusalimului. Întîmpinarea lui Meletie Sirigul expune în prefață politica religioasă a lui Vasile Lupu, arătînd că ortodocșii din Ardeal au cerut prelaților greci să le dea „oarecari scrieri, ca să poată răspunde Calvinilor, care îi supărau peste măsură“. Cartea a fost aleasă de Antim tocmai pentru că putea îndeplini această funcție. În prefața *Manualului în contra rătăcirii calvine*, Dositei se referă din nou la îndelungata tradiție pe care o asigură domnii români în ajutorarea Bisericii ortodoxe: „Întrucît strămoșul vostru Basaraba voevod, considerat și prin vorbă și prin faptă, a făcut multe bunătăți și lucruri folositoare și bisericii mamei lui și supușilor din principatul lui, după cum învederează istoriile de la voi și alți mulți nobili foarte pioși după dînsul, între cari și Matei Voevod, cel ce a domnit cu cîțiva ani înainte cu glorie, care a ajutat foarte mult Sf. Mormint și a sprijinit cu mina avută multe biserici și din Valahia și din alte ținuturi“.

Alte texte fundamentale ale lumii ortodoxe tipărite de Antim sînt, de exemplu, *Manualul despre cîteva neđumeriri*, care îi fusese cerut lui Ioan Cariofil de către stolnicul Cantacuzino (Snagov, 1697) și *Mărturisirea credinței ortodoxe* (Snagov, 1699). Tot la Snagov se tipărea în limba română un alt text care combătea religia romano-catolică, și anume *Carte sau lumină pentru pravoslavnici*. Antim avea să-și continue activitatea de apărare a ortodoxiei și la Rîmnic. Rolul tiparniței de la Rîmnic, unde Antim fusese ales episcop, era acela de a aproviziona cu cărți de cult românești atît

Transilvania, cît și Banatul, într-o perioadă de puternică ofensivă a catolicismului. *Tomul bucuriei* (1705) rămîne una din cele mai importante tipărituri rimnicene, contribuind mult la „stingerea focarelor de catolicism“. În înștiințarea sa cuprinsă în această carte, Dositei ataca propaganda pentru Unire a cardinalului Kolovitz, „care se întinde asupra sîrbilor, vlahilor și grecilor din Ungaria, Ardelia, Sirbia și Horvatia“.

În afară de textele de polemică religioasă și de scrierile bisericești, Antim Ivireanul tipărește în greacă și discursurile panegirice ale fiilor lui Constantin Brincoveanu, Radu și Ștefan și traducerea din Plutarh a tinărului Constantin Brincoveanu.

La Tirgoviște, apărea în 1709 una din cele mai frumoase cărți liturgice, cu versuri de Mitrofan Gregoras închinată lui Constantin Brincoveanu. Activitatea tipografică a lui Antim se încheie cu *Panoplia dogmatică* a împăratului Alexie Comnenul (1710), *Maximele filosofești* (1713), traduse din italiană de Ioan Avramie și *Sfătuirile creștino-politice* (1715) închinată ultimului domn pămîntean, Ștefan Cantacuzino, ca și cartea *Despre oficii* a lui Hrisant Notara editată în același an și *Istoria patriarhilor Ierusalimului* de Dositei Notara. Reapar deci printre ultimele tipărituri grecești ale lui Antim, atît literatura parenetică cît și cea dogmatică, ilustrînd atît participarea sa la marea acțiune de apărare a Ortodoxiei, cît și puternicele legături care l-au legat de Dositei și Hrisant Notara.

Se știe însă că preocuparea de căpetenie a lui Antim Ivireanul în ultima perioadă a activității sale o constituie traducerea principalelor cărți de cult în limba română — acțiune începută de Șerban Cantacuzino — și că inițiativa sa a avut un rol hotărîtor în generalizarea limbii române în biserică. Dispariția tragică a acestui mare om de cultură și tipograf a însemnat și încheierea unei importante etape din istoria tiparului românesc. Ea coincide cu încetarea domniilor pămîntene în Moldova și Țara Românească și înlocuirea lor cu domniile fanariote pentru mai bine de un secol. Politica de autonomie națională și de afirmare culturală pe un plan atît de larg — sud-est european și oriental — a lui Constantin Brincoveanu și Dimitrie Cantemir trezise neîncrederea Porții

otomane, care își trimit oameni de încredere dintre grecii ridicăți prin funcții înalte în Imperiu, adică pe domnii fanarioți.

Tiparul arab. Un capitol important al contribuției tipăriturilor grecești din Țările Române la răspândirea culturii ortodoxe în Orientul Apropiat este acel al tiparului arab studiat la noi de prof. Dan Simonescu și de Emil Muracade.

Istoricii arabi consideră că începutul renașterii lor naționale și literare se datorează mișcării culturale din România. Prezența, la curtea lui Brîncoveanu, a patriarhului Damascului, Atanasie IV Dabbas, avea să determine tipărirea de cărți bisericești pentru arabi. Primele tipăriri arabe ale lui Antim Ivireanul sînt: *Liturghierul greco-arab* (Snagov, 1701) și *Ceaslovul grecesc și arăbesc*, tipărit la *Secția arabă a Tipografiei de la Mitropolie*. O serie de cărți arabe inițiate de Brîncoveanu pentru a fi „de suflet folositoare la cetățenii Antiohiei“ vor apărea în tipografiile trimise de el la Alep (Siria) și la Tiflis (Georgia), unde s-au tipărit cărți arabe cu stema domnească a Țării Românești.

Virgil Cândea a arătat importanța operei de compilație și traducere a lui Macarie Zaim, care este în mare măsură tributară cărților și manuscriselor grecești din Țările Române. Continuînd activitatea de reorganizare a vieții spirituale a creștinilor arabofoni a lui Meletios Karma al-Hamawi (1572—1635), Macarie a introdus în aria literaturii arabe lucrări scrise în Țările Române sau care au circulat în mediul cultural românesc:

— *Albina*, traducerea cunoscutei lucrări a lui Paisie Ligaridis; *Hrismologhion*; *Cronica lui Dorotei din Monemvasia*, redactată la sugestia lui Petru Șchiopul; *Mărgăritare alese* (Alep, 1707).

Relațiile culturale româno-arabe sînt ilustrate și de Paul de Alep, care a lăsat o importantă operă literară: *Călătoria patriarhului Antiohiei*, Macarie cu informații bogate privind Țările Române.

Primele lucrări de apărarea ortodoxiei, tipărite la Iași și la București (*Mărturisirea ortodoxă* a lui Petru Movilă, *Respingerea primatului Papei*, de Nectarie și *Manual contra*

schismei catolice, de Maxim Peloponézianul), au fost traduse — probabil la sugestia lui Dositei Notara — de Christodul, episcopul de Gaza și Rmleh. Aceluiași curent de apărarea ortodoxiei împotriva Reformei și Contrareformei îi aparține și traducerea arabă a unei importante ediții bucureștene din 1690, datorate lui Constantin Brincoveanu, și anume *Respingerea captolelor calvine și a chestiunilor lui Chiril Lucaris*, care fusese redactată în greacă de Meletios Sirigos.

Se mai conturează din prefața lui Dositei la această carte „ajutorul dat de tipografiile românești programului grec al lui Dositei“, iar din aluzia făcută de acesta la o eventuală versiune arabă, se poate deduce inițiativa patriarhului Ierusalimului „în realizarea lucrărilor ortodoxe în arabă cu concursul tiparului românesc“. Am văzut că aceasta s-a realizat un deceniu mai târziu, în 1701, cînd Athanasios Dabbas a obținut de la Brincoveanu tipăriturile arabe de la Snagov și București.

Continuarea, la Alep, a activității tipografice conduse de Ath. Dabbas și apoi la Iași — sub impulsul patriarhului Silvestru al Antiohiei și cu protecția lui Constantin Mavrocordat —, constituie începutul unei activități tipografice în limba arabă care va înflori în continuare în Liban. Așa se explică puternicul ecou pe care îl va avea în Orientul Apropiat *Divanul* lui Cantemir (tradus în arabă de Ath. Dabbas, în 1705, după ediția ieșeană din 1698) și circulația în limba arabă a *Istoriei Patriarhiei Antiohiei* (1702), precum și a *Doctrinei dogmatice a Bisericii* de Sevastos Kyminites (București, 1703). Athanasie Dabbas a revizuit „slovă cu slovă“ textul arab mai vechi după versiunea grecească.

În Țările Române, a doua serie de tipărituri arabe se leagă de activitatea patriarhului Antiohiei Silvestru, apariția lor fiind cerută de un moment de recrudescență a propagandei catolice în Orientul ortodox, mai ales în Siria. Este vorba de tipărirea la Iași a lucrării lui Nectarie, *Întîmpinarea în contra primatului Papei* (1746), într-o versiune arabă mai puțin dezvoltată decît originalul grec al cărții, *Sintagma contra azimelor* (1747) de Eustratios Argentis (*Cina cea divină*). Patriarhul Antiohiei, Silvestru, era urmașul lui Atanasie originar din Cipru și discipol al învățăturilor monastice de la Muntele Athos. În timpul celor două șederi ale sale la Bucu-

rești (1729—1730 și 1745—1749), când a întemeiat și Biserica Sf. Spiridon, patriarhul Silvestru a reorganizat ceea ce rămăsese din tipografia arabă a lui Athanasie, care nu luase tot utilajul tipografic la Alep, ci lăsase, de exemplu, literele. Între 1745—1747, Silvestru tipărește la Iași și la București, mai multe cărți arabe; într-o prefață se arată că Silvestru a corectat greșelile strecurate în liturghierul greco-arab tipărit la Snagov în 1701. Cărțile au fost retipărite la Iași, în greacă și arabă, la mănăstirea Sf. Sava, cu cheltuiala lui Ioan Mavrocordat.

... Această a doua serie de cărți arabe se datorează protecției Mavrocordaților. Vestea lor mersese și în Occident, unde un orientalist francez, baronul de Sacy, cerea în 1811, informații consulului francez la București, Ledoulx, despre Silvestru al Antiohiei și cărțile tipărite de acesta în Țările Române.

Prozelitismul ortodox promovat de Constantin Brincoveanu cu ajutorul tipografiilor românești și al tipăriturilor grecești ne explică editarea, la București, în 1701, de către Serafim al Pisidiei, în limba greacă și turcă, cu litere grecești, a *Proschinitarului Ierusalimului și a toată Palestina*. Nicolae Iorga, într-o succintă prezentare a tipografiei la români, vorbește despre „răspîndirea cărților românești, în timpul lui Constantin Brincoveanu — „pe toată întinderea teritoriului locuit de români, a celor slavone dintr-un capăt la altul al Peninsulei Balcanice, a celor grecești pentru întreaga grecime, a celor arabe pentru Siria“.

Frumusețea tiparului românesc în această perioadă, în care arta tipografică românească atinge adevărate culmi, se datorează întregii prezentări grafice, descrisă astfel de Iorga: „ornamentația cu tulipe lungi invoalate, cu frunzișuri bogate, cu figuri mari în genul portretului sfântului Vasile, opere ale unui Damaschin Gherbst (poate Herbst), se dezvoltă cu multă varietate. Este meritul de neuitat al acestui Iberic [din Iviria, n.n.] trecut pe la Muntele Athos, simplu tipograf la început, apoi episcop de Rîmnic și la sfîrșit Mitropolit al țării, care, lucrînd întîi în pitoreasca insulă a Snagovului, aproape de București, în umbra celor trei biserici, apoi în celulele reședinței sale episcopale, a supravegheat el însuși lucrul camarazilor și elevilor săi“.

Editori, tipografi și corectori. Respectul pentru munca depusă la editarea cărților de acei care asigură realizarea lor tipografică (editori, tipografi, corectori) este oglindit de modul în care sînt întotdeauna menționați în chiar titlul cărților. Și în privința aceasta, continuitatea între perioada brîncovenească și cea fanariotă este izbitoare. Aceleași formule se referă la „efortul, grija sau strădania“ celor care s-au ostenit pentru a duce la bun sfîrșit tipărirea unei lucrări. Ceea ce se schimbă este proveniența socială a lor, treptata specializare, căci de la cărturarii care făceau la început și munca tipografică, se trece la adevărații profesioniști, mai ales începînd cu secolul al XVIII-lea.

Un regulament manuscris nedatat (B.A.R., ms. gr. 855) destinat tipografiilor, constituie încă o dovadă a acestei continuități. Textul începe — cum era și firesc — cu o laudă a bisericii ortodoxe, patroana tiparului din Țările Române, care aduce pace în această „țară creștină“. Urmează o lungă înșiruire a tuturor celor care asigură activitatea tipografică, fericindu-i pe cei ce lucrează într-un modest anonim: Iordache tipograful, Climent, tipograful din Rîmnic și toți acei pe care autorul acestor rînduri nu-i cunoaște. De asemenea, sînt amintiți și boierii, domnitorii Valahiei și Bogdaniei, care au tradus singuri sau au pus să se traducă diferite cărți valahe. Textul îi citează pe Mavrocordați, pe Brîncoveni, pe Basarabi și pe alți domni care „au activat cu rivnă și vor activa pentru folosul obștesc și spiritual și al acestei limbi românești în care se tipărește“.

Același text în limba greacă ne indică principalele reguli de organizare a tipografiei, precizîndu-se că eforul și administratorul tipografiei are totul în mîna sa și pe socoteala sa, adică toate cheltuielile și mijloacele, trebuînd să se îngrijească de toate cele care sînt necesare tipografiei, adică lemn, unelte, luminări, ulei, hirtie. Se arată apoi care sînt obligațiile sale la legarea și expedierea cărților. În ce privește munca zetarilor se explică necesitatea ca aceștia să compună exact după „izvor“ (model) și să se îngrijească de toate, urmărind buna încadrare a textului, cu un contur foarte strîns la fiecare rînd, ca să nu joace.

Nu știm cine a scris acest regulament, dar pentru că este în limba greacă și pare să dateze de la jumătatea sec. al

XVIII-lea, îl consemnăm pentru detaliile pe care le dă — valabile și pentru tipografiile grecești din țările române — precum și pentru sentimentul de patriotism românesc pe care îl reflectă. Faptul că se vorbește despre domnii pămînteni și fanarioți, fără discriminare, iar grija pentru tiparul în limba română este exprimată direct, ne arată încă o dată cât de legate sînt problemele tiparului românesc și grecesc din țările române și în sec. al XVIII-lea.

Așa cum spuneam, la început munca tipografică era asigurată de cărturarii greci veniți în Moldova și Țara Românească în această perioadă de înflorire a culturii grecești care este domnia lui Constantin Brîncoveanu. Datorită minuțioasei cercetări a lui Athanasie Karathanassis, în monografia închinată acestor învățați greci, care reconstituie nu numai lista îngrijitorilor de ediții și a corectorilor de la București și Iași, ci și activitatea lor din alte centre ale diasporei, avem astăzi o imagine mult mai completă decît cea pe care ne-o oferă Dim. Oikonomides în cele 3 articole menționate.

Cei 20 de editori și îngrijitori, în mare majoritate greci, sînt, în general, și personalități culturale ale vremii. Astfel, cîțiva dintre aceștia sînt cunoscuți și prin participarea lor la viața spirituală a comunităților grecești de la Padova și Venetia. *Panaghiot-Sinopeus*, de exemplu, care pare să fi fost invitat în Țara Românească de Sevastos Kyminites (compatriotul și viitorul său profesor) este îngrijitorul unei importante ediții bucureștene din 1699, iar mai tîrziu se stabilește la Venetia, apoi la Padova și la Brescia, unde ocupă mai multe funcții culturale. Gheorghe Trapezountios Hypomenas și Ioan Avramios sînt cunoscuți atît prin tipări-turile lor bucureștene, cît și prin activitatea editorială de la Venetia.

Dintre învățații vremii, amintim pe *Gheorghe Maiotas*, profesorul fiilor lui Brîncoveanu, care îngrijește șapte ediții apărute în tipografiile de la Snagov, Rîmnic și București, între 1697—1706, iar învățațul *Ieremia Cacavela* face corec-turile ediției lui Dositei al Ierusalimului (Iași, 1698). Și Sevastos Kyminites este îngrijitor de ediții în aceeași pe-rioadă, ca și cronicarul Mitrofan Gregoras și prolificul Constantin Daponte.

Tot din analiza lui Ath. Karathanassis reiese pregătirea de editor a lui Ioan Efesios, care a îngrijit tipărirea *Învățăturii dogmatice* a lui Hrisant Notara (București, 1703) și a avut cu acesta o corespondență pe teme editoriale în 1715, în legătură cu editarea, la Iași, a lui Ioan Damaschin, corespondență publicată în Hurmuzaki. Aceeași specializare pare să o fi avut și *Ignatios Fytianos*, care își începe activitatea la București, fiind recomandat lui Antim Ivireanul de Hrisant Notara.

Cunoscutul medic al curții brincovenesti, *Pantaleon Kalliarhis*, a editat o carte la București în 1702. Și George Castriotis îmbină ocupațiile de înalt dregător la curtea lui Brincoveanu și de trimis al domnului în Rusia, la Petru cel Mare, cu cele editoriale, îngrijindu-se de o ediție a lui Sevastos Kyminites și colaborând cu Nicolae Milescu.

Galaction Vidalis, care suportă cheltuielile *Antologhion*-ului tipărit de Antim în 1697, constituie o excepție în această perioadă de mecenat domnesc.

Dintre tipografiile români, Ioachim lucrează la Tipografia lui Dim. Pădure de la Iași, unde apar edițiile de texte ortodoxe ale patriarhului Dositei, după ce Tipografia de la Cetățuia își încetase activitatea. Alți activi tipografi români au fost Stoica Iacovici, Gheorghe Radovici și Ioan Postelnicul, care conduc Tipografia din București la începutul domniilor fanariote.

4. Tiparul grec din Țările Române în timpul domniilor fanariote

Domnia lui Nicolae Mavrocordat, deși inaugurează o epocă nouă, reprezintă și în privința tiparului o anumită continuitate, subliniată de Nicolae Iorga și pentru alte domenii, la începutul regimului fanariot. Se constată chiar o îmbunătățire a elementelor tipografice, prin varietatea și excepționala prezentare grafică a cărților. *Despre datorii* (București, 1719), scrisă de însuși domnitorul, este un exemplu de îmbinare a filosofiei clasice cu tradiția teologică. Ea va

Fig. 14. Stema Moldovei și a Țării Românești, imprimată în *Cartea despre datorii*, București, 1719, de Nicolae Mavrocordat.

cunoaște în următorii 20 de ani o ediție latină la Leipzig și una germană la Nürnberg.

Aceeași eleganță a tiparului — care caracterizează scrierea învățatului domn — este semnalată de Dan Simonescu și de Dimitrie Oikonomides și pentru ediția românească a textului liturgic *Slujbele de obște a tuturor Sfinților*. Asemenea realizări se datorau Tipografiei de la M-rea Antim, care avea litere grecești și chirilice. Apariția, paralelă, a două frumoase tipărițiuri, una românească iar cealaltă grecească, în condiții grafice atit de asemănătoare, ne arată intenția domnului de a continua opera tipografică a predecesorilor săi. Este vorba însă de o inițiativă fără urmări importante. În perioada care urmează asasinării lui Antim, tipărițiurile grecești rămân rare și tiparul grec este reluat, la București, abia la mijlocul sec. al XVIII-lea, odată cu reorganizarea Tipografiei Mitropoliei de către Neofit Criteanul. Acesta urmărea să asigure Tipografiei un venit cit mai substanțial, considerind că „tipărirea cărților era nu numai un ajutor dat învățămîntului și Bisericii, ci și o însemnată treabă de negustorie, care ține mai virtos de obiceiul afacerilor, decit de gusturile și toanele tipografului“. La sugestia mitropolitului Neofit, Mihai Racoviță a legiferat funcționarea tiparului, prin „Porunca“ dată la 3 dec. 1741. Se instituia atunci, pentru prima oară în Țările Române, într-o formă oficială, cenzura tiparului bisericesc, ceea ce însemna, de fapt, desființarea oricărei alte tipografii, în afara celor eparhiale.

La 20 iulie 1742, măsurile luate în problema tiparului de Mihai Racoviță se completau cu *Noua tocmeală*, un hrisov redactat în limba greacă și împodobit cu inițiale și ornamente viu colorate, care prevedea între altele, că mitropolitul „este dator să aibă purtarea de grijă, păsul și supravegherea tipării cărților sfinte..., încit cele ce vor fi a se da în tipar, să fie întâi încercate și cu scumpătate să se cerceteze de către Preasfinția Sa în privința învățaturii și a înțelesului, dacă sînt bine scrise după rînduială: apoi să se dea în tipar cele bune și folositoare...“ Veniturile tipografiei îi reveneau Mitropoliei.

Din primul an de funcționare, tipografia Mitropoliei editează traducerea românească a *Omeliilor* lui Ilie Miniat și citeva texte grecești închinat lui Grigore Ghica (1749) și lui Scarlat Ghica. Între 1749 și 1767 cînd tipografia își schimbă

denumirea. producția de carte greacă din Țara Românească este destul de săracă.

Din 1767, Tipografia Mitropoliei din București se transformă în „Tipografia de curind înființată a neamului ortodox al grecilor din București“, începându-și activitatea cu *Mărturisirea ortodoxă* (1767) și *Învățătura ortodoxă* (1768), aceasta din urmă în greacă și turcă, sub protecția lui Alexandru Ghica și a mitropolitului Grigore al Ungro-Vlahiei. Tipografia fusese adusă din Franța, de Ioan Fali-Gheorghe Constantinos din Ianina, cu mari eforturi și cheltuieli, scopul urmărit fiind acela „de a tipări diferite cărți folositoare pentru ortodocși“. Ne explicăm deci de ce tipografia începe cu reeditarea unui text celebru, ca de exemplu *Manualul* lui Hrisant Notara despre superioritatea Ierusalimului (1768), tipărit la București cu 40 de ani în urmă, iar în anul următor, cu reeditarea *Învățăturii ortodoxe* a lui Meletie Pigas. Literatura juridică fanariotă, care cunoscuse în a doua jumătate a sec. al XVIII-lea o remarcabilă înflorire sub forma manuscrisă a manualelor lui Mihai Fotinopoulos, începe să fie reprezentată în tiparul grec din Principate, prin editarea *Codului* lui Al. Ipsilanti (1780). Trei ani mai târziu, o nouă schimbare în titulatura tipografiei grecești ne arată că doi cunoscuți negustori-librari și tipografi — Nicolae și Ioan Lazaru — devin conducătorii tipografiei.

Tipografia fraților Lazaru, căreia i se adăuga și adjectivul „politicească“, era destinată să scoată mai ales cărți laice. Mai mult decît atît, tipografia nu era lipsită de o anumită tendință națională grecească — cum spune N. Iorga — propunindu-și încă de la întemeiere să „tipărească liber orice carte folositoare spudeilor (studioșilor) la școli și la bisericile ortodoxe ale neamului nostru“. Aici s-au tipărit — între altele — sub Mihai Const. Șuțu *Însemnările fizice* ale lui Moesiodax, în 1784, și scrierea lui Manolachi Persiano despre faptele vitejești ale lui Mavrogheni. Tot în timpul lui Mavrogheni se tipărea în 1789 *Descrierea Valahiei*, tradusă după Bauer. Activitatea acestei tipografii, pe care Mircea Tomescu o consideră a fi fost o întreprindere complexă tipografico-editorială de tip capitalist, se desfășoară deci între 1783—1789 și coincide cu o inovație introdusă în materie de tipar, și anume apariția cenzurei domnești. „În

1784 — scrie M. Tomescu — ca urmare a tipografiilor laice și a practicii de a se edita unele lucrări cu cheltuiala unor particulari, pe lângă cenzura bisericească se introduce și cea domnească“.

Pitacul din 29 febr. 1784, dat de Mihai Șuțu, pune capăt unei perioade în care cărțile apăreau numai cu „bлагословеніа“ înalților ierarhi. De la această dată se cerea și aprobarea expresă a domnului. „Fiindcă se cuvine a ști Domnia mea — scrie Șuțu mitropolitului — cele ce se dau în tipar la tipografia grecească sau românească, eată cu acest pitac dăm Prea Sfinției Tale în știre că de astăzi înainte, fără voia noastră, să nu cuteze tipografii nici vreun vivlion, nici oarecare altfel de scrisoare sau hirtie întâi veri cum a da în tipar ...“

Este evident că asemenea măsuri nu erau de natură să încurajeze tipărirea cărților laice. Editarea scrierii lui Moesiodax ne apare ca o excepție și este în această perioadă singura tipăritură realizată în Țările Române a unui profesor de la Academia Domnească. Și cărțile bisericești se editau din ce în ce mai puțin, ceea ce făcuse necesar apelul la cărțile transilvănene. Aceasta i-a determinat pe doctorul Constantin Caracaș, pe Stolnicul Răducanu Clinceanu și Slugerul Dumitrache Topliceanu să ceară domnului Ioan Caragea încuviințarea de a deschide o tipografie privilegiată pentru limbile română și greacă, angajându-se să o înzestreze cu materiale și cu meșteri tipografi în decurs de șase luni. Tipografia urma să fie instalată în casele domnești, la cișmeaua lui Mavrogheni, plătindu-se 100 de taleri chirie la biserică. Se cerea domnului monopolul tipografiei pentru 20 de ani, în toată țara, singura tipografie care mai putea lucra fiind cea de la Rîmnicul Vilcei. Cei trei asociați se obligau, în schimbul acestui monopol, să dea gratuit cărți de școală copiilor săraci, să dea un ajutor bănesc Spitalului Filantropia și să se îngrijească de buna funcționare a cișmelelor orașului. Se mai cerea stăpînirii delegarea unui efor dintre boierii de starea întâia, care să apere drepturile și privilegiul acordat tipografiei.

Verificarea făcută acestei cereri de către Divan ne dă ocazia să desprindem o interesantă evoluție în mentalitatea contemporanilor cu privire la monopolul tipografic. Într-ade-

văr, Divanul constată „că niciodată n-a existat în țară monopolul tipografic, dar încă de la Mihai Racoviță s-a hotărît că Mitropolitul singur are controlul imprimatelor bisericești și că nici particularii, arhieriei și boierii nu puteau tipări nimic fără de voia și blagoslovenia mitropolitului. Totuși, stabilirea unei asemenea cenzuri nu înseamnă că numai tipografia Mitropoliei (strămutată aici de la Colțea) are monopolul imprimării“. Această concluzie era întărită de faptul că în ultimii ani tipografia Mitropoliei nu folosisse deloc privilegiul său, încetînd orice activitate, ceea ce a dus la o mare lipsă de cărți bisericești. Necesitatea pentru preoți de a cumpăra cărți din alte părți prezenta mari dezavantaje, căci acestea fiind tipărite în afara țării sufereau influențe dăunătoare dreptei credințe. Divanul se referea la cărțile aduse din Transilvania și care adesea serveau prozelitismul catolic sau calvin.

Cererea celor trei boieri este deci bine primită de Divan și socotită a fi utilă și de folos obștesc „atît spre cele bisericești, cum și spre cele politicești“. Deși se menține dreptul Mitropoliei de a avea tipografie, se consideră absolut legal — în lipsa oricărui hrisov care ar interzice-o — deschiderea în țară a unei alte tipografii. Se prevede însă instituirea unei cenzuri. Cărțile bisericești, fie românești, fie grecești, din toate cele trei tipografii din țară (adică Tipografia Rîmnicului, a Mitropoliei și cea nou înființată) să fie în prealabil cercetate și aprobate de mitropolit. Se înțelegea prin aceasta numai o verificare a cărților din nou tipărite nu și noile ediții ale unor cărți deja apărute. Prevăzîndu-se unele întîzieri posibile ale apariției cărților, din cauza absenței mitropolitului, hrisovul mai prevedea delegarea episcopilor sau a altor „obrazе bisericești destoinice“ de către mitropolit, atunci cînd nu putea rezolva personal verificarea cărții.

Un alt punct important al hrisovului este acel care permite tipărirea de „filologhica“, adică de cărți care exprimă iubirea de învățătură, ceea ce crea un statut legal tipăriturilor laice.

Deși destinat a reglementa funcționarea Tipografiei de la Cișmeaua lui Mavrogheni, hrisovul recapitulează în cele mai mici detalii vechile privilegii date de Mihai Racoviță și de Ghica Vodă, explicîndu-se necesitatea noii tipografii în

termenii următori : „... și fiindcă tipografia mitropoliei s-au părăsit de vre-o 10 ani și au ajuns cărțile bisericești la lipsă, din care pricină sînt siliți preoții de cumpără cărți tipărite de la alte părți străine, în care se găsesc multe cuvinte vătămătoare și împotriva pravoslavniciei noastre credințe ... iar tiparul grecesc au lipsit cu totul de mai înainte, pentru aceea au găsit cu cale prinții arhieriei și dumnealor boiari făcîndu-ne și rugăciune a da hrisovul Domniei mele de întărire pentru întocmirea acestei tipografii grecească și românească de către mai sus numiții tovarăși, fiind de folosul și trebuința obștească, atît spre cele bisericești, cum și spre cele politicești...”

În ce privește scrupulele pe care și le făcea domnul pentru menținerea privilegiului Tipografiei de la Mitropolie, hrisovul precizează că i s-a propus mitropolitului „a să încărca Preasfinția sa cu tipografia aceasta ... și au dat răspuns în scris către domnia mea că nici starea Mitropoliei, nici arhieraticescul haractir nu sloboade a ține astfel de tipografie, ci numai se făgăduiește ca, oricînd vor trebui cărți bisericești în limba românească pentru trebuința bisericilor din toată țara, să se tipărească atît aici la Mitropolie, cît și la Episcopia Rîmnicului ...”

După cum s-a văzut, după ce Tipografia fraților Lazaru își încetase activitatea, tipărirea de cărți grecești înregistrase o mare stagnare. De aceea, domnul hotăra încă din primul paragraf al hrisovului, să se tipărească aici, în afară de cărțile bisericești, „cărți de învățătura copiilor, atît la școalele elinești cît și la cele românești ... atît în limba românească, cît și în limba grecească”. Textul se referea la manuale didactice, dar, parcurgînd *Bibliografia românească veche*, constatăm că în timpul lui Caragea se produce o firească laicizare a activității editoriale. În afară de cărțile de „învățătura copiilor”, găsim printre titlurile apărute la Tipografia de la Cișmeaua lui Mavrogheni (1818—1830), *Condica de legi* a lui Ioan Caragea, *Poeziile* lui Barbu Paris Mumuleanu și *Proclamația* lui Tudor Vladimirescu, fiecare dintre aceste cărți deschizînd o serie, marcînd o compartimentare nouă a preocupărilor românești. Tot aici, în Tipografia lui Caracaș, s-au tipărit cărți de literatură care ne amintesc repertoriul Teatrului de la Cișmeaua Roșie, în care au răsunit pentru prima oară, pe o scenă bucureșteană, replicile antidespotice,

indemnurile la lupta de eliberare și tot ceea ce putea înflăcăra o tinăra generație de patrioți români și greci în preajma Revoluției din 1821. Găsim deci printre autorii tipăriți pe Voltaire (*Brutus și Meropa*) și pe Alfieri (*Filip și Oreste*), precum și *Fanteziile morale* ale lui Polizois Contos, *Fabulele* lui Esop și *Harito și Polidor* de J. J. Barthélemy, atât de răspândite în bibliotecile timpului.

Cu toată grija arătată în continuare de Caragea Vodă activității tipografice, prin reînnoirea hrisoavelor anterioare ale Tipografiei de la Râmnicul Vlçii unde se tipăresc cărți bisericești, nu se poate compara producția tiparului grec din timpul domniei sale, cu aceea, contemporană pînă în 1821, a Tipografiei de la Iași.

Vom vedea că aceasta din urmă avea nu numai condiții materiale deosebite, datorită sprijinului dat de puternicul nucleu al luptei revoluționare grecești de la Viena, ci și o serie de texte importante scrise de Rigas și de alți luptători pentru libertate, pe care Emanuel Vernardos, fondatorul tipografiei grecești de la Iași, le-a tipărit înfruntînd rigorile cenzurii.

Tipografia greacă de la Iași. În perioada 1813—1821 a funcționat la Iași, pe lângă Mănăstirea Trei Ierarhi, o tipografie grecească creată în condiții destul de grele și într-o atmosferă de suspiciune care ne explică misterul care înconjoară crearea și activitatea sa. Una din datele controversate este chiar data întemeierii sale (1812 sau 1813), dar cercetările recente au lămurit această chestiune, căci Nestor Camariano — confirmat și de Elena Siupiur — a stabilit că trebuie admis anul 1812 ca dată de înființare a tipografiei grecești.

Inițiativa întemeierii acestei tipografii a fost luată de zece comercianți greci și români din Iași, care intervin pe lângă Divanul Moldovei pentru a obține aprobarea de a crea o tipografie grecească, necesară pentru binele patriei și pentru cultura tinerilor. Se semnala și interesul economic, explicîndu-se că este bine ca „banii care trebuiau să iasă pentru cumpărarea de cărți din țări străine să rămînă în patrie“. Solicitanții se înscriau totodată cu cite o sumă de bani. Unul din rapoartele boierilor moldoveni care reco-

mandau petiția spre aprobare, arăta că tipografia va lucra „foarte ieftin cărțile care sînt aduse cu mare greutate și cu multe cheltuieli din străinătate“, precizîndu-se că se vor tipări cărți de știință, de istorie și cărți bisericești.

Pe de altă parte, condițiile tipăririi de cărți grecești la Viena se înăspriseră în timpul lui Metternich, poliția și Ministerul de Interne supraveghind permanent mișcările grecilor. În perioada de neliniște care precede întemeierea Eteriei, grecii se străduiesc să-și stabilească o tipografie în afara Austriei, în Țările Române, Emmanuel Vernardos, care va deveni directorul acestei tipografii, anunța prin presă, la Viena, apropiata sa înființare și explica importanța sa pentru compatrioții greci, pentru întreaga națiune greacă, în situația în care se afla.

Intr-un raport din 8 iulie 1813 al șefului poliției din Viena, Ziber, destinat să-l informeze pe Metternich, se face o „expunere a proiectului de întemeiere a unei tipografii pentru neogreacă și alte limbi, la Iași și la București“. Se relatează pe larg renunțarea lui Dim. Alexandridis, de a comanda caractere și prese tipografice grecești și inițiativa în acest sens a fraților Emmanuel și Chiriacos Kapetanakis, care comandaseră caractere grecești pentru tipografia Grund, unde se editaseră două cărți. Ei își exprimaseră deseori intenția de a deschide o tipografie grecească la București și la Iași, cînd se va face pace. Și Neofit Duca — se arată mai departe — propusese tipografiei lui Zweck, care de asemenea tipărea în limba greacă, să o ia la București, la încheierea păcii, dar fusese refuzat de Zweck. Raportul spune, în continuare, că Anthimos Gazis tocmai își tipărește la Veneția *Lexiconul* în trei volume, iar cei care se pricep în acest meșteșug consideră că grecii, dacă vor să ducă la Iași caractere grecești, le pot cumpăra cel mai convenabil la Veneția.

Cu toate măsurile luate de administrația austriacă, din corespondența studiată de G. Laios, și anume, dintr-o adresă a Min. de Externe, se află la Viena că au ajuns la Iași atît caracterele grecești, cît și presa. Un grec, Petros Vasilis, le-a cumpărat la Lipsca, le-a dus la Viena și apoi la Iași. Ca urmare, s-a dat semnalul de alarmă la toate granițele și la agenții de la Iași, dar deși s-au făcut percheziții asupra negustorilor greci care treceau la vama din Viena, acestea au

ajuns în capitala Moldovei. Corespondența vorbește despre măsurile luate pentru ca orice fel de carte tipărită la Iași să nu intre în țară, iar pe de altă parte, să fie oprită ieșirea din Austria a lucrătorilor tipografi, a fabricilor de hârtie și a tuturor celor care se ocupă cu tipărirea și ilustrarea cărților și care contribuie la dezvoltarea tiparului în Moldova. Aceste ordine date la graniță sînt datate din 30 iunie și 12 iulie 1813. În 13 iulie, autoritățile austriece își transmit informația că tipografia grecească de la Iași va fi în curînd deschisă. Caracterele grecești au fost duse la Iași de Petros Vasilis de la Lipsca, prin Viena, pentru societatea comercială din Iași, Dioghenidis și Comp., din capitala Moldovei.

Perseverența poliției lui Metternich a făcut posibilă identificarea lui Petros Vasilis, care locuia la Viena și care comandase cu opt luni în urmă, la Lipsca, cca 4 cutii cu caractere grecești, expediindu-le firmei „Dioghenidis“ prin vama centrală.

Cele 4 cutii cu caractere grecești de la Iași, sustrase vigilenței austriece, vor aduce — după formula lui G. Laios — mesajul eliberării grecilor al acestei tipografii care a precedat revoluția.

Din listele de prenumerați se poate vedea că, în afară de inițiativa comercianților din Iași, tipografia a fost susținută și de domnul Moldovei, cler, boieri, intelectuali. Alegerea capitalei Moldovei era destul de firească, dacă ne gîndim — așa cum remarcă și Elena Siupiur — că Iașul avea o bogată tradiție în materie de tipar grecesc. Încă de la începutul secolului al XIX-lea, colonia greacă din capitala Moldovei se pregătea să întemeieze o tipografie, pentru a oferi centrului politic al mișcării de eliberare mijloacele necesare pentru tipărirea cărților grecești.

Documentele găsite de Elena Siupiur la Timișoara, care provin de la Consiliul aulic de război austriac și sînt datate din 1812, ne arată cu cită îndirjire se opuneau autoritățile imperiale instalării tipografiei grecești la Iași. Toate aceste documente sînt ordine trimise regimentului de frontieră de la Petrovaradin prin care se interzice, prin dispoziții severe, atât emigrarea în Principatele Române a muncitorilor tipografi, cit și trimiterea de material tipografic (caractere, hîrtie) destinate „întemeierii unei tipografii grecești la Iași“.

Opoziția cercurilor conducătoare austriace este explicabilă, pe de o parte prin concurența pe care tipografia ieșeană avea să o facă tipografiilor austriece, iar pe de altă parte, „prin deplasarea centrului politic și cultural grecesc spre răsărit — ceea ce însemna pregătirea emancipării sale de sub tutela imperială“.

Cele 20 de cărți tipărite în scurta sa existență — opt ani — aveau un conținut foarte variat corespunzând diferențierii gusturilor de la începutul secolului al XIX-lea: cărți religioase, literare (poezie, drama *Erast* de Gessner, *Dialogurile* lui Mably, cîntecele revoluționare), de istorie (*Istoria universală* și *Tratatul despre Epir* al lui Nicolae Polyenis), de drept (Codul Callimach), de medicină, manuale etc. Directorul tipografiei, Manuel Vernardos, era membru al Eteriei și un intelectual cu o bogată activitate ca profesor, colaborator al revistei *Loghios Ermis* și publicist. Militant activ al luptei de eliberare, Vernardos a publicat la tipografia din Iași o ediție ilegală a cîntecelor patriotice, *Ἄσματα καὶ πονημάτων διαφόρων*, pentru care se indica un loc de tipar imaginar: Cosmopolis. Nestor Camariano a reconstituit în două studii împrejurările în care a apărut această publicație clandestină, căreia i s-a atribuit multă vreme ca loc de apariție Veneția. În ce privește data publicării, aceasta este anul 1821. Vernardos fiind în curent cu pregătirile eteriștilor, a pus în circulație broșura o dată cu sosirea lui Ipsilanti la Iași, pentru a-i inflăcăra pe filelenii din Rusia, din Moldova și Țara Românească, cu cîntecele patriotice ale lui Rigas.

Publicarea proclamațiilor revoluționare ale lui Alexandru Ipsilanti este reluată, în ultima vreme, de Constantin Hatzopoulos, care nu crede că era posibil ca toate aceste proclamații să fi fost tipărite la Iași. Dacă acest lucru este admisibil pentru prima etapă (22—28 februarie 1821), cînd Ipsilanti se afla în capitala Moldovei, din momentul plecării sale însă în sudul țării, îndepărtîndu-se de Iași, pentru a ajunge apoi la București și la Tîrgoviște, se pune întrebarea: cum putea să-și tipărească proclamațiile la distanțe atît de mari de cartierul său general? Se putea oare ca Ipsilanti să-și fi publicat în continuare proclamațiile la Iași, atunci cînd se afla la Rîmnic sau la Tîrgoviște? Răspunsul lui C. Hatzopoulos este negativ, explicațiile referindu-se la distanțele prea mari,

care în condițiile vremii nu puteau fi parcurse atât de repede.

Comparând situația din Principate cu cea din Peloponez, unde Dimitrie Ipsilanti folosea o tipografie mobilă, de asemenea în scopul tipăririi unor ordine și proclamații necesare armatei revoluționare, C. Hatzopoulos crede că și Al. Ipsilanti a utilizat o asemenea tipografie portativă. El mai are în vedere și o a treia tipografie, cea pe care o conducea, la București, Hristoforos Krateros. Se stabilesc astfel trei categorii de proclamații, în funcție de locul tipăririi: 1) proclamațiile tipărite la Iași, în tipografia grecească din localitate, în timpul șederii armatelor eteriste în Moldova; 2) proclamațiile puse în circulație după intrarea trupelor eteriste în Țara Românească, la București, tipărite în tipografia grecească din localitate și 3) proclamațiile puse în circulație la Tîrgoviște, în timpul șederii aici a armatei revoluționare, precum și ultimul ordin de zi al lui Ipsilanti, care sînt publicate la tipografia portativă a statului său major.

Capitala Moldovei a fost deci un important nucleu al organizării grecilor pentru lupta lor de eliberare națională. Pe de o parte prin tipăriturile politice și literare inițiate de Emanuel Vernardos, el însuși eterist și în strînse legături cu cercurile revoluționare, iar pe de altă parte, prin activitatea școlii alilodidactice conduse de Gh. Cleobul și Nicolae Rosetti Roznovanu, Iașul a contribuit la crearea unor condiții primordiale pentru începutul luptei de eliberare grecească.

5. Finanțarea tiparului (mecenatul)

Intensificarea relațiilor cu Occidentul, în perioada domniilor fanariote, și impulsul dat școlii și vieții culturale în general corespund unei înfloriri a activității tipografice românești și grecești care marchează o nouă etapă. Dacă la sfîrșitul sec. al XVII-lea și la începutul celui de al XVIII-lea, tiparul românesc fusese pus în slujba întregii creștinătăți ortodoxe și multe cărți apăruseră în limba greacă, în secolul

al XVIII-lea, situația se schimbă. Istoriografia noastră a subliniat în repetate rânduri acest aspect paradoxal, al epocii fanariote: *tiparul este predominant românesc*, numărul cărților grecești fiind, în sec. al XVIII-lea, de numai 59, în raport cu cele 617 cărți românești, iar în secolul al XIX-lea, cărțile grecești sînt în număr de 62, în timp ce cele românești sînt 864.

După o altă statistică — nu mai puțin elocventă — între 1716 și 1780, se tipăresc la noi 20 de cărți în limba greacă (una la trei ani), față de 42 de tipărituri grecești dintre anii 1682 și 1716 (1—2 pe an).

Vedem deci că, deși ne aflăm în plină perioadă fanariotă, în care răspîndirea limbii grecești fusese favorizată mai ales de crearea a numeroase școli grecești și de existența unui învățămînt superior în limba greacă, la Academiiile Domnești din București și Iași, asistăm la un real progres al cărții românești și chiar al *cărții laice românești*, către sfîrșitul perioadei.

Dragostea de carte a domnitorilor fanarioti ne explică acest fenomen, căci era normal ca efortul pentru cultură și pentru răspîndirea ei, acumularea de cărți și manuscrise în biblioteci — ca cea a Mavrocordatilor — de renume mondial, iar, începînd de la sfîrșitul sec. al XVIII-lea, contribuția esențială a negustorilor greci și aromâni la apariția și difuzarea cărților, să se răsfrîngă pozitiv și asupra tiparului românesc.

Nu trebuie să rămînem însă cu impresia că domnii fanarioti nu au sprijinit tiparul grec, chiar dacă mai constatăm că, deși ei patronau Academiiile domnești și aveau la dispoziție tipografii cu litere grecești, „profesorii din cele două instituții de învățămînt superior printre care și N. Theotokis, nu au putut imprima nici o lucrare a lor în Principate”. (Dan Rîpă-Buicliu) Unele texte, cu un conținut științific sau ideologic, care puteau trezi suspiciunea Patriarhiei de la Constantinopol puteau fi mai ușor tipărite la Viena sau la Leipzig (căci la Veneția autorii se loveau de alt gen de interdicții, adică de opoziția Bisericii catolice). Și cunoscuta carte a lui Nicolae Mavrocordat, *Despre datorii*, după o primă ediție la București (1719), este reeditată la Lipsca, în 1722, în greacă și latină, la Tipo-

grafia Thomas Pritsch și la Londra, de asemenea în greacă și latină.

Continuând politica culturală a perioadei Brîncoveanu, Șerban Cantacuzino, domnii fanarioți încurajează și finanțează tiparul, sprijinind în mod deosebit edițiile venețiene și vieneze, care mulțumesc pentru această binefacere în epigrame și prologuri ditirambice.

Nicolae Iorga a arătat și pentru tipar caracterul de continuitate al primelor domnii fanariote: „Sub Fanarioți, nu se produc schimbări. De altfel, în vremea celor doi Mavrocordați, Nicolae și Constantin... ca și sub vărul lor Grigore Matei Ghica, nu se face altceva, în arta tipografiei, ca și în administrație sau în finanțe, decît reproducerea predecesorilor indigeni de importantă tradiție“.

Găsim deci în aceste cărți multe dovezi ale recunoștinței unor autori și traducători pentru mecenatul domnilor fanarioți sau chiar pentru unii boieri sau negustori care suportă cheltuiala tiparului.

Lui Constantin Mavrocordat — cel mai reprezentativ dintre domnii fanarioți, a cărui concepție iluministă s-a reflectat atît în politica sa internă, cit și în impulsul dat culturii — i se dedică cîteva importante cărți grecești. Astfel, Emanuil Romanitis îi prezintă, în calitate de traducător, Ο μετανοών ὁ διδασκόμενος, tipărită la Veneția în 1742. În 1757, Gheorghe Constantin din Ianina îi dedică un dicționar în patru limbi, de asemenea tipărit la Veneția. Și ediția din Lipsca (1758) a *Teatrului politic* îi este dedicată, întîi ca fiu al traducătorului și apoi ca unui principe care întrunește toate calitățile despre care tratează cartea însăși.

Interesul lui Constantin Mavrocordat pentru tipar s-a manifestat și prin sprijinul pe care l-a dat în a doua domnie a sa înființării primei tipografii particulare de la Iași. El i-a acordat un privilegiu lui Duca Sotiriovici, om învățat, care știa atît elina, cit și latina, privilegiu care va fi confirmat de Constantin Racoviță în 1750. Deși grec, Duca Sotiriovici se ocupa mai ales cu traduceri românești din limba greacă. El traduce, la cererea lui Iordache Cantacuzino, o serie de cărți necesare cultului, iar la îndemnul domnului, traduce *Octoihul*.

O domnie interesantă pentru tiparul grec este și aceea a lui Grigore Alexandru Ghica, domnul Moldovei, despre care

N. Iorga ne spune că era „om drept..., cărturar iubitor al școlii, reformator zelos, dar chibzuit“, ca și Alexandru Ipsilanti, care „era un om priceput în ale cărții“ și despre care Nicolae Iorga ne spune citind din Sulzer: „După Nicolae Mavrocordat, nici un domn, nici aici, nici în Moldova, n-a arătat învățaților atita considerație ca dînsul... va fi știut italienește și franțuzește din practica sa diplomatică țarigrădeană; în afară de limba aleasă a Răsăritului, de limba ce se vorbea în familia sa și de limba țării, ni se spune că știa și pe cea latină, ceea ce nu era obicinuit pe atunci“.

Lui Grigore Alexandru Ghica îi este închinată o carte tipărită de Nichifor Theotokis la Lipsca, în tipografia lui Breitkopf, în 1772—1773, care îi aduce omagii pentru protecția acordată.

O lucrare ca aceea a lui Meletie, mitropolitul Atenei, *Istoria ecleziastică*, apărută la Viena în 1783—1784, are fiecare din cele trei volume dedicat altui domn (vol. I lui Nicolae Caragea, vol. II lui Alexandru Constantin Mavrocordat, iar al III-lea lui Mihail Suțu), dedicația fiind direct legată de procurarea fondurilor, iar acestea de dorința fiecărui domn de a-și afirma prestigiul cultural, prin asemenea dedicații.

Cunoscuta *Călătorie morală a lui Cyrus* (Viena, 1783), tradusă după Ramsey de Polizois Lampanitziotis îi este dedicată lui Alexandru Ioan Mavrocordat Firaris, cel care va deveni „autor“ în timpul emigrației sale din Rusia.

Tot „comenzi“ ale domnilor fanarioți au fost și *Dictionarul franco-italo-grec* al lui Gh. Vendoti (cerut de Al. I. Mavrocordat Firaris) sau scrierea istorică a lui Persiano închinată lui Nicolae Mavrogheni. Lui Nicolae Mavrogheni îi este închinat și textul polemic al lui Ioan Geanet, care respingea teoria lui Ocellus despre natura Universului (Viena, 1787), apărut în greacă și franceză, cu o prefață care i se adresează domnului Țării Românești, asigurându-l că „printr-unul din acele evenimente minunate și inexplicabile“, scrierea fusese încheiată „în timpul glorioasei sale domnii“.

Un manual (Viena, 1795), tipărit sub îngrijirea negustorului Const. George Mandratzoglu, este închinat lui George Moruzi, mare dragoman. O încercare disperată de reabilitare a unei domnii compromise — aceea a lui Ioan Vodă Caragea — a luat forma unei broșuri anonime în text paralel grec-român,

tipărită la Viena, în 1818, la Tipografia Ioan Bart. Zvekios, care laudă în versuri ditirambice meritele domnului.

Deși numărul dedicațiilor de cărți către domnii fanarioți este mult mai mare, ne vom limita la aceste exemple.

Mai amintim însă aici că cercetarea bibliografică a semnalat și apariția unor cărți grecești datorită inițiativei unor cărturari români. Așa, de exemplu, în 1791, la Tipografia Joseph Baumeister din Viena, apare o culegere grecească de texte moralizatoare într-o frumoasă ediție închinată marelui spătar al Țării Românești, Ienăchiță Văcărescu. Cartea *Τροπαίων τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως*, a fost dată la tipar de Antonios Manuil, fiind tradusă de acesta din italiană, după lucrarea lui Gemeniano Gaeta, *Giovine istruito*. Textul lui Gaeta a fost completat de Antonius Manuil cu numeroase comentarii teologico-morale extrase din diferite alte scrieri și cu explicații de ordin bibliografic. La tipărirea sa a contribuit și negustorul Dimitrios Paulu, din Ianina. Aceasta este a doua carte grecească editată cu sprijinul lui Ienăchiță Văcărescu, cea dintii fiind tipărită tot la Veneția în 1771.

NOTE

- P. P. Panaïtescu, *Inceputurile și biruința scrisului în limba română*, București, Edit. Academiei R.S.R., 1965, p. 187. Idem, *Contribuții la istoria culturii românești*, București, Edit. Minerva, 1971, p. 357.
- V. Căndea, *L'humanisme d'Udriște Năsturel et l'agonie des lettres slavonnes en Valachie*, „Revue des Études sud-est européennes“ (RESEE), VI, nr. 2, 1968, p. 239—287; idem, *Semnificația politică a unui act de cultură feudală*, „Studii“, XVI, 3, 1963, p. idem, *Les intellectuels du Sud-Est européen au XVII-e siècle (I—II)*, RESEE, VIII, nr. 3, 1970 și nr. 4, 1970; idem, *L'Évolution des idées en Europe du Sud-Est. Tradition et innovation dans la culture des pays du Sud-Est européen*, Bucarest, 1969, p. 53—65, idem, *Istoria României și istoria universală*, „Studii și articole de istorie“, XVIII, 1972, p. 13—23.
- M. Berza, *Cultura în Moldova și Țara Românească (sec. al XVIII-lea)*, în *Istoria României*, București, 1964, p. 254—294; idem, *Problèmes*

- majcurs et orientations de la recherche dans la culture roumaine ancienne*, „Revue roumaine d'histoire“ (RRH), 1970, 3, p. 496—497.
- Eugen Stănescu, *Préphanariotes et phanariotes dans la vision de la société roumaine des XVII—XVIIIe siècles*, Symposium „L'époque phanariote“, Salonic, 1974, p. 347—358, idem, *Der Humanismus und die Anfänge der Ursprungs — und Kontinuitätsideen bei den Rumänen*, „Balkan Studies“, 13, 1, 1972, p. 65—88 idem, *Cronicari munteni*, Ediție Mihail Gregorian, I, București, 1959, studiul introductiv.
- Petru Vaida, *Dimitrie Cantemir și umanismul*, București, Edit. Minerva, 1972.
- G. Ivașcu, *Istoria literaturii române*, București, Edit. Științifică, 1969, p. 163—164.
- Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria României*, București, 1909, vol. XIII, p. 211—227.
- P. P. Panaitescu, *Patriarhul Dosoftei al Ierusalimului și Mitropolitul Dosoftei al Moldovei*, București, 1946, p. 4.
- Alexandru Duțu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII*, București, Editura pentru literatură, 1968, p. 36.
- Ariadna Camariano-Cioran, *Jérémie Cacavela et ses relations avec les Principautés Roumaines*, RESEE, III, nr. 1—2, 1965, p. 165—190.
- Alexandru Elian, *Epigrame funerare grecești în epoca fanariotă*, „Studii și materiale de istorie medie“, I, 1956, p. 335—341.
- Olga Cicanci și Paul Cernovodeanu, *Contributions à la connaissance de la biographie et de l'oeuvre de Jean (Hierothée) Comnène (1668—1719)*, „Balkan Studies“, 12, 1, Salonic, 1971, p. 179.
- N. Iorga, *Cîteva știri nouă relative la legăturile noastre cu biserica constantinopolitană în a doua jumătate a sec. al XVII—lea*, A.A.R., M.S.I., seria II, tom. XXXVIII, 1915, p. 18. Vezi și Emile Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, vol. II.
- Em. Legrand, *Recueil de poèmes historiques en grec vulgaire*, Paris, 1877, p. 129—189.
- N. Iorga, *Studii și documente*, XXI, p. 91 urm.
- Börje Knös, *Histoire de la littérature néo-grecque*, Stockholm, 1962, p. 451.
- Al. Helladius, *Status praesens ecclesiae graecae*, Moscova, 1814, p. 11.
- Ion Bianu, *Din cărțile vechi*, „Prinos D. A. Sturdza“, București, 1903, p. 186—190.
- Ștefan Ciobanu, *Dosoftei, mitropolitul Moldovei și activitatea lui literară*, Iași, 1918, p. 112; idem, *Orientări metodologice pentru istoria*

- literaturii române*, curs litogr., București, 1942—1943; idem, *Istoria literaturii române vechi*, I, București, 1947, p. 225.
- Al. Dușu, *Sinteză și originalitate în cultura română*, București, 1972, p. 90—123, cap. *Umanismul civic*; idem, *Coordonatele culturii românești în sec. XVIII*, București, Edit. pentru literatură, 1968, p. 31. idem, *Cărțile de înțelepciune în cultura română*, București, Edit. Academiei R.S.R., 1972, 168 p.
- Al. Elian, *Contribuția grecească la „Mărturisirea Ortodoxă”, „Balcania”, V, 1, București, 1946, p. 79—138.*
- idem, *Elemente de paleografie greco-română*, în *Documente privind istoria României. Introducere*, I, 1956, p. 373, idem, *Dosoftei, poet laic*, „Contemporanul”, 1967, nr. 21, p. 3.
- Dan Simonescu, *Spiritul critic în istoriografia veche românească*, București, 1943, p. 6.
- N. Iorga, *Istoria literaturii române în sec. al XVIII-lea*, I, București, 1901, p. 25—60.
- N. Cartoian, *Romanul occidental în literatura veche românească*, București, 1929, p. 88.
- Const. Noica, *Aristotelismul în Principatele române în sec. XVII—XVIII. Pentru valorificarea filozofică a lui Teofil Coridaleu*, „Studii clasice”, IX, 1967, p. 255.
- I. Ionașcu, *Le degré de l'influence des Grecs des Principautés Roumaines dans la vie politique de ces pays*, „Symposium phanariote”, Salonic, 1974, p. 217—228.
- Medlin William K. și Patrinelis Christos G., *Renaissance Influences and Religious Reforms in Russia, Western and Post Byzantine Impacts on Culture and Education (16-th and 17-th Centuries)*, Genève, Libraire Droz, 1971.
- V. Căndea, *Semnificația politică a unui act de cultură feudală*, „Studii”, XVI, 3, 1963, p. 651—671.
- V. Căndea, *L'humanisme d'Udriște Năsturel et l'agonie des lettres slavonnes en Valachie*, „RESEE”, VI, 2, 1968, p. 239—287.
- N. Iorga, *Byzance après Byzance. Continuation de l'Histoire de la vie byzantine*, Bucarest, 1971 (A.I.E.S.E.E.).
- Idem, *Vasile Lupu ca următor al împărașilor de Răsărit în tutelarea Patriarhiei de Constantinople și a bisericii ortodoxe*, București, 1913, p. 29 idem, *Istoria bisericii române și a vieții religioase a Românilor*, București, 1928, p. 293—300.
- idem, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, Bucarest, vol. VI, *Les monarques*, p. 21—24.

- P. P. Panaitescu, *L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila, archevêque de Kiev dans les Principautés Roumaines*, Paris, 1926.
- M. Berza, *Cultura în Moldova și Țara Românească (sec. al XVIII-lea)*, în *Istoria României*, București, 1964, p. 254–294.
- N. Cartoian, *Elemente occidentale în literatura veche românească*, curs 1926–1927, p. 137.
- Alkis Anghelou, Πλάτωνος τόχαι, Atena, 1963, p. 47–72.
- C. Dimaras, *Histoire de la littérature néohellénique*, Athènes, 1965, p. 65. V. pentru politica conciliantă a lui Chiril Lucaris față de catolicism, în cazul unei răscoale a popoarelor balcanice contra turcilor, recenzia lui A. Pippidi, *En marge d'un livre récent sur Cyrille Lucaris*, (Gunar Hering, *Ökumenisches Patriarchat und Europäische Politik (1620–38)*, Wiesbaden, 1968), „RESEE“, 1970, VIII, no. 4, p. 715 – 721.
- Cea mai completă lucrare închinată lui Coridaleu este frumoasa monografie a lui Cleobul Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'oeuvre de Théophile Corydalée (1570–1646)*, ed. a II-a, Salonic, 1961. Vezi și Const. Noica, *La signification historique de l'oeuvre de Théophile Corydalée*, „RESEE“, XI, no. 2, 1973, p. 283–306.
- Victor Papacostea, *Originile învățămîntului superior*, în vol. *Civilizație românească, civilizație balcanică*, București, Edit. Eminescu, 1983, p. 259–282.
- Zaharia Tspirpanlis, *I libri greci pubblicati dalla „Sacra Congregatio de Propaganda Fide“*, „Balkan Studies“, 15, 2, Salonic, 1974, p. 204 – 224.
- Emil Turdeanu, *Le livre grec en Russie: l'apport des presses de Moldavie et de Valachie (1682–1725)*, „Revue des études slaves“, 1950.
- Dan Simonescu, *Le monastère de Cetățuia (Jassy), foyer de culture de l'Orient Orthodoxe*, „Balcania“, 1943, VI, p. 357–365.
- *Bibliografia românească veche, 1508–1716*, vol. I, p. 255.
- Richard Clogg, *An attempt to revive turkish printing in Istanbul in 1779*, în „Middle East Stud.“, 10, 1979, p. 67–70. Vezi și Idem, *Early modern greek printed books in the Library of the British School at Athens*, în „O Eianistis“, V, vol. 27–28, 1967, p. 98–104.
- George Ivașcu, *Istoria literaturii române*, București, 1969, p. 224.
- G.M. Icnescu, *Istoria Mitropoliei Ungrovlahiei*, vol. II, 1708–1787, București, 1914, p. 119.
- Petre V. Haneș, *Nicolae Milescu și Biblia grecească Glykis (1687) din Veneția*, „Glasul Bisericii“, XXIII, nr. 9–10, 1964, p. 915–923.

- V. Căndea, *Semnificația politică a unui act de cultură feudală*, „Studii“, XVI, 3, 1963, p. 651—671.
- Emile Picot, *Notice biographique et bibliographique sur l'imprimeur Antim d'Ioir, métropolitain de Valachie*, „Nouveaux Mélanges Orientaux“, Paris, 1866.
- Al. Elian, *Antim Ivireanul apărător al prerogativelor scaunului mitropolitan al Ungrovlahiei*, „Studii teologice“, XVIII, 1966, nr. 9—10. Idem, *Legăturile mitropolitului Ungrovlahiei cu Patriarhia din Constantinopol și cu celelalte biserici ortodoxe*, în B.O.R., LXVII, 1959, nr. 7—10.
- A. Sacerdoțeanu, *Antim Ivireanul, arhivist, bibliotecar și tipograf*, „Glasul bisericii“, XXII, 1963, nr. 9—10, p. 883—886.
- N. Șerbănescu, *Antim Ivireanul tipograf*, „Biserica Ortodoxă Română“, LXXIV, 1956, nr. 8—10.
- G. Ștrempel, *Antim Ivireanul*, „Revista bibliotecilor“, XIX, 1966, nr. 9.
- Dan Simonescu, Victor Petrescu, *Tirgoviștea — vechi centru tipografic românesc*, Tirgoviște, Muzeul Județean Dîlbovița, 1972.
- Fanny Djindjihașvili, *Antim Ivireanul, cărturar umanist*, Iași, Edit. Junimea, 1982.
- Dan Simonescu și Emil Muracade, *Tipar românesc pentru arabi în sec. al XVIII-lea*, „Convorbiri literare“, III, București, 1939.
- Dan Simonescu, *Din activitatea tipografică a Bucureștilor (1678 — 1830)*, București, 1935.
- Virgil Căndea, *La culture roumaine et le Proche-Orient*, „IIIe Congrès International d'Études du Sud-Est Européen“, Bucarest, 1974, p. 62—63.
- N. Iorga, *Tipografia la români*, traducere din limba franceză de Liliana Iorga, „Almanahul graficeii române“, 1931, p. 40—41.
- Tit Simedrea, *Tiparul bucureștean de carte bisericească în anii 1740 — 1750*, București, 1965.
- Mircea Tomescu, *Istoria cărții românești de la începuturi pînă la 1918*, București, 1968.
- V. A. Urechiă, *Domnia lui Ioan Caragea, 1812 — 1818. Biserica. Școalele, Cultura publică*, „Analele Academiei Române“, Seria II, Tom. XX, M.S.I., p. 87 și urm.

- Olga Cicanci, *Cărturari greci în jările române (sec. XVII — 1750)*, în vol. *Intellectualii din Balcani în România (sec. XVII—XIX)*, București, Editura Academiei R.S.R. 1984, p. 15—67.
- Nestor Camariano, *Nouvelles informations sur la création et l'activité de la Typographie grecque de Jassy (1812—1821)*, „Balkan Studies“, 7, 1966, p. 61—76.
- Idem, *Ἄσματα καὶ πονημάτια διαφόρων. Chansons et opuscules patriotiques publiés à Jassy en 1821 par un hétéairiste*. Réédition avec une étude introductive par Nestor Camariano, Bucarest, 1966 (A.I.E.S.E.E.)
- Georgios Laios, *Ὁ ἑλληνικὸς τύπος τῆς Βιέννης ἀπὸ τοῦ 1784 μέχρι τοῦ 1821*, Atena, 1961, 134 p.
- K. K. Hatzopoulos, *Οἱ ἐπαναστατικὲς προκηρύξεις τοῦ Ἀλέξανδρου Υψηλάντη. Προβλήματα σχετικὰ μὲ τὴν ἐκτύποσή τους*, „Ἑλληνικά“ 33, Salonica, 1981, p. 320—375.
- Zezi, pentru caracterizarea perioadei, N. Iorga, *Istoria literaturii române*, vol. I, p. 355 și lucrările citate ale lui Barbu Theodorescu, Mircea Tomescu, Alexandru Dușu.
- Barbu Theodorescu, *Cartea veche românească 1508—1830*, „Mitropolia Olteniei“, an. XI, nr. 9—12, 1959, p. 589—602.
- Mircea Tomescu, *Istoria cărții românești de la începuturi pînă la 1918* București, 1968, p. 86—87.
- Dan Ripă-Buicliu, *O contribuție la „Bibliografia românească veche“* în vol. *Tirgoviște,—o cetate a culturii românești*, București, 1974, p. 83—91.
- N. Iorga, *Tipografia la Români*, p. 42, Idem, *Istoria literaturii române*, I, p. 360—361.
- Rodica Popescu, *Contribuție la Bibliografia românească veche (1746)*, în vol. *Valori bibliofile*, vol. II, București, 1983.
- C. Bobulescu, *O carte necunoscută*, Ἐγκώμιον, Chișinău, 1934.
- N. Iorga, *Istoria literaturii române*, II, p. 28.
- N. Vasilescu-Capsali, *O tipăritură grecească necunoscută închinată poetului Ienăchișă Văcărescu*, în vol. *Tirgoviște...*, p. 93—101.
- P. Cernovodeanu, *Jérémie Cacavela et le protestantisme*, R.E.S.E.E. XVIII, 1980, p. 293—310.
- Pompiliu Teodor, *Interferențe iluministe europene*, Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 1984, 255 p.
- Gheorghe Buluță, Sultana Craia, *Manuscrite miniaturate și ornate din epoca lui Matei Basarab*, București, Editura Meridiane, 1984, p. 5—44.
- Dan Horia Maziliu, *Literatura română în epoca renașterii*, București, Editura Minerva, 1984, p. 74 și urm.

Capitolul VI

TIPARUL GREC DIN PRINCIPALELE CENTRE ALE DIASPOREI

În condițiile create de cucerirea otomană, tiparul grec nu s-a putut dezvolta nici pe teritoriul grecesc, nici în zona balcanică și — cu câteva mici excepții — a trebuit să emigreze în marile colonii întemeiate de greci în Italia, în Țările Române și în Imperiul Habsburgic îndeosebi. Tipografiile grecești apar și în alte țări, în Anglia, Franța, Germania, Olanda și în Rusia, dar fără continuitate, ci cu un caracter ocazional. Ne gândim în primul rând la acele cărți grecești sau greco-latine pe care umanismul occidental le edita în scopuri erudite și didactice, sau la unele tipărituri care se datorau curentului filogrec sprijinit de ortodoxia rusă sau de politica țaristă în Balcani.

Excepțiile la care ne-am referit cu privire la existența tiparului în imperiul otoman sînt tipografia de la Constantinopol și cea de la Moscopole. Prima a fost creată în 1627, cînd Chiril Lucaris a reorganizat Academia Patriarhiei, instalînd pe lângă Patriarhie și o tipografie adusă de la Londra de Nicodem Metaxas. Aici s-a imprimat, în 1627, scrierea lui Meletie Pigas împotriva primatului papal. Încercarea de a tipări scrieri anticatolice redactate de teologi greci în însăși capitala Imperiului s-a dovedit însă a fi — după formula lui L. Vranoussis — „o inovație îndrăzneată“, pe care otomanii au considerat-o periculoasă și inutilă. Să nu uităm cît de virulente erau intrigile iezuiților împotriva acestor reacții ortodoxe și cît de activ participau ambasadorii europeni la disputele din jurul tronului patriarhal. Fără îndoială, moti-

vele politice și economice erau determinante chiar atunci când conflictul se purta pe teme bisericesti sau dogmatice.

După o durată efemeră (1627), tipografia de la Constantinopol a fost distrusă de turci. Abia în 1756 se vor mai tipări la Constantinopol cărți grecești de un interes foarte limitat de altfel. Tipografia patriarhală nu s-a putut reconstitui decât în 1798, când Biserica ortodoxă se vedea grav amenințată de valul de ateism pe care îl declanșase Marea Revoluție franceză și deschidea o campanie de necruțătoare polemică, publicând în acest an *Apologia creștină* redactată de Atanasie din Paros, din ordinul patriarhului Grigorie al V-lea și *Învățătura părintească* cerută de sultanul însuși.

Tipografia de la Moscopole este cea mai durabilă dintre aceste tipografii. Atât Valeriu Papahagi, cât și Victor Papacostea — pentru a ne mărgini la cercetarea românească — au arătat importanța acestei metropole a Peninsulei Balcanice între anii 1720—1770, renumită pentru înflorirea sa economică și culturală. Un contemporan o caracteriza în termeni entuziaști: „urbs amplissima non modo in tota Grecia, sed etiam per totum Turcarum imperium“.

În tipografia adusă la Moscopole de la Veneția de Grigore Konstantinidis, se tipăresc, pe lângă cele 13 *Acolutii* apărute între 1730—1744, și câteva cărți care au avut ecou în întreaga viață spirituală sud-est europeană. Cunoscutul *Epistolar* (conținând modele de scrisori) al lui Teofil Coridaleu, după o ediție apărută la Londra în 1625, cu cheltuiala lui Nicodem Metaxas, are o a doua ediție tipărită la Moscopole în 1743. Cartea este îngrijită de Grigore Moscopolitul și finanțată de câțiva prelați. Ostilitatea pe care o va trezi însă filosofia lui Coridaleu în cercurile patriarhale ne explică de ce această carte nu a putut apărea decât o singură dată la Moscopole, următoarele două ediții fiind tipărite la Halle (1768) și la Veneția (1786). Celelalte scrieri tipărite ale lui Coridaleu — cu o singură excepție — au fost publicate la Veneția, iar majoritatea operelor sale au rămas inedite. Pentru cultura românească cursurile sale, care transmiteau spiritul înnoitor al concepției neoaristotelice, au jucat un rol esențial în evoluția ideologică. Pe lângă manuscrisele cursurilor predate la Academiiile domnești de la București și Iași, circulau în Țările Române și copii ale edițiilor devenite atât de rare.

Așa ne explicăm de ce Academia R.S.R. posedă cea mai completă colecție de manuscrise și publicații coridalene, filosofia sa fiind o materie fundamentală a învățămîntului superior din Moldova și Țara Românească în sec. XVII—XVIII.

Două texte de polemică religioasă sint tipărite la Moscopole la interval de două decenii. Cel dintîi este *Mica Constituție împotriva papismului*, de Constantin Aghionaumitos (1746), iar al doilea, *Învățătura ortodoxă*, de Meletios Pigas (1765), renumitul patriarh al Alexandriei, care apăruse cu strășnicie ortodoxia la sfîrșitul sec. al XVII-lea.

Din Moscopole se trăgea și cunoscutul secretar domnesc și iatrofilosof de la curtea Mavrocordaților, format la Padova, Dimitrie Procopie Pamperis. Învățatul moscopolean a alcătuit acel prețios catalog al cărturarilor greci în care găsim și două din marile figuri ale culturii românești, Stolnicul Constantin Cantacuzino și Spătarul Nicolae Milescu, precum și doi compatrioți moscopoleni: Dionisie Mantuca și Ioan Halcheu, amîndoi formați în Italia, iar cel din urmă fost director al Colegiului Flanginian din Veneția și profesor al lui Teodor Anastasie Cavalioti Moscopoleanul.

În sfîrșit, în 1760, se tipărea la Moscopole *Introducerea în gramatică* a lui Theodor Anastasie Cavalioti, personalitate de frunte a mișcării culturale moscopolene, directorul și „sufletul“ Noii Academii din oraș (1750) cum îl caracterizează un cercetător grec. Format la școala filosofică a lui Evghenie Vulgaris și în țările Europei apusene (mai ales în Italia, la Veneția), Cavalioti a contribuit la constituirea unui puternic curent de cultură în Peninsula Balcanică, care a însemnat pătrunderea filosofiei moderne și combaterea aristotelismului învechit cu noi argumente, pînă în Țările Române.

Introducerea în gramatică apărea cu cheltuiala unui „nobil moscopolean“, Antonios Hagi Gheorghiu Bue, la tipografia Sf. Naum și era cerută de marele număr de iubitori ai limbii grecești din acest centru înfloritor.

Zece ani după apariția gramaticii, Cavalioti publică la Veneția, în tipografia lui Antonie Bortoli (1770), cea mai însemnată dintre lucrările sale: *Prima învățătură (Proto-*

piria), cu ajutorul material al moscopoleanului Gheorghe Tricupa, supranumit și Cosminski. Manualul era destinat claselor elementare de pe lângă Noua Academie din Moscopole și cuprindea în afară de abecedar, aritmetică, rugăciuni și proverbe, un vocabular greco-aromâno-albanez, alcătuit din 1170 de cuvinte. „Acest vocabular, spune V. Papacostea, a făcut celebritatea cărții și a așezat pe autorul ei între precursorii lingvisticii comparate“. Dispariția *Protopiriei* imediat după tipărire a fost explicată de același autor prin intoleranța pe care o arătau cercurile clericale față de limba națională a popoarelor balcanice, neadmițându-se ca asemenea limbi „barbare“ să fie puse alături de limba greacă, socotită sfântă (adică a bisericii). Chiar introducerea literelor latine, alături de cele grecești reprezenta o îndrăzneală, din punctul de vedere al acestor prelați. Însăși tipărirea la Veneția ne arată că „luminatul dascăl se va fi temut de lipsa de înțelegere a ierarhilor săi și a elementelor prea conservatoare din Moscopole“.

Interesul pe care acest prim vocabular grec-aromân-albanez — regăsit în 1773 și dispărut din nou pînă în 1935 — l-a trezit în lumea unor savanți lingviști ca Johann Thunmann, Frantz Miklosich și Gustav Meyer (la care se adaugă Theodor Capidan și Pericle Papahagi) și reapariția exemplarului de la Biblioteca Academiei R.S.R. (al doilea cunoscut) constituie o edificatoare pagină de istoria tiparului sud-est european. În mai bine de un secol și jumătate de la tipărire, s-au găsit doar două exemplare ale *Protopiriei*, „ambele în Apus, deci în afara zonei lovite de acțiunea clerului grec“. Salvarea celui dintîi s-a datorat, în 1773, învățatului moscopolean Hagi Ceagani, în timpul călătoriei sale în Germania, iar a celui de al doilea, unui negustor moscopolean aflat în Austria, după arderea orașului.

Dintre aceste tipografii de scurtă durată din Grecia ocupată, amintim pe cea de la Athos, care a scos o singură carte, în 1759, tipografia de la Corfu, instalată în 1797 de trupele lui Napoleon care debarcaseră în Insulele Ionice și micile tipografii din Chios și Kydonies (1819—1820).

1. Tiparul grec de la Veneția

Am văzut că tiparul venețian îi oferea lui Cavaliotti posibilitatea cea mai sigură pentru editarea scrierilor sale, datorită distanței pe care o punea între cenzura patriarhală și textele suspectate de aceasta. Primul centru către care ne îndreptăm atenția pentru a urmări interesul tiparului grec pentru Țările Române va fi Veneția, care adăpostise cea mai veche colonie grecească, devenind — cum s-a spus — „quasi alterum Byzantium“ după cucerirea Constantinopolului de către turci.

Importanța Veneției pentru viața culturală a grecilor a fost pusă în lumină de numeroase și temeinice studii, care au evoluat de la înregistrările bibliografice și documentare până la analizele moderne cantitative și de istoria ideilor din ultimii ani. Veneția este cel mai vechi și mai puternic centru al diasporei grecești, căci comunitatea greacă apare aici foarte curând după căderea Constantinopolului. Veneția este totodată, încă din primii ani ai apariției tiparului, un activ centru al tiparului grec (prima carte grecească fiind tipărită în 1471 adică la numai doi ani după apariția tiparului venețian). De altfel, în ansamblul producției tipografice a Veneției, cartea greacă reprezintă o pondere importantă, mai ales că, datorită curentului umanist, scrierile antichității devin cele mai căutate produse ale tiparului.

Activitatea tipografică era sprijinită de statul venețian pentru avantajele economice pe care i le aducea, iar arta tipografică venețiană a ocupat multă vreme primul loc în Europa, prin frumusețea edițiilor sale. Atmosfera liberală a Republicii Serenissime și autonomia ei în raport cu curtea papală au atras, încă din sec. al XV-lea comenzi tipografice din întreaga Europă și investirea multor capitaluri din afară pentru tipografiile venețiene. Până la sfârșitul secolului al XVII-lea, putem vorbi de o adevărată înflorire a artei tipografice venețiene, edițiile sale fiind cerute în toate statele europene.

Odată cu criza economică și socială în care intră societatea venețiană, la sfârșitul sec. al XVII-lea, micii tipografi dispar, iar activitatea editorială se concentrează în câteva mâini. În

dorința de a împiedica declinul tipografiilor și tendința de a se reedita vechile ediții — pentru a se evita riscul lipsei de cerere și asumarea unor sarcini economice — statul venețian a reglementat juridic acest domeniu, numind persoane cu experiență în problemele tipografiei, ca „sovraintendenti alle stampe“.

Tot începînd de la sfîrșitul sec. al XVII-lea, datorită progreselor economice și intelectuale ale grecilor — mai ales epiroții stabiliți la Veneția — (care acumulează mari averi din activitatea comercială și creează școli pe teritoriul grecesc), asistăm la înființarea marilor tipografii venețiene: *Glykis*, *Saros*, și *Panos Theodosiou*, a căror producție de carte a aprovizionat Țările Române și întregul Sud-Est european timp de două secole.

În 1670, își începe activitatea Tipografia lui *Nicolae Glykis*, proprietarul său făcînd parte dintr-una din cele mai ilustre familii *originare* din Ianina și stabilite la Veneția. Mari negustori, membrii familiei *Glykis* exercitau de mai multe decenii comerț cu diferite mărfuri, înainte de a se decide pentru comerțul de carte. Din 1670, cînd se înființează Tipografia *Glykis*, ei tipăresc în special cărți bisericești pe care le vînd în Turcia europeană și asiatică. La începutul acestui comerț de carte cu Grecia supusă era destul de greu de găsit o clientelă sigură. O serie de documente ne arată că lipsurile materiale și oprimarea — în regiunile ocupate de turci — erau puțin propice pentru deschiderea gustului pentru lectură. La 16 aprilie 1684—de exemplu—*Filippos Dimoulas* din *Trikkala* îi comunica firmei *Glykis*, în calitate de intermediar: „Aici oamenii se află în alte pericole și n-au de gînd să-și cumpere cărți ...“ și cere să i se trimită mai bine cădelnițe, ace de împletit și alte obiecte mai practice.

Din cînd în cînd, pentru a clarifica socotelile cu clienți aflați la o mare depărtare de sediul venețian, *Nicolae Glykis* se vedea nevoit să-și trimită fiul, pe *Mihail*, la Ianina, Arta, Sofia, Constantinopole și în alte orașe. După moartea lui *Nicolae Glykis*, în 1693, *Mihail* prefera să trăiască la Ianina și făcea scurte apariții la Veneția, neglijîndu-și comerțul și tipografia, pe care le lăsase în seama lui *Panos Stratis*, asociatul său.

Relațiile casei Glykis se întindeau pînă la Viena și Constantinopole. La începutul sec. al XVIII-lea încep să fie atestate și legăturile sale cu Țările Române (Țara Românească și Transilvania). Ultimul nepot al fondatorului firmei, Mihail, a trăit pînă în 1845. În aproape două secole de funcționare (1670—1854), Tipografia Glykis a tipărit cca 1200 de ediții.

Multă vreme, Tipografia lui Glykis și-a propus — așa cum spuneam — să aprovizioneze Grecia și Peninsula Balcanică cu cărți bisericești. O comandă a lui Panos Konomos din Corfu, din 2 iunie 1682, cerea firmei: antologhii, evanghelii, orologhii mari, evhologhii, octoihe etc. Mihail Glykis îi scria tatălui său, Nicolae, la Veneția, de la Ianina — unde am văzut că se instalase o vreme — cerîndu-i cărțile de care are nevoie pentru a putea lua parte la un iarmaroc („pazarul“ anual) de la Moscolouri, un sat de lingă Trikkala (în Thessalia occidentală). În 1681, o scrisoare similară a aceluiași Mihail Glykis făcea o comandă aproape identică, de data aceasta pentru iarmarocul de la Elassona, din aceeași regiune. Scrisorile, comentate de L. Vranoussis, „constituie o mărturie sigură pentru a cunoaște genurile de cărți și cantitățile pe care un asemenea iarmaroc dintr-un sat din Grecia continentală le putea difuza“. Cele 40 de titluri, comandate în 1635 exemplare, reprezintă trei categorii de cărți: 1) bisericești și religioase; 2) manuale didactice (abecedare, gramatici etc.) și cărți bisericești de uz școlar; 3) lecturi populare (literatură, sfaturi practice etc.). Ele reflectă dealtfel situația generală a producției tiparului grec din Veneția, cele trei categorii fiind caracteristice pentru specificul acestuia. Ceea ce scoate în evidență L. Vranoussis este însă aparența înșelătoare, la o primă vedere, a acestei liste, care dă impresia că jumătate din titluri sînt religioase și bisericești. După ce facem însă distincția între textele propriu-zis religioase — cerute într-un număr mic de exemplare (între 5—10 exemplare) și cele care erau de fapt utilizate în învățămîntul elementar (*Psaltirea* și *Octoihul* de exemplu), fiind cerute în sute de exemplare, înțelegem că acestea din urmă se adresau unui alt public decît cele dintîi, și anume unui public laic. „Evident, — spune Vranoussis — o altă clientelă, laică în majoritate, absorbea aceste cărți, aceeași clientelă care absorbea și cele 300 de exemplare ale

Pedagogiei (un abecedar al timpului) ...". Tot așa de clar reiese că Mihai Glykis, atunci când își făcea comanda nu putea conta, pentru cărțile liturgice, pe o clientelă numeroasă, și din această cauză, nu comanda decît cîte 5—10 exemplare. Reconstituind mica societate rurală pe care Glykis o aprovizionă cu cărți la iarmarocul de la Moscolouri (stabilită în 10—20 de sate dintre versantele munților Epirului și cîmpia Thessaliei), L. Vranoussis desprinde un număr de cca 300 de elevi la școala elementară, pe lingă care, însă, găsește și 10 elevi care-și continuau studiile la un nivel superior, căci învățau greaca veche. În ce privește literatura populară, aceasta este reprezentată de literatura propriu-zisă ('Απολλωνιος 'Ιμέριος etc.) și de opere ale literaturii cretane: 'Ερωφίλη, Ροδολίνος, Βοσκοπούλα etc.

Existența unei clientele românești a Firmei Glykis — pentru care cunoșteam doar ilustrul exemplu al Bibliei închinată de Glykis în 1687 lui Șerban Cantacuzino — este semnalată de alte scrisori, din perioada imediat următoare morții lui Nicolae Glykis (1693). În acești ani în care Mihail se stabilise la Ianina, făcînd scurte apariții la Veneția, ioanitul Panos Tomaras le scrie lui Panos Stratis și lui Mihail Glykis de la București (16 iulie 1696) „cît se poate de mîhnit că (aceștia) își neglijează afacerile comerciale“. La 23 februarie 1715, Savas Stoia din Brașov îi scrie lui Dimitrios Glykis, trimițîndu-i salutări din partea lui Gheorghe Bogdanos, Stoia, fiind probabil un intermediar român al lui Glykis.

Renumita tipografie venețiană care punea pe toate cărțile sale mențiunea: „Παρά Νικολάφ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων“ și emblema „Μέλισσα“ (Albina) a avut colaboratori printre cei mai cunoscuți cărturari greci ai timpului. Așa, de exemplu, corectorii tipografiei au fost: Nicolaos Bouboulinos, Ambrosios Gradenigos, Georgios Sougdouris, Meletie al Atenei, Ioan Avramie, Methodie Anthrakites, Spiridon Papadopoulos, Alexandros Kanghellarios, Spiridon Vlantis etc. Gherasim Vlahos cerea ca aceste corecturi ale cărților grecești să se facă „con molto studio e diligenza“, rugîndu-i pe colaboratori „să confirme integritatea sensului și justetea limbii și ortografiei grecești ...“ (Veneția, 16 mai 1682). Gherasim Vlahos vroia ca în felul acesta să nu se repete greșelile și lacunele tipăriturilor mai vechi.

În preajma Războiului pentru independență al poporului grec, ultimul membru al familiei de tipografi Glykis, Mihail, exprima într-un mesaj patriotic inserat în catalogul cărților tipografiei, în 1812, devotamentul său pentru cauza grecească, după cum urmează:

„Dedicat cu totul încă de mulți ani, numai ocupației mele tipografice, simt o inexprimabilă bucurie văzînd în fața mea marea bunătate și bunăvoință a conaționalilor mei eleni; și deoarece *din toate părțile Eladei* amintindu-și de mine îmi trimit fără întrerupere comenzile lor este o datorie obligatorie să dublez cheltuielile și eforturile, lucrînd cu cea mai mare îngrijire ... vom lupta în toate felurile pentru folosul iubitului nostru neam, mai ales acum cînd înaintează cu pași giganti în toate domeniile culturii ... Nu se gîndesc la nimic altceva, decît la patria lor, la neamul lor, la „multiubita Eladă“, pe care vor să o lumineze, să o învețe să o ridice, să o deștepte din letargie și întărită de exemple vechilor străbuni, să scuture jugul și să se elibereze. Deși îi flatează prin dedicații și pe înalții principii ai Moldovlahiei ca pe „protectorii neamului Romeilor și fortărețele Ortodoxiei“, Nicolaos Glykis, îi dedică lui Al. Orlof o ediție în 1770.

A doua tipografie grecească de la Veneția, aceea a lui Nicolaos Saros, originar din Ianina, a funcționat între 1681 și 1778, dînd aproximativ 200 de ediții.

A treia tipografie grecească importantă de la Veneția este aceea a lui Theodosiou. Frații Dimitrios și Panos Theodosiou din Ianina au exercitat între 1755—1824 o activitate înfloritoare în cei 70 de ani care preced Revoluția greacă.

Întemeierea tipografiei de către Dimitrios Theodosiou are loc în 1755, în condițiile ostile create de opoziția lui Nicolaos Glykis, în a cărei tipografie învățase meserie Dimitrios și lucrase timp de opt ani. Din 1745 era director al tipografiei Glykis și proprietar al librăriei pentru desfacerea cărților, pe care însă o conducea în numele lui N. Glykis. După ce e silit să repete de două ori cererea de deschidere a unei tipografii proprii, Dimitrios o obține de la Senatul venețian, luîndu-și obligația față de acesta să editeze cărți în limbile slave pentru populația slavofonă din Peninsula Balcanică.

Pentru tipografiile care editau cărți în limbile Europei Orientale și cele din Mediterana Orientală, statul venețian luase unele măsuri speciale, adevărate excepții ale legislației obișnuite care reglementau funcționarea tipografiilor. Aceste excepții se refereau la posibilitatea pentru tipograf de a-și alege singur corectorul, de a stabili remunerația personalului, prețurile cărților pe care le edita etc.

Repetându-și cererea către Senatul venețian, la 1 aprilie 1755, Theodosiou declară că își ia obligația să tipărească cărți în limbile slave, nu numai pentru ortodocșii din Bosnia, Serbia și Bulgaria și din alte țări supuse Imperiului otoman, așa cum se angajase în prima sa cerere, ci și pentru uniții din statul maghiar și pentru *locuitorii Țării Românești*. El adaugă că aceste cărți interesează în cel mai înalt grad pe regina Ungariei (Maria Tereza) și pe principele Țării Românești Constantin Racoviță. Din documentele publicate de G. Ploumidis, reiese chiar că tipograful venețian intenționa să publice „*in lingua valacha tutti quei libri che potranno servire per l'ufficiatura delle Chiese in quello stato; E ben affetta anche la Regina d'Ongaria alla stampa dei primi in illirico; desiderata è dal Prencipe di Valachia la stampa dei secondi in valaco come rilevo da notizie recenti avute*“ (s.n.). La recomandarea acestei cereri de către Universitatea din Padova, se precizează că Demetrios Theodosiou vrea să înființeze „una nuova stamperia di caratteri illirici ed essequire l'eddizioni, che necessarie sono alla offziatura delle chiese in Bosnia, Serbia e Bulgaria, e degli Ungari e *Vallachi*, stampando secondo i vari dialetti delle nazioni, onde rendere piu esteso e maggiormente profittevole un tal comerzio“.

Toate documentele care se referă la tipografia Theodosiou, caracterizează activitatea acesteia ca fiind necesară pentru Bosnia, Serbia și Bulgaria, pentru unguri și *valahi*. Într-o cerere a lui Dimitrios către Senatul venețian, din 12 aprilie 1769, se adaugă necesitatea unui „*nuovo traffico di libri necessari all'ufficiatura delle chiese in Bossnia, Servia e Bulgaria, e degli Ongari e Vallachi* ...

Producția tipografică a celor patru mari tipografii grecești de la Veneția (căci tipografiilor grecești Glykis, Saros, Theodosiou li se adăugase și una italiană a lui Bortoli), a fost, pînă la sfîrșitul sec. al XVIII-lea, principala sursă de

cărți grecești a Greciei supuse și a Țărilor Române și sud-est europene. Ce a însemnat această activitate tipografică pentru lumea greacă și balcanică se poate vedea din analiza făcută de cercetătorii greci pentru a desprinde destinația cărților, publicul cărui i se adresa, laicizarea progresivă a lecturii dar și întârzierile produse de atitudinea conservatoare a Patriarhiei de la Constantinopol.

Privite în ansamblul lor, cărțile grecești editate la Veneția aveau mai ales un caracter bisericesc și didactic, erau cărți uzuale, funcționale, răspunzând nevoilor imediate ale populației grecești aflate sub stăpînirea otomană. Lipsa unor tipografii pe teritoriul grecesc făcea absolut necesară procurarea cărților din afară. Chiar și cărțile de delectare, cu caracter literar, urmăresc un scop practic, și anume instruirea cititorului. Trebuie remarcat, în acest sens, zelul tipografilor, care declară, folosind chiar unele formule retorice „eu însă prin apelul meu pe care îl fac neamului nostru și prin pasiunea caldă pe care veșnic o am pentru cel mai mare progres și folos al compatrioților mei ...“.

Am văzut că Tipografia Theodosiou se distinge prin tipărirea de cărți în limbi străine, slave în general, și armenesti. Deși documentele menționate mai sus precizează că se vor trimite în Bosnia, Serbia, Bulgaria, Ungaria și Valahia cărți slave și în alte limbi, iar unul dintre documente se referă clar la limba română, G. Ploumidis nu utilizează această din urmă informație și crede că se trimiteau în Țara Românească edițiile slave. În realitate, tipografia n-a apucat să publice cărți în limba română, așa cum intenționa în 1775, dar ea a procurat Țărilor Române multe cărți în limba greacă și a reeditat unele dintre acestea apărute, într-o primă ediție, la București.

Perioadele de activitate intensă ale Tipografiei Theodosiou sint: 1770, 1777—1778, 1780 și 1783—1784, 1800 și 1803—1806. Printre corectorii tipografiei se numără cei mai mari învățați greci ai vremii: Alexandros Kanhellarios, Gheorghios Konstantinou, Agapios Loverdos, Mathaios o Kris, Spiridon Papadopoulos, Chiriakos Hairetis, Spiridon Vlantis, Anthimos Gazis etc.

Tipografia italianului filelen Antonio Bortoli, considerată a patra tipografie de cărți grecești din Veneția, a lucrat între

anii 1702—1788, editînd cele mai multe cărți în perioada 1750—1779. Și aici au lucrat în calitate de corectori personalități ca Alexandros Kanhellarios, Gheorghios Konstantinou, Gheorghios Patousas și Serafim Pissideios.

Amintim printre colaboratorii acestor tipografii pe cei care, pe lângă activitatea lor de la Veneția, au trăit și au lucrat și în Țările Române. Ioannis Avramios, de exemplu, născut la Veneția din părinți crețani, a colaborat la o serie de ediții importante la Tipografiile Glykis și Saros, în anii 1691—1709. În acest an a părăsit Veneția, plecînd în Țara Românească, unde se desfășura acea înfloritoare activitate tipografică inițiată și patronată de Constantin Brîncoveanu și de Hrisant și Dositei Notara. Gheorghios Maiotas a lucrat la tipografia Saros în vreme ce era și preot paroh al bisericii grecești din Veneția. Activitatea sa ulterioară în Țara Românească, în calitate de preceptor al fiilor lui Brîncoveanu și colaborator al lui Antim Ivireanul în materie de traduceri tipărite la București și Snagov este bine cunoscută.

Athanasios Kondoidis și Athanasios Skiadas sînt doi cărturari greți care au trăit, atît în Țările Române, cît și în Rusia, după o perioadă de activitate culturală la Veneția. Cel dintîi, elev al colegiului Flanghini din Veneția, începe o carieră ecleziastică și pleacă la Constantinopol, în 1709, de unde însă, acuzat de sentimente filoruse este alungat și nevoit să se refugieze la curtea lui Nicolae Mavrocordat, la Iași, unde se găsește în 1710—1711. În două din scrierile sale adresate lui Hrisant Notara — protectorul său — Kondoidis se referă la o traducere, pe care i-o incredințase Hrisant, dintr-un „poet al Bisericii orientale“ al cărui nume nu este menționat. În ambele scrisori, el cere un „Lexicon“ și un text ecleziastic, care reprezentau pentru el instrumente de lucru indispensabile.

Atît activitatea sa de traducător și profesor în Rusia (unde îl însoțește pe Cantemir în exil), cît și cea a lui Athanasie Skiadas și a fraților Leihoudis, au jucat un rol hotărîtor în formarea teologilor ruși pentru susținerea polemicii dogmatice cu propaganda catolică.

Athanasios Skiadas, de asemenea fost elev al Colegiului Flanghini din Veneția, cu studii universitare la Padova, devine, în 1716, consilier al lui Petru cel Mare. În această calitate, el

publică la Veneția, la Antonio Bortoli, în 1737, o biografie a lui Petru cel Mare, care va contribui — împreună cu alte texte închinat țarului reformator — la crearea aceluși mit scump grecilor al salvării lor de către „neamul blond“. Cartea lui Skiadas are însă și o reală valoare științifică, deoarece înregistrează aspecte culturale importante ale Rusiei lui Petru cel Mare, reproducind de exemplu regulamentul Academiei din Petersburg.

Revenind la Veneția, în 1730, Athanasios Skiadas devine un colaborator al Tipografiei A. Bortoli, pentru care traduce *Aventurile lui Telemah* de Fénelon, carte a cărei circulație în sud-estul Europei, sprijinită și de tiparul vienez, a avut o semnificație ideologică deosebită, prin critica adusă monarhiei absolute.

Pentru a ne face o idee despre productivitatea tipografiilor grecești de la Veneția, reproducem, mai jos — după L. Vranoussis — cifra totală de ediții a fiecăreia din aceste tipografii, cifră care are un caracter aproximativ:

- Tipografia Glykis, în perioada 1670—1754, 1.200 ediții
- Tipografia N. Saros, în perioada 1681—1778, 200 ediții
- Tipografia Theodosiou, în perioada 1755—1823,
400 ediții gr.
80 sîrb.
20 arm.
- Tipografia Antonio Bortoli în perioada 1702 — 1788,
240 ediții

Cărți reprezentative pentru Țările Române, tipărite la Veneția. Poemul vîstierului lui Mihai Viteazul, Stavrinou, *Vitejiile preaevlaviosului și preaviteazului Mihai-Voevod*, scris de acesta în Transilvania, la Bistrița, a fost scos din anonimatul manuscriselor inedite, devenind una din cele mai editate lucrări grecești de la Veneția. Întîmplarea a făcut ca, după cîteva decenii de la scrierea sa, poemul să intre în posesia lui Panos Pepanos (grec din Epir, care trăia în Țara Românească pe la 1640 și era prieten cu Matei al Mirelor) împreună cu un poem al acestuia închinat tot lui Mihai Viteazul, *Istoria celor întîmplate în Țara Românească*. Traducerea titlului este următoarea: Povestire foarte frumoasă despre

Mihai-Vodă, cum a domnit în Țara Românească, cum a omorât pe turcii cari s-au găsit acolo, cum a făcut multe viteji și cum a fost omorât din invidie fără luptă.

Pepanos a tipărit cele două poeme în același volum, pe cheltuiala sa, deschizând o serie de reeditări care se vor repeta în secolele XVII—XVIII. Succesul lui Stavrinos a fost foarte mare, atît prin faptul că aceste poeme cîntau vitejiile lui Mihai Viteazul, un erou în care-și puseseră nădejdea eliberării grecii și celelalte popoare balcanice, cît și prin forma sa naivă, versificată, care plăcea în rîndurile maselor populare. Atît Stavrinos, cît și Matei al Mirelor au găsit imitatori în Diacrusis, ca și în Ignatie Petriș care prelucrează epopeea lui Dighenis Acritas, imitînd pe Stavrinos și pe Matei al Mirelor — probabil după o ediție venețiană, crede D. Russo.

Poemul lui Stavrinos a fost temeinic studiat de Vasile Grecu care a lărgit interpretările date de Demostene Russo și le-a adăugat și unele explicații inedite, atît cu privire la datarea poemului, cît și la identificarea autorului, relațiile sale cu Mihai Viteazul și uciderea sa și a fiului său Gheorghe, în timpul primei domnii a lui Ștefan Tomșa. Vasile Grecu semnalează utilizarea de către Stavrinos a unei gramatici și limbi proprii, lucru dovedit de existența — în ediția dată de ieromonahul Neofit în 1672 — a unui glosar de cuvinte românești. Comparînd textul cronicii lui Mihai Viteazul cu acela al cărților populare care se bucurau de o largă circulație, ca de exemplu *Istoria lui Belizarie* sau *Viața lui Alexandru cel Mare*, el constată că Stavrinos s-a inspirat adesea din acestea, împrumutîndu-i domnului român trăsături proprii eroilor greci.

Numeroasele ediții venețiene ale poemului, care între 1650 și 1806 se succed într-un ritm de aproximativ o ediție pe deceniu, sînt o dovadă a succesului pe care vitejiile acestui erou contemporan îl găseau printre grecii și cititorii de greacă din Peninsula Balcanică. Considerăm deci poemul lui Stavrinos ca fiind în egală măsură reprezentativ pentru istoria românească, pentru fondul cultural comun al popoarelor balcanice și ilustrînd — alături de alte cărți de largă audiență — rolul de centru cultural al sud-estului european jucat de Veneția și de tipografiile sale grecești.

În sfîrșit, popularitatea de care s-a bucurat poemul lui Stavrinos care cîntă vitejiile lui Mihai Viteazul, mai este

532463

ΑΝΑΡΑΓΑΘΕΙΑΙΣ

Του Ευσεβίου, & Α' υδρωπέτου

ΜΙΧΑΗΛ
ΒΟΕΒΟΔΑ.

Ετι δε ἐπιτάσσεται ἐπιβίβωσις ἐς τὴν Οὐγκροβλαχίαν
ἀπὸ τῶν καιρῶν ὅτε ἀρτίτετος ὁ Σερμπανός
Βοϊβόδας, ἔως Γαβριὴλ Μογιλά Βοϊβόδα.

Ετι δε περὶ χειρὸς ἐπιτάσσεται παραγγελίας πεισματικῆς
πρὸς τὸν Ἀλέξανδρον Ἡλιόσι Βοϊβόδα, ἐπὶ
ὅλης τῆς ἡμετέρας Ἑλβετίας, καὶ Σερβίας
περὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

ΕΝΕΤΗΣΙ, 1710

Περα' Νικολάου τῆς Σέρβης, αΨι.
Con Licenza de' Superiori.

Fig. 15. Foaia de titlu a cărții: Stavrinou, Vitejiile lui Mihai Viteazul
Veneția, Tipografia N. Saros, 1710.

dovedită și de cronică în versuri a lui Gheorghe Palamed intitulată *Istorie cuprinzând toate faptele și vitejiile și războaiele strălucitului Mihai voievod, domnul Ungrovlahiei, Transilvaniei, Moldovei...*, scrisă în 1607. Acesta însă, rămânând sub formă manuscrisă, nu a cunoscut răspîndirea scrierii lui Stavrinou.

Tot la Veneția apare în 1631, la Tipografia Ioan Antonio Juliano, o carte deseori reeditată, deci mult citită, *Carte istorică cuprinzând pe scurt felurite și interesante istorii, începînd de la zidirea lumii pînă la căderea Constantinopolului*, adunată din diferite istorii și tradusă în greacă populară de Dorotei, mitropolit al Monembaziei, din inițiativa lui Apostol Tigara din Ianina. Cartea a fost scrisă la curtea lui Petru Șchiopul și e dedicată domnului Țării Românești, Alexandru Coconul, fiul lui Radu Mihnea. Editorul spune în prefața dedicației că i se cuvine lui Alexandru Coconul această carte, pentru că este strănepotul lui Petru Vodă Șchiopul, din ordinul căruia s-a adunat și s-a strîns cu cheltuiala și sub supravegherea fratelui său, Zotu Tigara. Petru Șchiopul arăta mult interes pentru cultură, pentru cea greacă îndeosebi. Autorul compilației trebuie să fi fost însă — după unii istorici — Ierotei al Monembaziei, care se afla la curtea lui Petru Șchiopul. Succesul cărții s-a datorat și faptului că nu existau alte scrieri de istorie universală în limba greacă populară la data aceea.

Din tipografiile grecești din Veneția ne vine și *cronograful lui Matei Cigala* (Veneția, 1637) care cuprinde un compendiu de istorie în care intră și cucerirea Constantinopolului, sinoadele ecumenice, istoria patriarhilor, istoria Veneției ș.a., adunate din mai multe cărți de istorie și traduse în limba populară de Matei Cigala din Cipru. Acest cronograf îl continuă pe al lui Dorotei și ca și acesta a fost tradus în românește în secolul al XVII-lea, de Pătrașcu Danovici, iar mai tîrziu de mitropolitul Dosoftei. Contribuția tiparului venețian la redactarea *Sinaxarului* lui Dosoftei este esențială, căci el folosește pentru această traducere „despre grecește și despre sîrbește“, *Sinaxarele* lui Maxim Margunios, apărute la Veneția în 1607, cronografele lui Dorotei al Monembaziei (Veneția, 1631) și Matei Cigala (Veneția, 1637) și *Noul Paradis* al lui Agapie Landos (Veneția, 1664). (D. Russo).

Cigala folosește un izvor comun cu acela al *Cronicii* lui Dorotei. Prin acest cronograf a intrat în cultura românească *Legenda Troadei*, precum și o serie de povestiri și legende apocrife bizantine foarte gustate de cititorii timpului. Unele din aceste legende, traduse în românește după prototipul grecesc, s-au extras din cronograf, iar apoi au circulat ca scrieri independente, fiind uneori amplificate de copiiști, ca de exemplu, în cazul următoarelor: *Istoria Troadei*, *Legendele referitoare la Sf. Constantin*, *Boieriile curții bizantine* etc. Micul tratat de istorie a Veneției din *Cronica Brancovici* este, de asemenea, cuprins în cele două cronografe și nu a fost scris de Stolnicul Cantacuzino, așa cum a crezut N. Iorga. Tot Demostene Russo a demonstrat că cele două cronografe grecești au fost utilizate și de cronicarii români (Miron Costin, Radu Popescu), iar traducerile lor românești sînt răspindite în numeroase biblioteci din țară și din străinătate.

Majoritatea *cărților populare* care au circulat în Țările Române, în sec. XVII și XVIII au la bază un prototip grecesc de la Veneția. După o îndelungată circulație manuscrisă — în literaturile slave ortodoxe și la noi — romanul *Sindipa* a fost tipărit, în cadrul comunității grecești din Veneția în 1744. Romanul circulase însă în literatura noastră cu mult înaintea apariției acestei tipărituri. Cea mai veche versiune românească a romanului lui Sindipa este aceea copiată în 1703 de Costea Dascălul de la biserica Scheilor din Brașov, după un prototip venit probabil din Țara Românească, care fusese tradus în a doua jumătate a veacului al XVII-lea. Romanul a continuat să circule sub formă manuscrisă românească pînă la începutul sec. al XIX-lea, fiind tipărit pentru prima oară, la noi, în 1802, la Sibiu, de Simeon Pantea.

Erotocritul a fost tipărit pentru prima oară, la Veneția, în tipografia Antonio Bortoli, în 1718. În prefață, tipograful venețian, după ce amintește cărțile pe care le-a publicat, din „calda prietenie și marea considerație pe care o nutrește pentru națiunea greacă“, adaugă că „pentru recreare și desfătare“ a tipărit „*Erotocritul*, poemă veche, atît de lăudată și răspîndită în insulele Adriaticeî, Peloponez și mai ales în ilustra cetate a Zantei ... care este compusă în idiomul cretân; s-a răspîndit în insulă (Creta) și în alte locuri unde face farmecul și deliciul tuturor cititorilor“. În Țările Române, *Ero-*

tocritul a pătruns prin tipăriturile venețiene „mai întâi în coloniile grecești care gravitau în jurul curților domnești din Iași și București și de la care au trecut apoi și în societatea românească“. Prima traducere românească a fost făcută între 1770—1780 de Hristodor Ioan Trapezontu, într-o limbă plină de grecisme. A doua traducere a fost făcută de un român necunoscut, care introduce o notă personală, rezumînd unele pasaje, versificînd altele, sau făcînd reflecții și exprimîndu-și propriile sale impresii. Anton Pann, referindu-se la numeroasele tălmăciri românești manuscrise, spune:

„Numa-n românește pînă astădată / Nu s-a văzut încă în tipărire dată / Dar tradusă în proză la mulți se găsește / Și la alți în versuri ca și în grecește ...“.

O mie și una de nopți (Halima), „una din cele mai frumoase colecții de povești pe care Răsăritul musulman a transmis-o literaturilor europene“, a pătruns în literatura occidentală în sec. al XVIII-lea, prin traducerea orientalistului francez Antoine Galland, iar apoi a fost tradusă în italiană. Versiunea neogrecă, formată din imbinarea acestui text cu o altă operă literară persană: *O mie și una de zile*, a fost tipărită la Veneția, în 1757—1762.

Această versiune neogrecă — al cărei traducător identificat de Mircea Anghelescu este Polizois Lambanitziotis — a fost preluată și de cărturarii români, în ultimele decenii ale sec. al XVIII-lea, răspîndindu-se pînă și în lumea călugărilor, așa cum se vede din cel mai vechi manuscris românesc al *Halimei*, care poartă următoarea indicație: „Aravicon Mithologicon a lui Rafail egumenul Hurezului, tălmăcită și scrisă cu a sa cheltuială, 1783“. Traducerea a fost revăzută după originalul grec și publicată de călugărul Gherasim Gorjan în 1835.

Colecțiile italiene de minuni ale Maicii Domnului — alcătuite în parte după cele franceze — au pătruns în literatura noastră printr-un intermediar grecesc, compilația călugărului cretan Agapios Landos. Opera lui Landos a fost tipărită la Veneția în 1641, sub titlul Ἀμαρτολῶν σωτηρία (Mintuirea păcătoșilor). Cartea a fost adusă în țările noastre probabil prin călugării greci din mănăstirile închinete Sf. Munte sau patriarhilor din Orientul elenic. Pe la sfîrșitul secolului al XVII-lea a fost tradusă în românește.

ΜΗΝΙ' ΑΤΤΟΥΣΤΟΥ Δ.
ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ
 ΤΟΥ ΕΝ ΑΓΙΟΙΣ ΠΑΤΡΟΣ ΗΜΩΝ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ

ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ.

ΣΥΝΤΕΔΕΙΞΑ ΕΝ ΕΤΕΙ ΑΨΞΖ.

Δι' αξιώσεως τῆς Ὑψηλοτάτης, ἔ' Εὐσεβεστάτης αὐθέντης
 πάσης Οὐγγροβλαχίας

ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡΙΟΥ

ΓΩΑΝΝΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ

ΣΚΑΡΛΑΤΟΥ

ΓΚΙΚΑ ΒΟΕΒΟΔΑ.

Καὶ θεωρηθεῖσα ἡμεῖς τῆς Μακαριωτάτης, Σοφωτάτης
 ἡμῶν Πατριάρχης τῆς Ἁγίας Πόλεως Ἱερουσαλήμ,
 Ἐπάσης Παλαιστίνης, Κυρίου ΕΦΡΑΪΜ. Ἀρχιερα-
 τόδοτος τῆς Παμμερωτάτης, Λογιωτάτης, Ἐ Θεοπρο-
 βλήτης Μητροπολίτης Οὐγγροβλαχίας,

ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ.

Νῦν δὲ τυπασθεῖσα ἀποδοῖν, καὶ ἀθμιλεῖα τῆς τιμιωτάτης, καὶ Εὐγενε-
 στάτης ἀρχόντης ἐκ Βλαχίας Κυρίου Γεωργίου Βακαροσκέλης

Μεγάλου Βεσιάρη, καὶ Μεγάλου Δικαιοφύλακος τῆς

Μεγάλου Ἐκκλησίας τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει

Ἀποστολικῆς Πατριαρχικῆς Ἐκκλησίας.

ΕΣΣ ΕΣΣ ΕΣΣ ΕΣΣ
 ΕΣΣ ΕΣΣ ΕΣΣ

ΕΝ ΕΤΙ Η Σ Ι Ν

1771. αΨοά.

Αρχειοδότης

ΠΑΡΑ ΝΙΚΟΛΑΪΟΝ ΓΛΥΚΕΙ ΤΩ ΕΞ ΓΩΑΝΝΙΝΩΝ.

CON LICENZA DE' SUPERIORI.

Fig. 16. Foaia de titlu a cărții : Slujba arhiepiscopului Alexandru al Constantinopolului, ediție îngrijită de Ienăchită Văcărescu și închinată domnului Scarlat Ghica, Veneția, Tipografia N. Glykis, 1771. Exemplarul i-a aparținut lui Mihai D. Ghica.

Un exemplu al modului în care erau folosite tipăriturile venețiene de către traducătorii români este acel al Molitvenicului tipărit în limba română, la Tîrgoviște, în 1713. Prefațatorul cărții ne dezvăluie un moment interesant al tiparului românesc, adică acela al abandonării treptate a traducerilor din slavonește, în favoarea traducerilor după modele grecești. „Cade-să a ști — spune el — că în Molitvenicul acesta, pentru toate tainele și trebile, ce să cuvin a le isprăvi Preotul, s-au pus, iară slujba la pricestaniia bolnavului *noi n-am pus, precum vedem că se află în molitvenicile slovenești*, căci că în *izvoadele grecești* nu se află aciastă rînduială făcută osebi, nici urmează a să face vreo slujbă la acest lucru, ce numai după ce merge Preotul acolo unde va fi bolnavul...”.

Aceeași idee este exprimată și mai departe „Însă să știi și aciasta, că de vrei cerceta pre amăruntul rînduialele și tălmăcirea acestui Molitvenic și de vei potrivi cu niscare izvoade slovenești, veri de unde ar fi tipărite, și nu să ve potrivi, să nu te pripești îndată a defăima, *căci noi am urmat Molitvenicul grecesc*, carele l-au tipărit Nicolae Glychi la anul 1691. Și după cît ne-au fost puțința, și întru înțeles, și întru rînduiale am așezat; pre alocurea am și adaos în tălmăcirea pentru scurtarea limbii românești, așijderea și la învățături și la rînduiale pentru prostimea preoților și pentru mai lesnele lor ...“

2. Tiparul grec de la Viena

Către sfîrșitul sec. al XVIII-lea, tiparul grec își deplasează centrul de greutate de la Veneția la Viena. Principalii factori care au determinat această schimbare sînt: 1) Importanța economică și culturală pe care o capătă coloniile grecești din imperiul habsburgic și, în special, colonia de la Viena; 2) regimul de mai mare libertate ideologică în condițiile create de absolutismul lămurat al lui Iosif al II-lea; 3) condițiile materiale mai avantajoase ale tiparului vienez, atît în privința prețului de cost, cît și a transportului; 4) calitatea superioară a tiparului vienez, atît prin formația foarte bună a corectori-

lor și îngrijitorilor de ediții; cit și prin frumusețea aspectului său grafic.

Fără să mai dezvoltăm aici originile regimului privilegiat de care se bucurau negustorii greci în Imperiul habsburgic, amintim doar că aceștia jucau un rol esențial în sistemul economic al Imperiului, asigurând o bună desfășurare a comerțului levantin. În politica economică a Austriei, organizată pe principii mercantiliste, acest comerț făcea posibilă atât procurarea de materii prime din Țările Române și din Imperiul Otoman, cât și desfacerea produselor manufacturiere austriece în aceste regiuni. Așa se explică progresele companiilor grecești, ale celor de la Viena, Pesta, Brașov și Sibiu în mod deosebit, care devin punctele-cheie ale comerțului levantin, datorită spiritului întreprinzător și experienței seculare a negustorilor greci.

Imperiul habsburgic oferea, în schimb, comercianților greci condiții extrem de avantajoase și un regim privilegiat care, în scurtă vreme, au făcut din Viena unul din cele mai puternice centre ale diasporei grecești. Nevoile intelectuale ale acestei burghezii comerciale în ascensiune și pătrunderea ideilor iluministe și a unei întregi literaturi, științifice și beletristice, făcea necesar un tipar mai liber, fără restricțiile impuse, la Veneția, de cenzura catolică. Deosebirea dintre tiparul grec de la Veneția și cel de la Viena este în primul rând o deosebire de fond. Se produce o schimbare calitativă importantă între genul de texte editate la Veneția, în general reeditările unor cărți bisericesti și populare, și cele de la Viena, unde apar cu prioritate cărți laice, de inspirație luminiștă, corespunzând acestei noi etape în evoluția societății grecești.

Pentru dezvoltarea tiparului și a presei grecești de la Viena, a fost hotărât decretul lui Iosif al II-lea din 1781, prin care acest important sector al vieții culturale era scos de sub cenzura bisericii. Vom vedea însă că va fi în schimb tot mai activă cenzura politică, pe măsură ce această libertate a publicațiilor avea să stînjenească stăpînirea austriacă, alarmată de progresele luptei de eliberare a popoarelor supuse. De altfel, Viena, devenise și un important centru al publicațiilor în limbile sud-slave și orientale, permițînd deci o circulație a

ideilor și a știrilor în imperiu care contribuia la întărirea conștiinței naționale a acestor popoare.

Nu putem neglija nici elementul tradițional al unei vechi experiențe a marilor tipografii vieneze, care aveau, caractere grecești încă din secolul al XVI-lea, căci se editau aici autorii clasici și se tipăreau scrieri teologice. Tot atât de veche ne apare și tendința unei mai mari libertăți ideologice, dacă cităm cazul lui Maximos Margunios, care în 1589, propunea să se tipărească la Viena o carte pentru care nu putuse obține autorizația tiparului venețian.

La mijlocul sec. al XVIII-lea, un exemplu concludent pentru asprimea cenzurii venețiene este acel al unei cărți de polemică ortodoxă, apărută la Veneția în 1754, ale cărei exemplare fuseseră arse de autoritățile venețiene, pentru că se contesta autoritatea Papei și a Bisericii catolice și retipărită la Leipzig, în 1758 și 1765.

Nemulțumiri de același gen, avute cu ocazia încercării sale de a tipări *Istoria bisericească* de Meletie, mitropolitul Atenei, l-au obligat și pe cunoscutul editor Polizois Lampanitziotis să părăsească Veneția și să se stabilească la Viena, unde, așa cum mărturisește în prefața acestei cărți, găsea cele mai prielnice condiții pentru a-și exercita activitatea.

După o lungă activitate la Veneția, unde a tipărit 15 cărți, *Polizois Lampanitziotis*, personalitate marcantă a tiparului grec, începe să editeze cărți la Viena, la Tipografiile Josef Gerold, Trattner, Baumeister și alții, publicând în 15 ani 20 de cărți. Fără să fie proprietarul unei tipografii, el a reușit această performanță editorială datorită spiritului său întreprinzător și culturii sale deosebite. De un mare folos i-a fost sistemul prenumeranților (al abonaților care cumpărau cartea înainte de apariție) pe care Lampanitziotis l-a practicat cu mult succes. Cele mai multe din cărțile editate de el au fost finanțate de prenumeranții greci din Grecia și din diaspora.

George Vendotis este un alt reprezentant important al tiparului grec. Tinărul cărturar, care își începuse de asemenea cariera la Veneția (după studii făcute la Padova), lucrează între 1781—1790 la tipografia Baumeister din Viena, unde conduce editarea cărților grecești. El înființează în 1791 propria sa tipografie, cea dintâi tipografie grecească de la Viena, care va continua să lucreze și după moartea sa

timpurie, din 1795, pînă în 1810. Știm dintr-un raport austriac din 1785—1786, că grecii din Viena traduceau multe cărți din greaca veche în greaca modernă, pentru a le trimite în patrie, majoritatea acestora fiind editate de G. Vendotis. Tot dintr-un asemenea raport reiese că Vendotis obținuse cu mare greutate aprobarea de înființare a tipografiei sale, din cauza concurenței pe care le-o făcea celorlalți tipografi vienezi. Autoritățile austriece și-au dat consimțămîntul deoarece erau interesate în reducerea importului de carte grecească de la Lipsca și Veneția. Un argument invocat de autorități mai era și acela că privilegiul dat Tipografiei Kurzböck în 1770, pentru tipărirea cărților grecești, încetase, iar Vendotis era considerat drept cel mai indicat să o conducă, deoarece era puternic sprijinit de negustorii greci din Viena.

Principalele tipografii de cărți grecești din Viena sînt Trattner, Kurzböck și Baumeister. Pînă în 1782, ele beneficiază chiar de un adevărat monopol asupra acestor cărți.

Tipografia lui Thomas Edler von Trattner (1748—1790), ca și tipografia Kurzböck, sînt renumite, atît prin editarea de cărți grecești în timpul Mariei Tereza, cît și prin aceea a unor scrieri orientale și sud-est europene. La Trattner, de exemplu, se editează: 11 scrieri grecești, 8 ebraice, 4 rusești și 4 turcești. Pentru tipografia Kurzböck, românii greco-catolici din Transilvania obțineau autorizația de a tipări cărți în limba română. Tipografia Baumaister devine și ea o tipografie grecească începînd din 1791, cînd trece sub conducerea fraților Markides Poullos, iar apoi în proprietatea acestora. Importanța acestei tipografii — care avea și o librărie — este aceea de a fi oferit lui Rigas din Velestin mijloacele necesare pentru activitatea publicistică revoluționară. Frații Markides Poullos, originari din Siatistea (Macedonia) erau de altfel tovarășii de luptă și colaboratorii lui Rigas. Ei se trăgeau dintr-o familie de mari negustori macedoneni, stabilită la Viena în 1776, specializați în comerțul levantin și beneficiind de regimul de supuși austrieци. Atît frații Poullos, cît și Rigas și alți autori greci progresiști, au publicat la Baumeister ziarele și cărțile în limba greacă destinate să deștepte conștiința națională a grecilor, pregătind lupta lor de eliberare.

Ziarele grecești de la Viena și importanța lor pentru Țările Române și pentru Peninsula Balcanică. Viena este considerată a fi fost „leagănul presei grecești“, deoarece aici a apărut primul ziar grecesc, care a fost totodată și cel dintâi din istoria presei balcanice. O primă serie a acestui ziar, „Ἐφημερίς“, apărută în 1784, din inițiativa lui George Vendotis și din care nu se mai găsește astăzi nici un exemplar, a fost de scurtă durată, deoarece apariția sa a fost suspendată. „Ziarul grecesc — spune o mărturie contemporană — care începuse să fie editat la Viena a fost interzis de sultan pentru că ajungea și la Constantinopol și îl citeau chiar turcii, lucru care contravine legii lui Mahomed“. Marele vizir Hamit-pașa îi exprimase ambasadorului austriac, baronul Herbert von Rathkeal, nemulțumirea sa și necesitatea ca apariția acestui ziar să fie împiedicată, deoarece conducerea otomană avea ca principiu „să țină poporul în ignoranță, să împiedice preocupările lor în problemele statului și să-i ascundă tot ce se discută în Europa despre statul turc, despre conducătorii săi și despre miniștrii săi.“

Din corespondența Cancelariei Imperiale cu administrația austriacă și cu direcția poliției — publicată de P. Enepekides — aflăm cit de binevoitoare era, la data aceea, conducerea imperială față de editarea ziarelor în limbile popoarelor supuse. În raportul adresat lui Iosif al II-lea, prin care împăratul este informat de suspendarea ziarului „Ἐφημερίς“, se declară că o asemenea măsură este de neînțeles, deoarece ziarul se edita în mod legal și după toate regulile cenzurei. Raportul subliniază faptul că „nu numai circulația liberă este permisă pentru ziarele din toate limbile naționalităților din imperiul chesaro-crăiesc, dar editarea lor se sprijină mai ales pe privilegiu și atunci oprirea ziarului, care abia acum a început și care se adresează neamului care se bucură de cea mai mare protecție a legilor de toleranță religioasă și de libertate, atît în problemele religioase, cît și în cele politice, în mod egal cu ceilalți locuitori ai țărilor chesaro-crăiești, întreruperea aceasta ar trebui să provoace nu ocazia neîntețmeiată a unor nemulțumiri îndreptățite, dacă în ce privește libertatea permisă a cetățeanului în general și, în special libertatea presei, numai acestui neam nu i se oferă avantajul de a avea un ziar în limba sa națională, în special dacă se ține

seama că nu se editează nici un ziar grecesc, cel puțin așa se știe, care să poată folosi grecilor care locuiesc aici. Editarea unui ziar grecesc, având în vedere considerentul politicii interne de stat, poate să promită, cel puțin în viitorul apropiat, nu puține avantaje și pentru acest neam, care se consacră cu totul comerțului, poate prin aflarea știrilor externe și prin diferitele relații, în general necunoscute, să găsească drumuri și ramuri comerciale mai largi și astfel e posibil să ofere pentru stat atât avantajul unui comerț mai rentabil, cât și norocul de a avea o naționalitate mai cultivată și mai luminată“.

Cele două fraze citate sintetizează perfect politica iosefinistă și reflectă, pe de o parte, interesele pe care conducerea austriacă le avea pentru buna dezvoltare a comerțului, iar pe de altă parte ne permit să sesizăm limitele libertății de presă acordate populațiilor supuse. Chiar dacă se urmărea o anumită informare și cultivare a acestora, aceasta se făcea din rațiune de stat, pentru folosul statului și în cadrul unor „legi ale cenzurei“ pe care raportul le menționează în sprijinul editării, în continuare, a ziarului grecesc.

Complexitatea relațiilor austro-turce din acele momente în care Hamit-pașa trebuia menajat de imperiali din cauza unor probleme politice și economice deosebit de acute ne explică însă de ce, pentru moment, editarea ziarului grec nu era posibilă. Negăsindu-se nici un exemplar al acestui prim ziar vienez în limba greacă — a cărei suspendare coincidea, în 1784, cu încheierea convențiilor comerciale ruso-turce și austro-turce — nu știm nimic despre conținutul său.

Nici încercările lui Dimitrios Theoharidis din perioada următoare (1788—1789) de a edita la Viena un ziar grecesc nu au dat rezultate. Anunțul său din 1789, din „Wiener Zeitung“, care lansa un apel pentru stringerea contribuțiilor bănești, nu a avut eoul scontat printre membrii coloniei grecești, așa cum rezultă din corespondența administrației austriece cu conducerea poliției (1790).

Acest eveniment cultural se produce totuși în 1790, datorită fraților Markides Poulis, ziarul fiind tipărit la Tip. Baumeister. În proiectul anunțat de editori, urma ca ziarul să apară în trei limbi: greacă, iliră, germană. În realitate, versiunea grecească a apărut separat de cea în limba „slavono-

sîrbă“. Anunțul aprecia ca fiind legitim pentru cei ce se găsesc în Imperiul otoman să aibă ziarul lor ...

Principala sursă a ziarului grecesc 'Εφημερίς era „Wiener Zeitung“, dar se reproduceau și știri din alte ziare străine și, mai ales, scrisori și corespondențe de la cunoscuți și prieteni ai redactorilor, din străinătate și chiar din Turcia și Principatele române. Frații Markides Poulios întrețineau relații comerciale cu Principatele, unde, în decembrie 1796, vindeau cărți cu conținut luminist, ceea ce le-a atras neplăceri din partea domnului Țării Românești, îngrijorat de colportarea unei literaturi revoluționare.

Conținutul ziarului era politic, comercial, economic, cultural, literar și, în măsura posibilului, cu informații generale. Un important eveniment al vremii a fost războiul dintre Rusia și Austria, pe de o parte, și Turcia pe de altă parte. Acesta dăduse un nou avînt speranțelor pe care le nutreau popoarele supuse. Așa se explică relatarea detaliată pe care o face ziarul succeselor rusești și austriece și entuziasmul cu care sînt prezentate. Menționăm interesul unor corespondențe din Țara Românească și publicarea articolelor Păcii de la Iași. Ziarul se adresa „neamului iliric“, înțelegîndu-se prin aceasta „pe toți cei care se găsesc în ținuturile imperiale, sîrbi, vlahi, greci“ sau „ilirii, toți ortodocșii, adică romei, vlahi și bulgari“.

Revoluției Franceze i se consacră multe pagini punînd la curent publicul cititor cu evenimentele revoluționare și inflăcărînd spiritele, chiar dacă multe știri sînt relatate cu o ironie cu totul străină de atmosfera luministă a Vienei și în contrast cu idealurile revoluționare ale lui Rigas, împărtășite și de editorii ziarului. Frații Poulios își puneau, în 1796, atît tipografia cit și ziarul „'Εφημερίς“ la dispoziția lui Rigas Veletinul și în folosul ideii naționale grecești. Acesta este și motivul pentru care, după trădarea și prinderea lui Rigas, printre măsurile luate de conducerea austriacă împotriva tovarășilor săi de luptă, a fost și arestarea lui Poulios și interzicerea de a mai edita ziarul. După suprimarea ziarului și închiderea Tipografiei Baumeister-Poulios, unul din frați s-a refugiat în Țările Române. Încercarea lui P. Markides-Poulios de a înființa o tipografie grecească în Insulele Ioniene,

cu toată politica liberală adusă de armatele lui Napoleon, nu avusese nici un succes.

Și alte inițiative pentru organizarea unei prese grecești la Viena sînt în strînsă legătură cu mișcarea culturală din Principate. Astfel, în 1804, Neofit Duca, cunoscut profesor al Academiei din București, fiind numit paroh al bisericii Sf. Gheorghe din Viena, cerea conducerii austriece să-i aprobe editarea unui ziar grecesc. Angajîndu-se să nu contravină întru nimic dispozițiilor cenzurii austriece și demonstrînd utilitatea unui asemenea ziar „pentru promovarea intereselor publice și private“, Neofit Duca garantează față de conducere procurarea de fonduri. El explică aceasta în termenii următori: „În ceea ce privește vînzarea acestui ziar, se vor primi sume importante de bani din țările străine, din Moldova, Țara Românească, Turcia, Macedonia, Elada și în parte din Rusia, deoarece în țările acestea, în care ziarele nu sînt încă ceva obișnuit, există speranța îndreptățită ca acest ziar să aibă mare căutare“. Cererea lui Duca a declanșat o întreagă corespondență între forurile competente, pentru că ziarul era destinat mai ales pentru străinătate. Șeful poliției, Sumeraw, îi scria lui Cobenzl: „Deoarece însă, numitul ziar este vorba să conțină numai știri politice și evenimentele zilei, a cărei publicare și semnalară ține de jurisdicția cancelariei secrete imperiale și statale, am onoarea să aduc la cunoștința Înălțimii Voastre această chestiune și vă rog să aveți bunăvoința a mă anunța dacă în condițiile actuale se recomandă editarea unui ziar grecesc, care se adresează în special Moldovei, Țării Românești, Rusiei, Turciei și Greciei...“

Dacă încercarea lui Neofit Duca s-a lovit de atmosfera de suspiciune din cercurile imperiale, în urma descoperirii complotului lui Rigas și a desființării Tipografiei Baumeister-Poulios, proiectul editării unui ziar grecesc la Viena avea să se înlăptuiască din nou în 1811, cînd J. F. Hall și Eufronius Popovici înființează ziarul „Știri pentru regiunile răsăritene“ care apare doar în acel an. Singura știre din Țara Românească pe care o conține este aceea din 10 oct. cu privire la incendiul casei vornicului N. Manu. Mai tîrziu, J. F. Hall și Dimitrios Alexandridis au editat „Telegraful elen“, care a funcționat între 1812—1836. În primii ani, știrile din Principate se mărginesc la unele numiri în funcții administrative

(la cămăcămia Craiovei de exemplu), incendiul (palatul lui Ioan Caragea), cutremur la București (3.III.1813), sărbătorirea, la Herăstrău, din ordinul lui Ioan Caragea, a căderii orașelor Mecca și Medina, reproducerea unor hațișerife date pentru Țara Românească, reîntrarea în funcție a liceului (Academia Domnească), cu sprijinul lui Grigore Brîncoveanu (1816), fuga lui Caragea și numirea lui Al. Șuțu (1818). Printre textele mai importante reproduse de ziar, menționăm firmanul din 1819, prin care se limita numirea domnilor din Țara Românească, ca și a dragomanilor, numai la familiile Șuțu, Callimahi și Moruzi. Tot în 1819, se anunța acordarea, la Viena, a titlului de baron, marelui negustor G. Sachellarios, stabilit la București și fraților săi, „pentru sentimentele lor patriotice și serviciile aduse Împăratului“. În sfârșit, diferitele deplasări ale lui Caragea, la Geneva, Torino, Pisa etc., sînt urmărite regulat, ca și numirile domnilor fanarioți, epidemiile etc.

În 1821, se comunică tulburări la Tîrgoviște, izbucnirea revoltei în Moldova (11.III.), apoi despre mișcările din ambele Principate. Despre acțiunile lui Ipsilanti și Tudor Vladimirescu, se dau informații din București. Din ziarul vienez „Der Wanderer“, se reproduc știri privind începutul și progresele revoluției în Țara Românească și Moldova, iar din „Observatorul austriac“ se dau detalii despre mișcările trupelor turcești. Din același ziar se ia relatarea luptei de la Drăgășani.

Ambele ziare au găsit cititori în Țările Române și nu numai printre greci, ci și din rîndurile cunoscătorilor de limbă greacă români, așa cum reiese din numeroasele tăieturi și copii pe care le găsim în miscelaneele grecești de la Biblioteca Academiei R.S.R. Demostene Russo a arătat, din documente contemporane, că mulți greci și români erau abonați la ziarele grecești din Viena și le așteptau cu nerăbdare. Singura colecție cunoscută a ziarului „Εφημερίς“ din Viena din 1790, a fost găsită de D. Russo la un anticar din București. Nicolae Iorga se referă la ziarele grecești din Viena pe care Rigas din Veletin le primea pe adresa marelui armaș Anastasios. S-a dovedit, de altfel, că aceste ziare au fost folosite și ca izvor istoric de Dionisie Eclesiarhul și de Naum Rîmniceanu în cronicile lor.

Cel mai interesant dintre ziarele vieneze în limba greacă, atât pentru greci, cât și pentru români, rămâne însă „Mercurul Savant” (Ἐρμῆς ὁ Λόγιος), 1811—1821, care se tipărește în deceniul care precede revoluția greacă și revoluția lui Tudor Vladimirescu și este editat de Anthimos Gazis — personalitate de seamă a vieții intelectuale a vremii — cu sprijinul „Societății greco-dacice”, întemeiată la București de mitropolitul Ignatie al Ungrovlahiei, în prima perioadă a apariției sale (1811—1814). Încă de la început, ziarul anunța că apariția sa se datorează inițiativei Societății Literare din București. Indicațiile cu privire la difuzarea sa îl menționează pe Constantin Vardalah la București, în timp ce, la Iași, ziarul îi are colaboratori pe Dimitrios Govdelas, Ananias din Trapezunt și pe episcopul Teoclit.

În a doua perioadă, 1819—1821, apariția „Mercurului Savant” este sprijinită financiar de domnii Moldovei, Scarlat Callimah și Mihail Șutu. Informațiile privind viața țărilor române sînt deosebit de abundente. În unele domenii, ca de exemplu, istoria învățămîntului, știrile furnizate de acest ziar sînt singurele sau printre puținele care ne dau detalii privind funcționarea Academiei Domnești. „Mercurul Savant” dă regulat știri referitoare la organizarea cursurilor, la numărul elevilor și desfășurarea examenelor, precum și principalele discursuri inaugurale ale directorilor și profesorilor acestor înalte școli. O atenție specială se acorda Societății greco-dacice, ale cărei rosturi pentru dezvoltarea și răspîndirea culturii grecești și, în primul rînd, pentru mult discutata problemă a limbii (date fiind divergențele dintre arhaizanți și moderniști) erau esențiale pentru viața intelectuală din deceniul care precede războiul de independență al grecilor. Corespondența dintre Anthimos Gazis și membrii acestei societăți din București este deseori reprodușă în coloanele ziarului.

Crearea bibliotecii Academiei bucureștene și îmbogățirea sa, apariția cărților recente de la Viena și Veneția, știri despre Academia din Iași sînt alte aspecte care îi interesează pe redactorii „Mercurului Savant” în prima perioadă a apariției sale. În 1816, se publică polemica susținută de cărturari în jurul *Istoriei României și Geografiei României* de Daniil Philippide. Odată cu înființarea tipografiei de la Iași, apar și

anunțurile cărților publicate în capitala Moldovei. Crește numărul scrierilor științifice (fizică, chimie, astronomie) anunțate sau comentate în ziar, se diversifică pe domenii cărțile de istorie, cronicile fiind uneori reproduse după periodice europene (*Mercur étranger, Philosophical Magazine, Bibliothèque Universelle, Classical Journal, Österreichischer Beobachter* ș.a.). Se înmulțesc cronicile dramatice, pe măsură ce Molière, Voltaire, Metastasio și Goldoni sint tot mai des editați sau reprezentați, în versiune greacă. În general, literatura este dominantă în paginile de cronică și publicitate, am putea spune chiar că i se acordă aceeași importanță ca informațiilor privind diaspora greacă din marile centre ale Europei.

În numerele *Mercurului Savant* din 1820—1821, atît activitatea cărturarilor greci și a negustorilor care sprijineau viața culturală din țările române, cît și, mai ales, rezultatele învățămîntului alilodidactic de la Iași, organizat de Gh. Cleobul și sprijinit de Nicolae Rosetti-Roznovanu și de Mitropolitul Veniamin Costache, sint urmărite cu deosebit interes.

Un marcat caracter literar-istoric are periodicul vienez „Telegraful literar“ (1817—1828). Între 1819—1821, apare ziarul „Kalliopi“, sub conducerea lui Athanasie Stagyrîtis, profesor de limba greacă la Academia Imperială a Austriei pentru limbile orientale. Ziarul este susținut mai ales de negustori, ca și „Mercurul Savant“ și are un conținut asemănător cu acesta. „Kalliopi“ este o tribună a lui Panaiotis Kodricas și intră în conflict și cu M. Vernardos Cretanul, directorul Tipografiei de la Iași. Și din corespondența dintre I. Mavrogheni, însărcinatul de afaceri al Turciei, și vicecancelarul baron Stürmer, prin care se discută suspendarea ziarelor grecești „Mercurul Savant“ și „Kalliopi“ reiese locul important pe care îl ocupau Țările Române în difuzarea ziarelor grecești, mai ales în momentul izbucnirii revoluției din 1821.

Cartea greacă tipărită la Viena și cultura românească și sud-est europeană. Încercînd să sintetizăm interesul pentru cultura românească și sud-est europeană pe care îl prezintă

tiparul grec de la Viena, putem spune că principalele domenii în care se tipăresc aceste cărți, în spiritul nou, laicizant al Luminilor, sînt: 1) *Științele exacte*, ale căror progrese datorate curentului luminist sînt puternic reflectate de traducerele și adaptările care formează cea mai mare parte a producției științifice tipărite la Viena. 2) *Istoria și geografia*, domenii al căror cadru depășește limitele stricte ale specialității, pătrunzînd adesea și în ceea ce am numi astăzi sociologie sau critică politică (cazul cel mai reprezentativ fiind *Geografia modernă* a lui Daniel Philippide și Gr. Constandas); 3) *Literatura filozofică și beletristică*, cu un conținut luminist și cu vizibile tendințe antidespotice, reprezentată mai ales de traducerile din autori occidentali.

Pe lângă acestea, un loc important l-au ocupat *gramaticile* limbii grecești, precum și acele scrieri ale unor autori aromâni care reprezintă pentru lingviști primele dovezi scrise ale existenței acestui dialect, iar pentru istorici, documente prețioase pentru cunoașterea acestor întreprinzători precursori — alături de greci — ai burgheziei balcanice.

Vom încerca să dăm cîteva exemple semnificative pentru fiecare din aceste domenii ale tiparului grec de la Viena, la sfîrșitul sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XIX-lea, cînd capitala Imperiului habsburgic luase locul Venetiei în privința producției de carte greacă. O exemplificare exhaustivă ar fi mult mai edificatoare — fie chiar sub forma unui repertoriu — dar dimensiunile ei nu o fac posibilă într-o lucrare de sinteză.

O precizare se impune, înainte de a trece la producția propriu-zisă a tiparului vienez, și anume faptul că legăturile culturale ale Principatelor cu diaspora greacă din Viena erau întreținute în mare măsură de profesorii greci de la Academii Domnești, care colaborau intens la această activitate publicistică. Cele mai mari figuri ale învățămîntului grecesc din Moldova și Țara Românească din ultimele decenii ale sec. al XVIII-lea și cele dintîi ale secolului al XIX-lea, cunosc în cariera lor o etapă vieneză. A. Camariano-Cioran a reconstituit cu deosebită erudiție principalele etape ale carierei acestor profesori, care, după o perioadă de studii și de pregătire profesională în marile centre ale Italiei (Padova, Bologna) sau ale Germaniei (Leipzig, Würtzburg, München), la Paris sau

la Londra, erau atrași de puternicul centru intelectual al grecilor din Viena. Astfel, în 1775, Nichefor Theotokis, părăsind Iașul, se refugiază la Viena și, în același an, publică la Halle *Răspunsul unui ortodox*, în care ia atitudine împotriva Unirii Bisericii ardelenе, răspunzînd unui text de propagandă catolică. Tot la Viena apărea, în 1794, traducerea făcută de Theotokis în limba greacă a celebrului atac antivoltairian scris de Jos. Guil. Clémence în 1782. Cartea se tipărea anonim, anunțîndu-se însă în presa greacă numele traducătorului. Ecoul cărții în rîndurile cărturarilor greci a inspirat mai multe atacuri antivoltairiene, între care *Dialogurile morților* de Polizois Contos (Viena, 1793) mult citite în țările române.

Un cunoscut profesor și director al Academiei domnești din București, Ștefan Commitas, a făcut studii și la Viena, unde se află în 1799, intrînd în strînse legături cu cărturarii greci Anthimos Gazis, Dimitrie Darvaris și Neofit Ducas, cu familia Bellios și cu cenzorul cărților grecești, Bartolomeu Kopitar. La recomandarea lui Neofit Ducas, numit director la Academia din București, Ștefan Commitas devine profesor de filosofie și codirector la această înaltă școală, declarînd că părăsește cu plăcere viața sa liniștită din Europa, pentru a veni în Dacia, pe care o consideră ca patria sa.

Iosif Moesiodax, Daniel Philippides, Grigore Constandas sînt de asemenea în contact cu cercurile vieneze. Pe Gr. Constandas îl găsim la București, ca director al Academiei, în 1784—1787, la Brașov, în 1787—1788, iar în 1788—1790 trăiește la Viena, dînd lecții unor fii de comercianți din bogata colonie grecească. Daniel Philippide, prietenul și colaboratorul său, după ce predă la Academia din Iași, în 1784—1786, se stabilește pentru studii la Viena și, apoi, la Paris, revenind la Iași în 1803, pentru a preda matematica și fizica.

Științele exacte. Progresele învățămîntului de la Academiiile din București și Iași, sub influența binefăcătoare a curentului Luminilor, au determinat pătrunderea unor manuale de fizică, chimie, matematici și astronomie, care ofereau, în versiunea greacă și de cele mai multe ori manuscrisă a cursurilor predate în aceste școli, cele mai noi rezultate ale științei europene. Ariadna Camariano-Cioran consideră, pe

bună dreptate, perioada 1760—1765 ca fiind cea care marchează începutul învățămîntului modern la București și Iași, căci în acești ani s-au inaugurat atît cursul de logică predat de Evghenie Vulgaris, cit și matematicile și fizica introduse de Nichefor Theotokis. Din aceeași perioadă datează și editarea cursului ținut de Theotokis la Iași, *Elemente de fizică din autorii moderni* (Lipsca, 1766—1767). În anii următori, predau fizica I. Moesiodax și N. Zerzoulis, inspirîndu-se din manualele occidentale cele mai moderne, ale lui Newton, Baumeister ș.a.

La Viena apărea în 1790, la Tip. Trattner, manualul de fizică al lui Rigas Velestinul, o culegere din diferite lucrări germane și franceze, care făcea parte dintr-un întreg plan editorial urmărit de revoluționarul grec, vizînd combaterea superstițiilor și a obscurantismului. *Fizica* lui Rigas era considerată „o armă împotriva superstiției“ și își propunea să ofere tinerilor și tuturor iubitorilor de cultură „o mică idee despre fizica cea greu de înțeles“, sprijinindu-se pe *Enciclopedia Franceză*, pe „renumitul Voltaire“ și „pe înțeleptul Montesquieu“, pe lucrările lui Réaumur și Clay și folosind diferite publicații enciclopedice și almanahuri. Pentru Rigas, fizica era un mijloc de deșteptare a maselor și o eliberare de prejudecăți.

Trei manuale de fizică de mare circulație în lumea cititorilor apăreau la Viena în același an, 1812, și anume: *un rezumat* (synopsis) al fizicii redactat de Constantin Koumas și tipărit la Tipografia I. B. Zweck, *Fizica experimentală* a lui Const. Vardalahos, profesor la București și *Manualul de fizică* al lui Dimitrie Darvaris. În aceeași perioadă apărea la Veneția o singură *Fizică populară pentru oprirea superstițiilor* (Tip. N. Glykis, 1810), tradusă din limba germană de Constantin Popp din Sibiu.

Chimia este reprezentată în tiparul grec de la Viena de *Filozofia chimiei*, tradusă după Fourcroy, cu unele însemnări și adăugiri de Theodosios Iliadis (Viena, 1802) și de *Manualul prescurtat de chimie* tradus de K. M. Koumas din limba franceză (Viena, Tip. G. Vendotis, 1808). La Vendotis se tipărește în 1803 *Astronomia* lui Lalande, tradusă în greacă de Daniel Philippide și manualul de aritmetică destinat negustorilor de Dimitrie Nic. Darvaris. *Geometria* lui La Caille se

tipărește la Viena, în 1803, în traducerea lui Constantin Mihail din Larissa. În 1805, *Elementele de geometrie* de A. Taquet, traduse în greacă de Evghenie Vulgaris, se tipăresc la Vendotis. *Metrica* lui Zenobie Pop apare la Viena, în 1803, cu o dedicație către fostul său profesor, Spiridon Lambros.

Literatura filozofică și beletristică. Dintre cărțile de filozofie, cele mai citite au fost *Logica* lui Condillac, tradusă de D. Philippide (Viena, 1801), *Culegerile de filozofie* ale lui Evghenie Vulgaris și *Elementele de metafizică* de Genovese, traduse de același (Viena, 1806), *Elementele de logică și morală* de Heineccius, în traducerea lui Grigore Brincoveanu (Viena, tipografia G. Vendotis, 1808) și manualele de filozofie ale lui Const. Koumas, din 1818 și 1819.

Literatura este bogat reprezentată în tiparul vienez, mai ales prin scrieri care redau sub forma unor romane, preocupările morale și didactice ale acestei generații luminate. *Călătoria morală a lui Cyrus, regele perșilor*, tradusă după Ramsay, apare sub îngrijirea lui Polizois Lampanitziotis, în 1783, la Baumeister. În 1782, la aceeași tipografie se tipărise *Filozoful indian* de Chesterfield, în traducerea lui G. Vendotis.

Și în domeniul literaturii, contribuția lui Rigas Veletinul a fost decisivă. În cadrul programului său editorial, destinat să popularizeze ideile Revoluției franceze, Rigas, care își începuse activitatea publicistică cu o carte de fizică, a continuat cu o serie de traduceri din Abatele Barthélemy, Restif de la Bretonne, Metastasio, Marmontel, Gessner, Montesquieu.

Prima și cea mai semnificativă dintre traduceri literare ale lui Rigas este *Școala amanților delicați* (Viena, 1790), al cărei ecou în țările române — unde a scris Rigas traducerea — este dovedit de circulația manuscrisă a citorva dintre nuvelele acestui volum. Cartea oferea cititorului grec, sau de limbă greacă, o adaptare a ideilor democratice popularizate de Restif de la Bretonne, la mediul și mentalitatea societății sud-est europene. Traducerea acestor povestiri sentimentale, care păreau inofensive la o primă vedere, are însă o semnificație mult mai adincă. Cartea pune la îndemna cititorului un material ideologic mai convingător decât multe *Etici* sau texte social-politice. Sentimentală în aparență, *Școala amanților delicați* este în realitate impregnată de o ură împotriva nedreptății și inegalității sociale, constituind un adevărat

Κε. 100 Κονταίνης Νυφίτης - 1818
1818

1805

ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΣ

παρα

Νουβελίων Πικτερών.

Τόμος, Πρώτος.

Εν Βιέννη 1818

Εκ τῆς Τυπογραφίας Τζουζογυφίου.

Fig. 17. Foaia de titlu a cărții *Noul Erotocrit*, de Dionisie Fotino, Viena, 1818. Exemplarul i-a aparținut lui Costache Negruzzi.

manifest al eliberării de superstiții. „Oamenii sînt de la natură toți egali și printre cei valoroși nu există mari și mici...” se afirmă într-una din aceste povestiri. Deși nu se referea direct la principiul libertății — din cauză că scrierea avea să circule în Grecia supusă și în întreaga zonă aflată sub dominația turcească sau fanariotă — textul conține un elogiu al rațiunii și al dreptății, o vibrantă lecție de patriotism și o încredere în educație, fericire și virtute, care nu lasă nici o îndoială asupra caracterului său militant, antiotoman. S-a spus chiar, de către un comentator grec că traducerea cărții lui Restif de la Bretonne apăra principiile egalitare mai intransigent chiar decît celebra lucrare *Spiritul legilor* de Montesquieu — de asemenea tradusă de Rigas — în care acesta făcea unele concesii privilegiilor nobiliare.

Pe plan literar, cartea introduce nuvela în cultura greacă și sud-est europeană, fiind prima culegere de nuvele în limba greacă. Comparînd-o cu romanele timpului (*Aventurile lui Telemah, Călătoria morală a lui Cyrus de Ramsay*), Const. Th. Dimaras constată că spre deosebire de acestea, în care elementul moral, didactic și descriptiv era dominant, *Școala...* aduce un inedit caracter literar. Istoricul grec vede în traducerea lui Rigas apariția sentimentalismului în literatura sud-est europeană sub forma sa cea mai modernă, romanul francez. Acest început avea să fie continuat de cartea lui Ath. Psalidas, *Efectele amorului*, tipărită la Viena în 1792, în care regăsim unele din ideile popularizate de Rigas, critica socială îndeosebi, ca de exemplu în cazul în care se dezaprobă teama unei fete de a se căsători cu un tînăr de altă religie, caracterizată de autor ca fiind „consecința educației din Imperiul otoman”.

Și *Noul Erotocrit*, în care Dionisie Fotino actualizează scrierea lui Cornaros poate fi considerat ca făcînd parte din același gen literar, cu un accentuat caracter sentimental dar și de critică socială.

Dintre celelalte traduceri literare ale lui Rigas, tipărite la Viena în 1797, *Călătoria tînărului Anaharsis în Elada*, de J. Barthélemy cunoscută un mare succes, fiind reeditată și tradusă în toate limbile europene. Această înflăcărată evocare a vechii Elade, bazată pe o documentație științifică de o deosebită calitate, devenise încă de la apariția sa, la Paris în 1788, cea mai iubită carte străină a grecilor. Relatarea, de către

L. Vranoussis, a împrejurărilor în care *Anaharsis* a fost tradusă în greacă constituie o interesantă mărturie pentru istoria tiparului grec de la Viena, în perioada prerevoluționară și a rolului jucat de Rigas în materie editorială.

Cartea era cerută deci de un public grec despre care un text contemporan spune că „udau cu lacrimi cartea, văzind în aceasta, expuse atât de viu, faptele și chipul străluciților noștri străbuni; ei își doreau cu o inexprimabilă nerăbdare să redea și în limba noastră această culegere“. Această dorință fierbinte a grecilor l-a decis și pe studentul grec de la Viena Gheorghe Sakellarios să traducă cartea. Dar fiind silit să-și întrerupă traducerea, după terminarea volumului III, lucrarea ar fi rămas incompletă și nepublicată, fără inițiativa cercului lui Rigas și al tovarășilor săi. Ei și-au dat seama că *Anaharsis* era textul cel mai potrivit pentru a aprinde spiritele și a exalta patriotismul celor supuși tiraniei străine, arătându-le grecilor cât de mare fusese odinioară patria lor. Aceasta i-a determinat pe cunoscătorii limbii franceze, Sakellarios, Vendotis, Rigas și Nicolidis să se apuce de traducere și să grăbească editarea ei în Tipografia fraților Markides Poulios — unde apăruseră majoritatea traducerilor lui Rigas.

N O T E

- Evloghios Kourilas, Ἡ ἹΜοσχόπολις κατ ἡ Νέα Ἀκαδημία αὐτῆς, Atena, 1934.
- Victor Papacostea, *Theodor Anastasie Cavalioti. Trei manuscrise inedite*, în „Revista istorică română“, vol. I, 1931, p. 383—402 și vol II, 1932, p. 59—82. Idem, *Povestea unei cărți. Protopiria lui Cavalloti „Ein unicum“*, în volumul *Omagiu lui Const. Kirițescu*, București, 1937, p. 665—674. Aceste două studii sint reeditate în volumul *Civilizație românească și civilizație balcanică*, București, Edit. Eminescu, p. 358—405.
- Valeriu Papahagi, *Dimitrie Procopiu Pamperi Moscopoleanul*, București, 1937.

- Ariadna Camariano-Cioran, *Spiritul filozofic și revoluționar francez combătut de Patriarhia Ecumenică și Sublima Poartă*, în „Cercetări literare“, IV, București, 1941, p. 114–138.
- Richard Clogg, *The „Didhaskalia Patriki“ (1798): an Orthodox Reaction to French Revolutionary Propaganda*, în „Middle Eastern Studies“, vol. 5, 1969, p. 87–115.
- Cleobule Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'oeuvre de Théophile Corydalée (1570–1646)*, Thessalonique, 1967, 352 p. (Institute for Balkan Studies).
- Léandre Vranoussis, *L'hellénisme postbyzantin et l'Europe. Manuscrits, livres, imprimeries* (XVIe Congrès International d'Etudes Byzantines), Vienne, 1981, 58 p.
- Georgios Ploumidis, *Tò βενετικὸν τυπογραφεῖον τοῦ Δημητρίου καὶ τοῦ Πάνου Θεοδοσίου (1755–1824)*, Atena, 1969, p. 34–38, p. 144.
- L. Vranoussis, *Les imprimeries vénitiennes et les premiers livres grecs*, Firenze, Leo O. Olschki Editore, 1977, din vol. *Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV–XVI) Aspetti e problemi*, vol. II, p. 510.
- Georg Veloudis, *Das griechische Druck-und Verlagshaus „Glikis“ in Venedig (1670–1854)*, Wiesbaden, 1974, 169 p.
- Const. A. Mertzios, *Ἡ οἰκογένεια τῶν Γλυκέων ἢ Γλυκῆδων*, în „Ἡπειρωτικὰ Χρονικά“, 10, 1935, nr. 1, p. 1–186.
- N. Cartoajan, *Curs de istoria literaturii române vechi*, litografiat.
- I. Irmischer, *Bemerkungen zu den venezianern Volksbüchern*, în „Probleme der neugriechischen Literatur“, III, Berlin, 1960, p. 144–179.
- Nicolaos G. Kontosopoulos, *Tὰ ἐν Βενετία τυπογραφεῖα ἐλληνικῶν βιβλίων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν*, în „Ἀθηνᾶ“, 1954, p. 308–309.
- A. E. Karathanassis, *Contribution à la connaissance de la vie et de l'oeuvre de deux Grecs de la diaspora: Athanasios Kondoidis et Athanasios Skiadas (18e siècle)*, în „Balkan Studies“, 19, 1, 1978, p. 159–184.
- Paul Cernovodeanu, *Préoccupations en matière d'histoire universelle dans l'historiographie roumaine aux XVIIe – XVIIIe siècles*, III, în „RRH“, 10, 1971, p. 706–707 și 11, 1972, p. 67.
- Spyros Asdrachas, *Faits économiques et choix culturels: à propos du commerce de livres entre Venise et la Méditerranée Orientale au XVIIIe siècle*, în „Studi veneziani“, XIII, 1971, p. 587–621.
- C. Th. Dimaras, *L'apport de l'Aufklärung au développement de la conscience néohellénique*, în vol. *La Grèce au temps des Lumières*, Genève, 1969, p. 103–132.

- D. Russo, *Studii greco-române*, București, 1939, vol. I, p. 103–151.
- Vasile Grecu, *Stavrinos, Eine gar schöne Erzählung über Michael den Wojewoden* (Σταυρινοῦ διήγησις ὠραιότατη τοῦ Μιχαήλ βοεβόνδα), *Ein Venezianer Volksbuch*, in *Berliner Byzantinische Arbeiten*, III, Berlin, 1960, p. 180–206.
- George Ivașcu, *Istoria literaturii române*, București, 1969, p. 155 ; p. 199.
- Iulian Ștefănescu, *Legende despre Sf. Constantin in literatura română*, „Revista istorică română”, 1, 1931, p. 251–297.
- N. Cartoian, *Legendele Troadei in literatura veche românească*, in „Mem. Acad. Rom.”, Secț. lit., seria III, 3, 1925, p. 77–78 și urm.
- N. Cartoian, *Curs de istoria literaturii române vechi. Epoca fanarioșilor*, București, 1932–1933, p. 58 și urm.
- Mircea Anghelescu, *Literatura română și Orientul*, București, Editura Minerva, 1975, p. 51–53.
- *Cărțile populare in literatura românească*, ediție îngrijită și studiu introductiv de I. C. Chițimia și Dan Simonescu, București, 1963, vol. I.
- Dan Simonescu, *Contribuții*, București, Editura Eminescu, 212 p.
- Virgil Căndea, in „România literară”, IX, nr. 16, 1976, p. 8, sugerează ipoteza unei legături între P. Lampanitziotis și intelectualii români (logofătul Scarlat Barbu Timpeanu, a cărui traducere grecească a „Metamorfozelor“ (1798) o editează, dedicînd-o lui Ion Const. Gh. Hangerli, domnul Țării Românești (1797-1799).
- Iannis Karas, *Oi θετικές-φυσικές επιστήμες στον ελληνικό 18 αιώνα*, Atena, 1977, 157 p.
- Pan. Govdelas traduce din Buffon (Veneția, N. Glyhis, 1816), închinînd cartea domnului Ioan Scarlat Alex. Calimahi.
- Daniela Poenaru, *Contribuții la bibliografia românească veche*, Tîrgoviște, 1973, p. 70, 94-96, 107.
- Paul Mihail, Completări la „Bibliografia românească veche”, in *Revista de istorie și teorie literară*, XXXII, nr. 2, 1981, p. 91–92.

Capitolul VII

CIRCULAȚIA CĂRȚII

1. Difuzarea cărților grecești în Sud-Estul Europei

Difuzarea cărților venețiene în Sud-Estul Europei era asigurată de negustori, care, așa cum am văzut în cazul tipografiei Glykis, aveau adesea o colaborare permanentă, un fel de reprezentanță a firmei respective în Orientul ortodox.

Pentru Grecia, mecanismul difuzării cărților grecești tipărite la Veneția și aspectele sale statistice au fost analizate de Spyros Asdrachas, care se oprește la tipografiile Glykis, Bortoli și Zatta. Din Italia, cărțile erau aduse de negustori specializați la Patmos, de unde se difuzau la Smirna, Naxos, Melos și, probabil, Chios și Cos. Cumpărătorii celei de a doua etape (adică a reexportării de la Patmos mai departe) erau fie cititori, fie negustori. De obicei, aceștia din urmă pot fi identificați după numărul mare de exemplare, pe care îl cer pentru un singur titlu. De exemplu, atunci când două persoane primesc o comandă de 58 de exemplare pentru numai 4 titluri, este evident că avem a face cu un comerț de cărți.

În lipsa unei documentații care să redea numărul total al cărților exportate și profilul social-cultural al cititorilor sau auditorilor de la Patmos (unele cărți se citeau în cercuri de lectură), se poate stabili raportul dintre cartea bisericească și cartea laică, desigur favorabil celei dintii (în 1723—29, *Psaltirea* și *Octoihul* reprezintă 66,15% din exemplarele vindute de negustorul Saros). Aceasta nu înseamnă însă decât o primă apreciere mult prea generală, cum constată Asdrachas. Trebuie să ne gândim că destinația unei cărți religioase era adeseori didactică. Așadar, când constatăm că *Psaltirea* și

Octoihul sint comandate în cantități mari, fiind necesare pentru școlile elementare, aceasta înseamnă de fapt o funcție didactică și nu bisericească indeplinită de cărțile de cult. *Pedagogia* și *Hristoitia* sint de asemenea folosite în școli și reprezintă 28% din totalul manualelor. La acestea se mai adăugau gramatici ale limbii grecești vechi, dicționare și culegeri de autori clasici. Progresele alfabetizării populației grecești din teritoriile ocupate sint ilustrate de înmulțirea de gramatici în sec. al XVIII-lea. Este interesantă constatarea că, începînd din 1775, ritmul editării gramaticilor exprimă nu numai un fenomen cultural, ci și unul ideologic, studierea limbii grecești vechi fiind asociată cu idealul eliberării naționale redășteptat în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea.

Asemănătoare cu cercetarea făcută de Sp. Asdrachas pentru Patmos este și investigația. Evtyhieii Liatas pentru aceeași producție a marilor tipografii venețiene de cărți grecești — în special a lui Glykis — în comerțul grecesc din Corfu. Se analizează aici rolul de principali factori ai răspîndirii cărții grecești care le revine negustorilor greci. Două arhive ale negustorilor venețieni, Antonios Melos și Peroulis, din perioada 1711—1731, păstrează facturile unor comenzi importante de cărți, din care se vede că un singur negustor concentra o mare cantitate de cărți (1811 exemplare, în valoare de 2 615 lire venețiene). Cărțile trimise de Peroulis lui Theotokis arată că acesta juca rolul de negustor-librar în Corfu. În afară de vînzarea directă către clienți, el își asuma și vînzarea către alți mici negustori din Grecia.

Și Ianina era un important punct al relațiilor dintre Veneția și Grecia continentală. Cărțile erau trimise de la Veneția, cu vaporul, prin Corfu, în lăzi de lemn, împreună cu alte mărfuri, de unde se expediau în două direcții: spre nord, la Salonic și spre sud, la Atena și în cîteva centre din Peloponez, dar mai ales la Constantinopole, care după o statistică din 1745—1755 apare ca principalul debușeu al cărții grecești. În 1755, se exportau, de exemplu, la Istanbul, 23 208 exemplare de cărți, în timp ce la Salonic și în Moreea (Peloponez) se trimiteau numai 2775 și, respectiv, 3759 exemplare.

Cărțile grecești venețiene erau exportate și la Moscopole, în anii 1745 și 1746, așa cum arată Valeriu Papahagi în studiul său privind relațiile comerciale ale moscopolenilor cu

Veneția. Veloudis constată că în corespondența comercială a timpului nu se semnalează nici în Europa centrală, nici în Principatele dunărene sau în Sud-Estul Europei, asemenea piețe de desfacere a cărților pînă în a doua jumătate a sec. al XVIII-lea, cînd comunitățile grecești iau o mai mare dezvoltare. În aceste regiuni, sistemul de difuzare a cărților era asigurat de particulari, adică de intelectuali greci care le trimiteau prietenilor și cunoscuților, luindu-le direct din locul producției.

În ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea se produce o cotitură decisivă în viața intelectuală a grecilor și apare „mecenatul colectiv“, adică sistemul de editarea cărților prin subscrierea particulară a prenumeraților. Filip Iliou a reconstituit cifrele aproximative ale producției de carte prin acest sistem, stabilind că, între 1749—1832, au apărut cca 200 titluri de cărți grecești cu mai mult de 30 000 de prenumerați, care subscriu pentru cca 58 000 exemplare. Participarea la această acțiune a grecilor patrioți care voiau să pregătească lupta de eliberare prin răspîndirea culturii este un prilej de mîndrie. De aceea, editorul publică, de cele mai multe ori, numele celor care au contribuit la apariția cărții. Întrebarea pe care și-o pune Iliou este aceea de a ști în ce măsură prenumerații sînt și cititorii acestor cărți, cu atît mai mult cu cît miile de negustori, cu un nivel intelectual destul de nesigur, subscriau pentru cărți erudite sau pentru care nu aveau pregătirea necesară. Răspunsul este evaziv, căci se afirmă că „și în cazul în care cărțile cumpărate nu erau citite, regularitatea și frecvența preferințelor exprimate de alegerea titlurilor — preferințe care se diferențiază după grupul social ... — chiar dacă n-ar fi decît reflexul unei mode, ne-ar lămuri suficient asupra tendințelor adinci ale unui public care servește de suport vieții intelectuale a elenismului într-o perioadă decisivă a istoriei sale“.

Cartea cu prenumerați este așa-numita *carte cultă*. Procedul prenumerației nu a fost folosit decît pentru aceasta, nu și pentru cartea populară sau cartea tradițională destinată fie învățămîntului, fie serviciului religios. Este semnificativ faptul că prima carte tipărită cu ajutorul prenumeraților este o carte științifică a unui învățat care studiasse în Occident

și fusese persecutat de Biserica ortodoxă, Metodie Anthrakites.

Editarea prin subscriere coincide deci cu primele manifestări ale Luminilor în Grecia și cu editarea cărții culte într-o proporție tot mai mare.

Constantin Dimaras a demonstrat cu ajutorul unor statistici diversificarea gusturilor în secolul Luminilor, după cum urmează:

	1700—25	1726—50	1751—75	1776—1800
religie	80	163	318	395
gramatică	10	13	46	104
diverse	17	34	91	250
Total	107	210	455	749

Ceea ce frapează în aceste tabele este creșterea categoriei „diverse”, care reflectă izbucnirea curiozității pentru lumea exterioară, specifică omului din sec. al XVIII-lea. Dimaras mai constată aici o întrerupere clară, la mijlocul secolului, moment din care manualele școlare se înmulțesc vertiginos, mai ales cele destinate învățării limbii grecești vechi. După câteva secole de stagnare, de închistare în modul de predare a elinei, asistăm la o reinnoire a acestei discipline și la o renaștere a ei în forme noi și originale.

Și alte observații ale lui C. Th. Dimaras trebuie consemnate aici, cu privire la istoria cărții grecești. Așa, de exemplu, istoricul literar constată că în 1750 se produce un salt subit în librăria greacă: dintr-o medie anuală de 8—9 titluri, acest an figurează cu 15 titluri iar dintre acestea 15, *Istoria* lui Rollin are, ea singură, 16 volume. Spiritul în care se traduc și editează cărțile este dominat de ideea gloriei străbune, de apropiere a grecilor moderni de civilizația Eladei antice. După deceniile în care se tipăresc gramaticile limbii eline, se produce saltul către istorie, exprimându-se în scrierile grecilor aspirația către o viziune unitară a celor trei mari etape istorice: Grecia antică, Bizanțul, Grecia modernă. La început, ideea apare în prefețele care însoțesc traduceri de cărți istorice. Treptat, se va ajunge la această viziune unitară în opera lui C. Paparrigopoulos, la mijlocul secolului al XIX-lea.

Ilustrind această înclinație crescîndă a grecilor pentru antichitatea elenă, istoricul grec reconstituie situația repeta-telor ediții ale romanului lui Alexandru cel Mare, în diferite versiuni (proză și versuri), între 1529—1847, constatînd că aceste ediții sînt:

în număr de 3, în sec. al XVI-lea
” ” ” 6, ” ” ” XVII-lea
” ” ” 14, ” ” ” XVIII-lea.

iar pentru perioada 1804—1847 (jumătate de secol), tot în număr de 14.

Și prezența poemelor homerice — în timpul dominației turcești — este o mărturie a acestui cult pentru Grecia clasică, deși sporadică și neputînd fi cuantificată, ca în cazul de mai sus. Editorul unei *Istории* în șase volume, care tratează despre evenimente contemporane (1670) se laudă, în cuvîntul către cititori, că el nu le oferă „vreo operă mitologică sau inutilă“, ci „o carte folositoare națiunii sale“.

În afară de apariția *istorismului* — caracteristică dominantă a perioadei Luminilor — se conturează tot mai mult în cultura neogrecescă interesul pentru *literatura occidentală* și pentru limbile străine, franceza în special, care facilitează accesul grecilor la cele mai reprezentative lucrări europene. Cazul lui Voltaire și al ecoului său în cultura română și greacă este cel mai convingător. În sfîrșit, un aspect important al curentului Luminilor pe care îl oglindește cartea greacă este pătrunderea progresivă a *științelor naturii și a științelor exacte* în învățămîntul grecesc.

Tabelul cărților grecești, din perioada 1749—1821, editate cu ajutorul prenumerașilor, constituie răspunsul cel mai precis la întrebarea privind progresele cititorilor de limba greacă sub influența curentului iluminist. În primul rînd, găsim aici categoriile de cărți, adînc diversificate, care corespund laicizării progresive a gîndirii, începînd din a doua jumătate a sec. al XVIII-lea, cu tot ce implică aceasta în materie de cunoaștere a *istoriei și geografiei, a filosofiei raționaliste și luministe, a științelor exacte* sau a celor *economice*, și — să nu uităm — a literaturii de delectare, care cîștigă teren și se desprinde tot mai mult dintr-o categorie de cărți

moralizatoare care îi justificau existența, într-o primă etapă. Marea deschidere a interesului intelectual, a curiozității pentru știință marchează puternic edițiile grecești din această perioadă. Constatăm, o dată mai mult, că Veneția, al cărei rol în viața culturală grecească a fost înfloritor în sec. al XVI—XVIII-lea, este tot mai mult înlocuită de Viena, care deține primul loc în producția de carte grecească laică, în timp ce Leipzig, Triestul, Constantinopolul, București, Iași, Pesta etc. își aduc o contribuție mai redusă, dar nu lipsită de importanță la tiparul grecesc.

Înainte de a analiza participarea prenumeranților (români și greci) din Țările Române, vom da câteva exemple care să ne lămurească asupra caracterului progresist al listei acestor cărți tipărite cu sistemul prenumerației, între 1749—1821.

La Viena apar *Apologia* și *Teoria geografiei* de I. Moisiodax, *Istoria bisericească* a lui Meletie, cunoscuta lucrare filosofică a lui Psalidas, *Adevărata fericire*, *Călătoria tânărului Anaharsis* de Barthélemy, *Pedagogia* lui Komitas, *Astronomia* de Lalande, *Logica* lui Soavius în traducerea lui Gr. Konstandas, *Istoria Greciei* de Goldsmith, o *Istorie prescurtată a Greciei*, *Istoria romeică* a lui Eutropius, *Elementele de matematică* de K. Koumas, *Chimia* tradusă în greacă de același, *Manualul de istorie* al lui Domairon, tradus de Ath. Stagyritis, *Fizica experimentală* de C. Vardalah, *Enciclopedia* lui St. Komitas, *Gramatica franceză* de M. Partzoula, Προλεγόμενα la scriitorii clasici greci editați de Kořay, *Economia practică* de P. Govdelas, *Introducerea în geografie* a lui Gaspard, tradusă de Kapetanakis, și o serie de scrieri ale lui M. Perdikaris, K. Oikonomos, Th. Farmakidis, N. Theotokis, precum și mult cititele cărți ale lui Dionisie Fotino sau Zisis Dautis scrise pe pământ românesc.

Mult mai tirziu decât în Țările Române, receptarea cărții grecești în Bulgaria a avut însă — așa cum o dovedesc mai mulți specialiști bulgari (ne referim, în special, la lucrările lui Manio Stojanov, Stojan Maslev, Nadia Danova și Afrodită Alexeeva-Zourmalieva) — un rol hotărîtor, mai ales în prima jumătate a secolului al XIX-lea. O mărturie în acest sens o oferă listele de prenumeranți din Bulgaria ai unor cărți grecești din această perioadă. Manio Stojanov a analizat într-un studiu și într-o carte, atît prenumeranții din orașe

bulgărești ai celor 26 de cărți grecești, cit și prezența unui mare număr de cărți grecești în bibliotecile bulgare.

În privința prenumeranților, studierea lor îi permite lui M. Stoianov să constate „o influență grecească deosebit de puternică“ în Thracia bulgară și prezența acestei influențe în Bulgaria de nord, Macedonia, în Thracia orientală și în coloniile bulgare din România și din Rusia, vrînd prin aceasta să dea „o idee geografică a difuzării cărții grecești“ în Bulgaria. Stoianov mai notează interesul bulgarilor pentru culegerile și manualele muzicale, precum și o serie de tendințe comune — în comandarea cărților — a unor clase sociale sau categorii profesionale.

În ce privește prezența cărții grecești în Bulgaria, înregistrată de Catalogul lui M. Stoianov, ea vine să completeze în chip fericit Catalogul lui N. Gaidagis, dîndu-ne o imagine clară a circulației cărții grecești în acea zonă a sud-estului european care — după Grecia — cunoaște cea mai mare intensitate.

În Serbia, cartea greacă nu deschide un capitol important, mărginindu-se — pînă la începutul secolului al XIX-lea, cînd Dositei Obradovici răspîndește interesul pentru Ad. Koray — la o literatură didactică elementară cerută de școlile grecești.

Ecoul ideilor lui Koray printre intelectualii sîrbi este ilustrat de activitatea lui Jovan St. Popović și Vukašin Radisić, care au pus în serviciul luptei de eliberare a poporului sîrb, principiile ideologului grec, ale cărui ediții de clasici greci vizau pregătirea eliberării naționale prin răspîndirea culturii în mase cît mai largi.

2. Mecenatul colectiv. Prenumeranții români ai cărților grecești

Dacă producția tiparului grecesc din București și Iași este în perioada aceasta importantă prin semnificația unor texte editate aici, dar nu și prin numărul mare de tipărituri, cum ne explicăm recenta statistică apărută într-un studiu de la Atena, în care Filip Iliou arată că Bucureștiul participa

(între 1749—1821) la tiparul grecesc în aceeași măsură cu Viena și Constantinopolul, iar Iașul era pe același plan cu Athosul și cu Smirna, depășind amîndouă contribuția celorlalte mari centre din Europa Răsăriteană și Sud-Est europeană? Este vorba de participarea materială a cititorilor de carte greacă — români și greci — din Principate și nu de tiparul propriu-zis din Țările Române, această contribuție adresîndu-se tuturor tipografiilor din diaspora.

Este cunoscută circulația cărții datorită activității unor negustori-librari. O bogată exemplificare găsim în *Catalogul documentelor grecești* de la Sibiu, întocmit de D. Limona, în care — pe lângă mărfurile obișnuite — sînt enumerate „case-lițele“ cu cărți, gramaticile de Lascăr — aduse de la Veneția, prin Triest, calendarele, pedagogiile, *Alexandria* fără a mai vorbi de nelipsitele octoihe, psaltiri și ceasloave.

Se menționează și interesul acestor negustori pentru perspectivele tipăririi unor cărți așteptate de abonați, ca în cazul corespondenței dintre M. Safranu și secretarul unor tipografii din Veneția, reprodusă de același catalog de documente.

Împrumutul și donația sînt alte căi obișnuite ale transmiterii cărților, ca și *cumpărarea* între particulari, așa cum reiese din nenumărate însemnări pe cărți ale intelectualilor greci.

Prenumeranții. Recentul bilanț pe care l-a făcut un cercetător grec — Filip Iliou — pentru redarea în cifre a felului în care a funcționat sistemul prenumeranților pentru tipărirea cărții grecești în anii Luminilor (1749—1821), este totodată și o oglindă exactă a contribuției pe care au avut-o Țările Române. Prenumeranții români și greci din Principate sînt într-un număr egal cu cei din principalele centre ale tiparului grec și chiar mai mare decît unele dintre acestea. Astfel, Bucureștiul și Iașii depășesc, împreună, producția tipografică a Vienei, după cum urmează:

	Prenumeranți	Exemplare
Bueurești	2378	4235
Iași	1650	3108
	<hr/> 4028	<hr/> 7343
Viena	2437	7495

Vedem deci că numărul prenumeranților din București este destul de apropiat de acel al Vienei, dar numărul exemplarelor (tirajul) e mai mare la Viena.

Pentru o comparație cu producția tiparului grec din Constantinopole, indicăm cifrele date de Ph. Iliou pentru acest oraș

	Prenumeranți	Exemplare
Constantinopole	2964	5971

Cît privește celelalte centre ale tiparului grec: Smirna, Hidra, Hios, Athos-ul, Veneția, Livorno, Triest, Zakynthos, Corfu, Ianina, Patras, Kydonies, Odessa, Moscova, Budapesta, Miskoltz, Zemlin — pentru a aminti doar pe cele mai importante, fiecare din ele reprezintă în privința tiparului grec $1/3$, $1/4$ și chiar mai puțin decît capitalele Țărilor Române.

Pe harta care redă această producție tipografică în lucrarea citată, Bucureștiul și Iașul ies în evidență — fiind înconjurate și de alte centre românești cu tipar grec (Craiova, Brașov, Sibiu, Focșani, Galați).

Această formă de „mecenat colectiv“, cum a fost numit sistemul prenumeranților, este mult mai complexă decît o simplă finanțare a editării unei cărți de către un grup de prenumeranți. Așa cum arătam în capitolul introductiv, răspîndirea culturii în mase era considerată de intelectualii greci din ultimele decenii care preced 1821 ca fiind o contribuție importantă, esențială, la ridicarea morală și intelectuală a poporului grec și deci la pregătirea sa pentru lupta de eliberare națională. Participarea la o listă de subscripție pentru tipărirea unei cărți echivala cu un act patriotic, iar faptul de a apărea pe această listă, pe lîngă ceilalți „prieteni ai Muzelor“ constituia un prilej de mîndrie pentru cei care — de cele mai multe ori simpli negustori fără cultură — se vedeau în felul acesta alături de cei mai reprezentativi oameni de cultură. Chiar dacă ne putem îndoii de competența multora dintre acești negustori și de faptul că toți aveau să citească și să înțeleagă cărțile la care subscriau, putem totuși lua contact, prin mijlocirea listelor de „sindromiți“, cu *publicul cititorilor*. Indicațiile pe care le găsim pe o asemenea listă cu privire la

orașul în care se află prenumerații și clasa socială căreia îi aparțin oferă în acest sens date deosebit de utile.

Citeva exemple ne vor permite să sesizăm mai exact importanța lor. Astfel, vom da numeric — utilizând studiul aceluiași cercetător grec — participarea orașelor românești la sistemul prenumerațiilor în perioada 1750—1821, indicând și autorii editați, cu precizarea însă că pentru unele liste — alfabetice — nu s-au putut reconstitui orașele din care se trăgeau. Vom extrage în rîndurile care urmează doar prenumerații din România, precizînd uneori raportul cu ceilalți prenumerați mai ales atunci cînd cartea s-a editat cu un mare procent de contribuție românească.

Autorul	Titlul cărții și locul de apariție	Participarea orașelor românești	
		<i>Buc. Iași Craiova Sibiu</i>	
1. Meletie, mitrop. Atenei	Istoria eclesiastică, Viena, 1783	7	2
2. Athanasie Psalidas	Adevărata fericire, Viena, 1791	neidentificați	
3. Abatele Barthélemy	Călătoria Noului Anaharsis, Viena, 1797	4	
4. Const. Karaiannis	Tezaurul gramaticii îndreptat de Polizois Kontos, Buda, 1796, 97	57	
5. Agapie, ierom. și Nicodim monahul	Pidalion ... Leipzig, 1800	121	129
6. Stefan Kommitas	Pedagogia sau gramatica practică, Viena, 1800	155	
7. Jérôme Lalande	Astronomia pe scurt, Viena, 1802	12	
8. Franciscos Soave	Elem. de logică, metafizică și etică, Veneția, 1804	75	

Autorul	Titlul cărții și locul de apariție	Participarea orașelor românești			
		Buc.	Iași	Craiova	Sibiu
9. Thucidide, ed. Neofit Duca	Războiul peloponezian, Viena, 1806	256	191		10
10. Dimitrie Govdelas	Elemente de algebră, Halle, 1806	91			
11. Anthim Gazis	Biblioteca greacă, Veneția, 1807	124			
12. Vasile Papa Eftimiu, traducător	Scurtă istorie a Greciei, Viena, 1807		213	(total)	
13. K. M. Koumas	Elemente de matematică și fizică	97			
14. Eutropiu, ed. de Neofit Duca	Manual de istoria Romanilor, Viena, 1807	209			
15. Lambros Antoniadis, traducător	Cronologie a istoriei universale, Copole, 1808	5			
16. A. H. Gasparis	Geografie... trad. de Chiriac Kapetanakis, Viena, 1808		104		
17. Gheorghe Const. Roja	Cercetări despre vlahii de dincolo de Dunăre, Viena, 1808				Brașov 7 1
18. Anastasios Gheorghiadis	Antipanaceu... Viena, 1810	61			
19. Domairon	Istoria Universală trad. Ath. Stagyritis, Viena, 1812	46			
20. Vardalah	Fizica experimentală, Viena, 1812	142			10

Autorul	Titlul cărții și locul apariției	Participarea orașelor românești		
		Buc.	Iași Craiova	Sibiu
21. Retorii antici	Ed. de Neofit Duca, Viena, 1812—1813	51	40	Botoșani 8
22. Vasile Papa Eftimiu	Elementele limbii grecești, Viena, 1812	102	109	
23. Stefan Kommitas	Enciclopedia lecțiilor grecești, Viena, 1812	127	87	
24. Mihai Partzoula	Gramatica franceză teoretică și practică, Viena, 1814	399		29
25. C. Vardalah	Arta retorică, Viena, 1815	81		14
26. Antim Gazis	Dicționar grec, Veneția, 1809, 1812, 1816	119	76	
27. F. Scoell	Istoria literaturii grecești pe scurt, trad. de N. Scoufos, Viena, 1816	98		
28. Dimitrie Govdela	Economia practică, Viena, 1816	5	38	
29. A. H. Gasparis	Introducere generală în geografie, Viena, 1816	73		
30. Nichifor Theotokis	Chiriadromion, Iași 1816	6	365	
31. Mihail Perdikaris	Ermilos, Viena, 1817	165		
32. —	Învățătură sistematică a întregii științe comerciale, Iași, 1817	19	103	Focșani 1
33. Theoklitis Farmakidis	Elemente ale limbii grecești, Viena, 1815—1818	87	166	33

Autorul	Titlul cărții și locul de apariție	Participarea orașelor românești			
		Buc.	Iași	Craiova	Sibiu
34. Dionisios Pirros	Farmacopeea generală, Copole, 1818	7 (Mold.)			Galați
35. Idem	Geografia metodică, Veneția, 1818				21
36. N. Skoufos (edit.)	Manuscrisul de la Sf. Elena, München, 1818	219	74		
37. Dimitrios Govdelas	Elemente de aritmetică, Iași, 1818		170		
38. Dionisie Fotino	Noul Erotocrit, Viena, 1818	198	28		
39. K. M. Koumas	Constituția Filosofiei, Viena, 1818	110	34		
40. Richer	Evenimente mari produse de cauze mici, edit. de Zisi Daouti, Viena, 1818	258	244 (Mold.)		(Ț. Rom.)
41. Abatele Barthélemy	Călătoria tânărului Anaharsis, Viena, 1819	5	41		
42. Homer	Iliada, parafraz. de George Rousiadis, Viena, 1817—1818	80	40	2	Galați 1 Brașov 1
				Moldo-Valahia	60
43. Dionisie Fotino	Istoria vechii Dacii, Viena, 1818—1819	233	64	14	
44. Pausanias	Aticele, trad. de P. Ioannidis, (nu s-a editat)		73		

Autorul	Titlul cărții și locul de apariție	Participarea orașelor românești		
		<i>Buc.</i>	<i>Iași</i>	<i>Craiova Sibiu</i>
45. K. M. Koumas	Constituția filosofiei, Viena, 1819—1820	66	71	
46. Athanasie Stagyritis	Arheologia, Viena, 1815—1820	109	60	
47. Constantin M. Duca	Aritmetica practică, Viena, 1820	34		7
48. Petru Efesul	Noul Anastasimatar, București, 1820	213	303	<i>Botoșani</i> 18
49. Petru Lampa- darie	Doxastarion pe scurt, București, 1820	141		
50. Grigore Kala- gani, traducător	Istoria Vechii Scrip- turi. Viena, 1821	29	25	<i>Brașov</i> 9
51. G. Gennadios și G. Lassanis	Elemente de enciclo- pedie, Moscova, 1819—1821		77	

Să urmărim acum categoriile sociale care solicitau editarea acestor cărți. Foarte des este vorba de prenumeranți care se grupează sub titlul de „boieri din București“, alții fiind „profesori și elevi de la Academia domnească“, sau pur și simplu „de la Școala greacă din București“, fără altă precizare. O categorie din ce în ce mai des reprezentată este aceea a „negustorilor și oamenilor de afaceri“.

Pentru un text teologic al ieromonahului Agapie, găsim pe „sfinții arhieriei egumeni ai mănăstirilor Moldovei“, „profesori din Moldova“, „prea înalții boieri“, „ispravnici și alții din Botoșani“, „prea nobili boieri și prea cinstiți comer-
cianți“, dintre care unii trăiesc în Moldova, iar alții fac comerț la Iași sau la Botoșani. Majoritatea sînt originari din Zagorionul Ianinei, iar inițiativa cooptării lor îi aparține lui Lambros Photiades, de asemenea din Ianina.

Pentru *Istoria* lui Eutropiu se înscriu „prenumeranți filologi din Moldova“, care sînt „profesori“, „boieri“ și „negustori“. Pentru *Manuscrisul de la Sf. Elena*, în traducerea lui Skufos, cei 65 prenumeranți din București sînt boieri, iatrofilosofi și „preacinstiți domni“ (din această categorie fac parte orașenii fără funcții și dregătorii).

În catalogul cărții lui Dionisie Fotino, *Noul Erotocrit*, cei 163 prenumeranți bucureșteni și 28 ieșeni sînt grupați pe dregătorii, de la beizadele, bani și vistieri, pînă la slugeri, pitafi și vătăfi. Cei 233 prenumeranți bucureșteni ai *Istoriei Vechii Dacii* de D. Fotino și cei 64 ieșeni sînt de asemenea — la București — dregători (145), medici (5), negustori (30), profesori (9) și clerici (22). La Iași sînt menționați numai boierii și membrii clerului înalt. Scrierea teologică a lui Agapie ieromonahul și Nicodim călugărul are mai ales prenumeranți clerici, dar și profesori de la Academia din Iași, de la școala domnească din Botoșani, ispravnici etc.

Elementele de greacă sau antologie poetică editată de Papa Eftimiu (Viena, 1813) au printre prenumeranți mulți români „din Dacia“ (Alec Stănescu, Ștefan Bilizerescu, Greceanu, Alecu Florescu, Ioan Scarlat Grădișteanu, Dimitrie Nicolescu, Dim. Voicu, Alex. Popescu, Const. Cernovodanu, Const. Damotescu, Ioan Slătineanu. De la Iași contribuie: Alecu Greceanu, Al. Ghica, Petrache Cazimir, Pitarul Ioniță Brăișteanu, Th. Mustață.

Și *Gramatica franceză* a lui Mihail Șt. Partzulla (Viena, 1814) se tipărește cu contribuția multor români, ca medelnicerii și slugerii, Const. Olănescu, Gr. Crețulescu, Th. Rădulescu, Ioan Stoianescu, Dim. Topliceanu, Nic. Chițescu, Gh. Dedulescu, Alecu Mincu. Majoritatea prenumeranților sînt boieri și medici (98), profesori și elevi de la Academia domnească, profesori în casele particulare și „preacinstiți negustori și comercianți“.

Cum era și de așteptat, cărțile scrise de profesorii Academiei domnești sînt cele mai căutate și apar în general în centrele diasporei grecești, la Viena mai ales. Unul din cei mai citați era Ștefan Kommitas. *Pedagogia sau gramatica practică* are 33 de prenumeranți din București, care comandă 155 exemplare. Ei sînt boieri, profesori și elevi ai Academiei Domnești și negustori. Peste 200 de prenumeranți din capitalele româ-

nești se înscriu pentru editarea *Enciclopediei lecțiilor grecești* (Viena, 1812) atât de prezentă în bibliotecile intelectuale noastre din perioada pașoptistă. *Fizica experimentală* de C. Vardalah și *Arta retorică* a sa, apărute la Viena în 1812 și 1815 sînt cerute de mulți prenumerați bucureșteni, în timp ce manualele de aritmetică, algebră și economie practică ale lui Panaiotis Govdelas sînt mai căutate la Iași.

Printre prenumerații ieșeni ai *Elementelor de logică, metafizică și etică* de Francesco Soave, tradusă de Gr. Constandas (Veneția, 1804), găsim și pe românii: Iordache Roznovanu, Gh. Pașcau, Sturza, Costache Conache, Carp, Scorțescu etc.

Editurile lui Neofit Duca au contribuit mult la răspîndirea clasicilor în țările române, fiind finanțate în mare măsură de români. Astfel, *Războiul peloponezian* de Thucidide (Viena, 1806) are printre cei 256 prenumerați de la București pe Al. Mincu, frații Filipescu, Al. Crețulescu, Al. Negri, Alecu Nicolescu, Alecu și Anastasachi Comăneanu, Gh. Golescu, Gr. Brincoveanu, Gh. Slătineanu, frații Văcărescu, Toma Crețulescu, Ioan Dragnea blănarul ș.a. La Iași figurează Const. Cogălniceanu, Gr. Scorțescu, Dimitrie Brașoveanu, Const. Botezatu etc. Apar în aceste liste, alături de boieri și negustori sau orășeni înstăriți, la care interesul pentru scrierile marelui istoric al antichității era dublat de faptul că îl cunoșteau din activitatea sa didactică din Țara Românească și din anii petrecuți la Brașov în timpul revoluției și pe editorul cărții.

Iliada lui Homer, parafrazată și versificată de Gh. Rousiadis din Kozani, cu adaosuri mitologice, alegorii și istorii adevărate, tipărită la Viena, în 1819, are și o lungă listă de prenumerați negustori, pe lângă numeroșii boieri, grupați pe dregătorii.

Istoria prescurtată a Greciei tradusă în greacă de Papa Eftimiu (Viena, 1807) are printre prenumerații ieșeni pe românii Codreanu, Gania și Cazimir, iar *Introducerea în Geografia generală* de Adam Gasparis (Viena, 1816) pe frații Filipescu, Al. Nicolescu, Dim. Drugănescu, Const. Bălăceanu și Barbu Știrbei.

Ermilos de Mihail Perdicaris a cărui apariție, la Viena, în 1817, nu ar fi fost posibilă — din cauza aluziilor sale politice —

fără intervenția lui Bartolomeu Kopitar, cenzorul filogrec, are de asemenea prenumerați din București (boieri, profesori, doctori, negustori), în timp ce *Călătoria tânărului Anaharsis*, apărută un an mai târziu, îi interesa îndeosebi pe negustorii din Iași, prin mesajul patriotic pe care îl sugera înflăcărata sa admirație pentru vechea Eladă.

Cit de necesare erau contribuțiile materiale ale prenumeraților pentru editarea cărților reiese dintr-o serie de apeluri către cititori, apărute fie în ziarele grecești, fie în paginile preliminarilor ale cărților. Iată de exemplu cum se adresează eforul Tipografiei din Iași, în 1813, către iubitorii de învățatură care nu au putut participa la ediția din acel an, asigurându-i că dacă „vor voi în viitor să contribuie, se vor înscrie și aceia în cărțile care se vor tipări după aceea“. Acesta este desigur un aspect pe care trebuie să-l avem în vedere, când este vorba de „mecenatul colectiv“, acel al amorului lor propriu și al dorinței de publicitate pe care o doreau pentru asemenea acte de generozitate. Asigurarea pe care le-o dădea editorul că vor putea figura în listele de prenumerați și dacă se înscriau mai târziu era un mijloc de captare a viitorilor cititori prin flatarea vanității lor.

Sistemul prenumeraților ne dă așadar elemente interesante pentru o mai bună cunoaștere a producției de carte și a răspîndirii ei, precum și a evoluției gustului pentru lectură, fără însă a ne crea certitudini cu privire la toți cei care contribuie la tipărirea de cărți grecești. Înscrierile pe listele de „sindromiți“ se făceau uneori din obligații morale față de un fost profesor sau de un traducător, alteori pentru a fi în pas cu moda sau pentru a-și vedea numele printre boierii și cărturarilor vremii în această vastă acțiune de mecenat. Dar oricâte îndoieli am avea asupra sincerității acestor cititori, un lucru este sigur, cartea laică, de istorie, literatură sau științifică a înregistrat o victorie definitivă. Rolul tiparului vienez ne apare decisiv în această privință, căci ritmul în care se editează — adesea mai multe titluri pe an — cărțile moderne ale Occidentului adaptate la noul mod de viață al orașenimii românești și balcanice, trădează un important salt calitativ. Ca odinioară, când Țările Române oferiseră cel mai sigur adăpost tiparului ortodox, și în aceste decenii care preced revo-

luția lui Tudor Vladimirescu și războiul grecilor de eliberare; o participare esențială în producția de carte greacă o au cititorii din Țara Românească și Moldova.

3. Posesori de cărți

Intr-un studiu despre formația intelectualilor greci din Țările Române, am arătat cât de plastic este redată aviditatea cititorilor de limbă greacă din Principate, reproducând fragmente dintr-un dialog grec-latin aflat într-un manuscris de la Biblioteca Academiei R.S.R. Reieșea din acest dialog între un secretar boieresc și un vizitator, nerăbdarea acestuia din urmă pentru procurarea unei cărți de curînd venite de la Viena pe care o văzuse pe masa secretarului. El își declară preferința pentru cărțile „morale și plăcute“ în genul istoriei lui Belizarie și a povestirii moralnice a lui Cyrus și regretul său că nu se traduc și în Principate asemenea cărți frumoase.

Înțelegem deci graba cu care cei care dispuneau de mijloace materiale și care erau informați de viitoarea apariție a unei cărți în tipografiile diasporei grecești, se înscriau cu 1, 2, 10 sau mai multe exemplare, plătind dinainte — așa cum am văzut — pentru a participa la „mecenatul ocolectiv“ care îi asigura tipărirea.

Stimularea lecturii și unele forme de sondaj al publicului cititor îi preocupau pe editorii greci. Aceasta se poate vedea atît din anunțurile ziarelor vieneze (ale „Mercurului Savant“ indeosebi), cît și din unele prefete ale cărților. O tipăritură vieneză apărută în Tipografia fraților Markides Pouliou, și anume o relatare pe scurt a tratatelor ruso-turce (1792), are un cuvînt către cititor din care reproducem următoarele: „Deoarece am plătit într-un fel dorința care ne înflăcăra ca să-ți cultivăm curiozitatea ta pentru ziarele noastre, am socotit că este bine să-ți oferim și prezentul *Sinopsis* al tratatelor dintre cele două imperii“ Tratatetele cuprinse în volum încep cu Pacea de la Kuciuk-Kainargi (1774) și se încheie cu Pacea de la Iași (1792). Cartea îi aparținea în 1802 lui Filaret Beldiman și fusese cumpărată de la prof. Milbacher.

Rareori putem găsi — printre însemnările de pe cărți — adevărate comentarii cu privire la conținutul cărții sau impresiile produse de lectura ei. Asemenea aprecieri găsim, de exemplu, cu privire la două tipărituri venețiene care au aparținut unor români. Astfel, cartea lui Agapios Landos, tipărită de Nicolaos Saros în 1692, are doi posesori români, pe Constantin Petru și Măriuța, iar în 1770 se află la Brașov în mîinile unui cititor care notează: „Am citit această carte și mi-a plăcut pentru că are cuvinte foarte folositoare pentru suflet“. O lectură asemănătoare face și un Ioniță spătar, și anume *Cartea folositoare sufletului și foarte necesară ... numită Neos Klimax*, tipărită tot la Veneția, de Glykis, în 1693.

Dar, așa cum spuneam, acestea constituie adevărate excepții, în general paginile sau spațiile albe fiind folosite pentru a nota griji cotidiene — în lipsa unei agende — adică vinzări sau cumpărări, nelipsitele rețete medicale, sau pentru a înregistra unele evenimente familiale (nașteri, botezuri, nunți, decese) adică exact ca în cazul cărților românești.

N. Gaidagis — al cărui Catalog ne furnizează toate datele acestui paragraf — a găsit o adevărată cronică a evenimentelor din familia Golescu. Ultima notiță consemna la 16.XII.1814: „am îmbrăcat caftanu medelnicerii de la măria-sa întru mulți și fericiți ani Ioan Gheorghe Caragea Voevod“. Pe *Didahiile* lui Ilie Miniatis se duce un adevărat duel între posesori, în limba română, pe ultima foaie: „Această carte este a lui Kir Lambru Ioan“ scrie primul, iar următorul posesor precizează: „Acest om care a scris aici minte, că nu e a lui Lambru, dar a me a lui Skiru“.

Halima, într-o ediție venețiană din 1757, îi aparține în 1809 lui Alecu Kogălniceanu și are o notiță românească pe interiorul ultimei coperti: „Această istorie ce să numește istorie Halema fiicei Vizirului, în care să află multe arătări de istorii. Deci cititorilor veți pliroforisi mai cu mari în crezare“.

Alteori, însemnările pe cărți sint de un interes mai larg, referindu-se la secetă, cutremure sau chiar la momente istorice trăite de posesorul cărții (maziliri de domni, războaie, răscoala grecească etc.). Astfel, pe *Lexiconul* în trei limbi (franceză, italiană și greacă), alcătuit de Vendotis cu cheltuiala lui Al. Mavrocordat (Viena, 1790), unul din posesori,

care se iscălește începînd din 1814, este spătarul Iordachî Vîrnav. Acesta notează la 23.II.1821: „La 6 ceasuri di noaptes-au sculat de pin toate țările grecii Moldovei asupra turcilor, vrînd să fie o creștinătate“. Însemnarea nu e lipsită de interes, cu toată formularea ei naivă. Cartea trece, rînd pe rînd, în posesia lui Vasile Vîrnav (1809), Alecu Vîrnav (1825), Spandoni Pasmagi, Chiriachi Vitali (1830), Al. Pașcanu etc. Lexiconul fiind util și pentru cei ce învață franceza și pentru acei pe care îi interesează limba greacă, este considerat de Al. Pașcanu, „ce grammaire français“ [sic], iar de Al. Vîrnav, „lexicon grecesc al mieu“.

După 1830, Lexiconul îi aparține lui Antonie Ralli, Petre Nistor, Ștefan Karapaki, Petros Leontidis, care circulă într-un mediu negustoresc. Aceluiași mediu i se adresează *Introducere în limba greacă* a lui Dimitrie N. Darvaris (Viena, 1798), care tratează despre virtuțile și viciile omului, adevăratul drum spre fericire, hrana copiilor și mai ales sfaturi economice (patentele imperiale, cambiile etc.), pentru toți comercianții din Imperiul habsburgic.

Gramatica lui Sugduris (Veneția, 1763) îi aparține în 1796 lui Șerban, fiul preotului Lupu, iar apoi ieromonahului Parthenie și lui Alexandru Dragu. *Gramatica limbii italiene* (Viena, 1779), tradusă în greacă de Toma Dimitriu, îi aparține în 1792 lui Sterie Nicolau, însemnarea fiind scrisă de Mihail Nicolau din București. Posesori români găsim și în notițele *Noului epistolar* (Lipsca, 1782), carte foarte căutată pentru modelele sale de scrisori, care are o însemnare a lui Ioniță Horeanul, Vlasie Ștefaniu, Chiprios Gherontakis etc. Cartea a fost plătită de primul cumpărător cu 15 lei, iar de Constantin Gh. Haritis, cu 8 groși și 35 parale, la 22.XI.1819. Enache Kogălniceanu cumpără o traducere de Em. Romanitis la Țarigrad, de Sf. Ecaterina. Ediția grecească venețiană (1804) a cărții lui Guarini, *Pastor fide*, tradusă în greacă de Gh. Suțu Dragoumanakis, îi aparține unui cititor român care notează „Acest Gheorghe Sutzo este bunicul doctorului Al. Sutzo și frate cu Vodă Al. Soutzo“.

Pe o *Mărturisire ortodoxă* tipărită în Olanda (1667), găsim o listă a mazilirilor de domni, începînd cu Alexandru Mavrocordat (1787) și sfîrșind cu Scarlat Calimah (1819). Posesorul cărții declară că a venit în Moldova în 1777 și a învățat

meșteșugul blănăriei la unchiul său, Dimos Gounaris (Blănarul). În 1794 se căsătorește cu o româncă, fiica lui Gh. Botezatul.

Marele lexicon al lui Varini, tipărit de Bortoli și dedicat lui Constantin Brîncoveanu, îi aparține lui Nicolae Balș, Manolis Kritikos, Dimitrios Polizu, vlădica Ștefan, Al. Beldiman. Acesta din urmă își notează pe ultima pagină o listă de cărți grecești, adevărată bibliotecă uzuală, din care nu lipsesc *Logica* lui Damodos, gramaticile latine, Cicero, Gramatica lui Laskaris etc. Ioan Damaschin este citit de Radul Văcărescu, Grigorie Băleanu, Grigorașco Beldiman, Scarlat Sturza (1766).

Nu lipsesc nici comentarii critice la adresa domnilor fanarioți. Pe un Ἑορτολόγιον de Sevastos Kyminites (Snagov, 1691), se notează „1799, febr. 18, în ziua de vineri la ... din zi au tăiat capul lui Constantin Vodă Hangerliu, în Țara Românească, în orașul Bucureștilor. Pornind el grele dăjdiu asupra țării, încă și văcărit au scos în toată țara și la mari și la mici...” Printre posesorii cărții, se semnează Costache Nicorescu, Gh. Petrovici, ierodiaconul Ieremia.

Însemnările pe cărțile grecești ale cititorilor români sînt destul de numeroase și ne dau o mai mare certitudine a folosirii lor de către posesori, decît listele de prenumeranți. De aceea credem că o analiză a ecoului găsit de tiparul grec în Țările Române trebuie să țină seamă și de bogatele date pe care le oferă Catalogul lui N. Gaidagis.

4. Semnificații

De la Decretul patriarhului Partenie (Iași, 1642), prima tipăritură greacă din Țările Române și pînă la proclamațiile revoluției din 1821, care anunță o eră nouă, aceea a eliberării de sub îndelungata dominație otomană, tiparul grec din Țările Române și din marile centre ale „diasporei“ este strîns legat de problemele culturii românești. O simplă privire în producția tipografică, românească și grecească din sec. al XVII-lea și al XVIII-lea ne arată cît de caracteristic este acest fenomen

pentru întreaga perioadă și cum nu poate fi analizat tiparul grec decît în legătura sa indisolubilă cu cel românesc. În același timp *național* — pentru fiecare din cele două popoare — acest fenomen este *sud-est european*, luat în ansamblu. Se desprind, din analiza tiparului grec, cîteva mari etape de dezvoltare, care sînt însăși etapele zbugiumatei istorii ale popoarelor sud-est europene, în care Țările Române ocupă un loc central.

O primă etapă este aceea a *mecenatului domnesc* pe care îl exercită domnii români (Șerban Cantacuzino și Constantin Brincoveanu), conștienți de rolul care le revine în perioadele tulburi ale luptelor dogmatice dintre Reformă și Contrareformă, de apărare a ortodoxiei, adică a lumii sud-est europene împotriva infiltrărilor tot mai insidioase ale propagandei catolice. În condițiile speciale ale supraviețuirii popoarelor balcanice sub dominația otomană, Patriarhiei ortodoxe îi revine și o misiune politică, aceea a menținerii conștiinței lor naționale (mai ales în cazul grecilor, bulgarilor și sîrbilor, care își pierd organizarea statală autonomă).

În această etapă, deci, în care, așa cum s-a spus, „discuțiile religioase se transportau în domeniul politic“, asistăm la o mare confruntare ideologică dintre lumea catolică și cea calvină, pe de o parte și lumea ortodoxă de partea cealaltă. Dacă încetăm de a examina situația în aspectele sale strict locale și o privim în ansamblul său, constatăm că Țările Române au luat parte la marile dispute dogmatice în două momente esențiale, Sinodul de la Iași (1642), dominat de marile figuri ale lui Vasile Lupu și Petru Movilă, și *campania culturală* de la sfîrșitul sec. al XVII-lea și începutul celui de al XVIII-lea, în care Șerban Cantacuzino și Brincoveanu, în strînsă colaborare cu marii prelați Dositei și Hrisant Notara și cu neîntrecutul om de cultură și tipograf Antim Ivireanul, au dat în tipografiile Țării Românești și Moldovei principalele texte ale ortodoxiei.

Lucrări ca *Respingerea primatului Papei* (Iași, 1682), de patriarhul Nectarie, *Manual contra schismei papistașilor*, de Maxim Peloponezianul (București, 1690), sau *Întîmpinarea la principiile catolice*, de Meletie Sirigul (1690) și *Manualul contra rătăcirii calvine* a lui Dositei al Ierusalimului, nu sînt simple texte teologice pe care o anumită rutină le adusesese

în teascurile tipografiei de la Cetățuia sau la Tipografia domnească din București. Ele reprezintă replica dată de ortodoxie acelei „operații de penetrație culturală a Vaticanului în Orient” pe care „Sacra Congregatio de Propaganda Fide” o organiza încă din 1622, printr-o vastă acțiune tipografică în limbile greacă veche și modernă și în limba latină, destinată ortodocșilor din Peninsula Balcanică. Acestei mișcări culturale care forma în renumitul Colegiu grec Sf. Atanasie din Roma pe misionarii catolicismului din Sud-Estul Europei, îi aparțineau și Pantelimon Ligaridis și Ignatie Petrișis, veniți în Țările Române către mijlocul sec. al XVII-lea, pentru a contracara acțiunea prozelitismului Reformei, care exercita în Transilvania o puternică atracție și asupra tineretului muntean.

Un adevărat dialog cultural opune deci dogma ortodoxă, apărată de înalții prelați greci cu sprijinul domnilor români, afluxului de texte și misionari care servesc cauza catolică. În aceste momente de criză, sprijinul dat de români tiparului grec are o profundă rezonanță în întreaga lume ortodoxă. Contribuția românească s-a dovedit esențială, extinzându-se în întreg Orientul elenic și având ecouri pînă în Rusia, Georgia, Siria și Liban. Pentru Dositei al Ierusalimului și pentru Antim Ivireanul sau patriarhul Atanasie Dabbas, singurele vetre ale tiparului din lumea ortodoxă sînt Țările Române. De aici pleacă textele care vor fi traduse în arabă și meșterii tipografi care le vor edita la Alep (Siria) sau la Tiflis (Georgia) împodobindu-le cu stema domnească a Țării Românești.

Am surprins, în această activitate a tiparului grecesc, numeroase și interesante *inițiative românești*, dovezi ale unui prestigiu politic și cultural incontestabil. *Biblia* românească a lui Șerban Cantacuzino din 1688 a fost precedată de *Biblia* grecească (1687) finanțată de domnul român la Glykis, renumitul tipograf venețian. Această ediție foarte rară, scoasă în ajunul venirii sale la tron, trebuia să-i asigure „o afirmare pe plan extern tot atît de mare cît și pe plan intern”, prin tipărirea ei în românește, un an mai tîrziu. Ea devenea un simbol al politicii sale balcanice.

Într-o etapă următoare, domnii fanarioți patronează în continuare tiparul românesc și grecesc, fără a da însă întîietate acestuia din urmă în tipografiile românești, așa cum s-ar

putea crede. Dimpotrivă, am văzut că, în sec. al XVIII-lea, statisticile ne dovedesc *scăderea numerică a cărții grecești* în raport cu cea românească și în raport cu perioada precedentă. Cartea greacă, deși puternic legată de tradițiile ortodoxiei și de cadrul predominant teologic al vieții culturale, face loc tot mai mult cărții laice, cu un conținut diversificat, corespunzător unei societăți care, după 1774, intrase într-o altă fază de dezvoltare, prevestind începuturile burgheziei. După câteva decenii în care tiparul grec de la Veneția, de exemplu, părea că-și epuizase orice putere de reînnoire, mergînd pe căile bătute ale reeditărilor unor lucrări devenite clasice, iată că, și la Veneția, dar mai ales la Viena, Lipsca sau Halle, domnii fanarioți sînt inspiratorii, cîteodată chiar autorii sau numai patronii materiali ai unei noi literaturi, ai acelor traduceri de manuale de științe exacte, de istorie, geografie, etică și chiar ale cărților de beletristică, pe care noile curente de idei și progresele învățămîntului din Academiiile Domnești le făceau indispensabile.

Am văzut că, atît tipografiile din Veneția — Glykis mai ales — cît și cele din Viena, aveau în vedere în activitatea lor și celelalte popoare balcanice, tipărind cărți în limbile slave sau ziare de mare circulație în Țările Române și sud-est europene. Putem spune că tiparul vienez în limba greacă oferea societății românești și sud-est europene lecturile cele mai noi, difuzînd — pe lîngă o literatură tradițională vizibil în declin — *cele mai noi lecturi din literatura științifică și beletristică a Luminilor europene*.

Un progres real realizat în ultimii ani de cercetarea istorică este folosirea unor noi metode în interpretarea datelor pe care le oferă însăși cartea greacă. Aceasta, începînd din a doua jumătate a sec. al XVIII-lea și mai ales în ultimele decenii, începe să fie un document prețios al modului în care se extinde interesul unor categorii tot mai largi de cititori, căci editorii îi anexează listele de subscripție pe baza cărora s-a tipărit.

De la *mecenatul princiar* — care dăinuie în tot timpul perioadei fanariote, — se trece acum și la *mecenatul colectiv*, dovadă convingătoare a pătrunderii cărților în diverse pături sociale. Este vorba de acel sistem al prenumeranților — adică al listelor de subscripție făcute în vederea tipăririi — care a

constituit una din cele mai eficace forme de luptă pentru pregătirea eliberării, și anume, răspîndirea culturii în mase.

Găsim printre prenumerații numele și funcțiile multor români, din diferite categorii sociale, de la marii boieri și demnitari, pînă la profesorii și elevii Academiiilor domnești, clerici și comercianți din orașele moldovene și muntene. Studii recente ale istoricilor greci au demonstrat că participarea materială a prenumeraților — români și greci — din Țările Române a fost egală cu aceea a celor mai mari centre ale tiparului grec.

Se poate deci afirma că tiparul grec a avut un ecou deosebit în viața culturală românească, găsind la noi un sprijin constant și eficace, din partea societății românești, în toate fazele evoluției sale, și anume:

La sfîrșitul secolului al XVII-lea și la începutul sec. al XVIII-lea, tiparul grec, care pînă atunci fusese „obligat să ceară azil țărilor catolice și protestante din Occident“, își deplasează centrul activității sale de polemică anticatolică și anticalvină la București și Iași, unde beneficiază de concursul decisiv al domnilor și cărturarilor români. *Țările Române au fost singurele țări ortodoxe în care s-a putut refugia tiparul grec, în scopul de a întări unitatea de luptă a lumii ortodoxe.* S-a putut vedea, în cursul lucrării, cit de strînse sînt raporturile dintre *politic, religios și cultural* în Europa răsăriteană și sud-estică, în condițiile create Patriarhiei de la Constantinopol de cucerirea otomană. Așadar, a contribui — la data aceea — la tipărirea principalelor manifeste de credință ale ortodoxiei și combaterea principalelor teze catolice și protestante, însemna, totodată, a apăra, chiar în forma diminuată a unor țări supuse sau vasale, o anumită autonomie spirituală sub care se menținea mereu trează conștiința națională a popoarelor balcanice.

Și producția de carte a tipografiilor grecești europene — cele de la Veneția și Viena îndeosebi — este strîns legată de viața societății românești, căci patronajul domnilor fanarioți și cererea de carte greacă din Țările Române joacă un rol important în apariția și difuzarea ei. Cărțile populare, care nu o dată difuzau în zona sud-est europeană și romane medievale occidentale, pe lângă cele orientale, pătrund, în general, în Țările Române prin tipărițile venețiene în limba

greacă. Viena este centrul de difuzare al literaturii iluministe, și al presei cu caracter revoluționar la care sînt abonați mulți cititori din Principate. Tipografia de la Iași, din perioada care precede revoluția din 1821, este trimisă aici tot de la Viena, reușind să se instaleze și să-și desfășoare activitatea, cu toate piedicile puse de conducerea austriacă.

Încă de la redactarea monumentalei și prețioasei *Bibliografii românești vechi*, criteriile stabilite de autorii săi înglobau numeroase cărți grecești, apărute nu numai în Țările Române, ci în afara lor, tocmai pentru că aparțineau, într-un fel sau altul, și culturii românești.

Se conturează deci, în cazul tiparului grec din țara noastră, mai ales în ultima sa perioadă, participarea noastră la curentul pentru o cultură care să-și însușească ultimele cuceriri ale științei europene, ale gândirii sale social-politice și, în general, ale libertății de gândire. În această mișcare, de o importanță fundamentală pentru viața politică și spirituală a poporului român, rolul fanarioților încetează de a mai fi nefast, căci cei mai mulți dintre ei se raliază, în ultimele decenii, sprijinirii culturii, chiar dacă nu toți realizau că puterea lor avea să fie curmată odată cu biruința națională.

Tiparul grec și legăturile sale cu Țările Române constituie nu numai un capitol al relațiilor dintre poporul român și poporul grec, ci și un capitol de istorie a culturii balcanice, o formă de cultură a lumii ortodoxe din sud-estul Europei care nu poate fi ignorată de istorie.

Urmărindu-se permanent finalitatea românească a unor acte de cultură care au îmbrăcat haină greacă, s-au putut contura aspecte nebănuite, ale unor realități românești, care nu se puteau desprinde din bibliografiile și monografiile grecești privind tiparul grec. Numai în cadrul unor studii comparatiste putem stabili în adevăratele sale proporții dialogul culturii românești cu cultura greacă.

N O T E

- Léandros Vranoussis, *L'hellénisme postbyzantin et l'Europe. Manuscrits, livres, imprimeries*, XVIe Congrès International d'études byzantines, Vienne, 1981, 68 p.

- Gheorghios Ioannis Zaviras, Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θεάτρον, Atena, 1972, p. 244–245.
- D. Russo, *Studii istorice greco-române*, vol. II, p. 353–397.
- G. Laios, Οἱ ἀδελφοὶ Μαρκίδες Πούλιου, ὁ Γεώργιος Θεοχάρης καὶ ἄλλοι σύντροφοὶ τοῦ Ρήγα, in „Δελτίογ τῆς ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἐταιρίας“, 12, p. 202–270, Atena, 1958.
- G. Laios, Ο ἑλληνικὸς τύπος τῆς Βιέννης ἀπὸ τοῦ 1784 μέχρι τοῦ 1821, Atena, 1961, p. 18.
- Polichronis K. Eperekides, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου καὶ τυπογραφείων τῆς Βιέννης Atena, 1965, p. 7–45.
- Emmanuel Turczynski, *Die deutsch-griechischen Kulturbziehungen und die griechischen Zeitungen (1784–1821)*, in „*Probleme der neugriechischen Litteratur*, II, 1960 p. 116–138, 139–157.
- Τὰ ἑλληνικὰ προεπαναστατικὰ περιοδικά. Εὑρετήρια Γ' „Εἰδήσεις διὰ τὰ ἀνατολικά μέρη“ 1811; „Ἑλληνικὸς Τηλέγραφος“ 1812–1836; „Φιλολογικὸς τηλεγράφος“ 1817–1821 editat de Roxani Argyropoulou și Anna Tambaki, Atena, 1983, 349 p.
- Τὰ ἑλληνικὰ προεπαναστατικὰ περιοδικά, Εὑρετήρια. Β' „Ἑρμῆς ὁ Λόγιος“ 1811–1821, editat de Emm. N. Franghiskos, Atena, 1976, 292 p.
- Τὰ Ἑλληνικὰ Προεπαναστατικὰ Περιοδικά. Εὑρετήρια, Α' Ἀθηνῶν Καλλιόπη, Μέλισσα, Τὸ Μουσεῖον, editat de Angheliki Gavatha-Panaghiotopoulou, Atena, 1971
Cele trei volume s'nt editate de Centrul de Cercetări neoelene din Atena.
- Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Salonic, 1974, Institutul de Studii Balcanice, p. 140 și urm.
- Spyros Asdrachas, *Faits économiques et choix culturels: à propos du commerce de livres entre Venise et la Méditerranée Orientale au XVIII-e siècle* „*Studi veneziani*“, XIII, 1971, p. 587–621.
- Evtyhia D. Liata, Εἰδήσεις γιὰ τὴν κίνηση τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου στῆς ἀρχὲς τοῦ 18 ου αἰῶνα, „Ὁ Ἑραριστής“, 25, tom. 14, 1977, 35 p.
- Philippe Iliou, *Pour une étude quantitative du public des lecteurs grecs à l'époque des Lumières et de la révolution (1749–1832)*, A.I.E.S.E.E. Actes du premier Congrès International des Études balkaniques et Sud-Est Européennes, IV, Sofia, 1969, p. 475–480.
- C. Th. Dimaras, *La Grèce au temps des Lumières*, Genève, 1969, p. 104–106.

- Ariadna Camariano-Cioran, *Spiritul revoluționar francez și Voltaire în limba greacă și română*, București, 1946, 199 p.
- Filippos Iliou, Βιβλία με συνδρομίες, Τὰ χρόνια τοῦ διαφωτισμοῦ 1749–1821), „Ὁ Ἑραμιστής“, 12, 1975, p. 101–179.
- Nicos Gaidagis, *Catalogul cărților grecești de la Biblioteca Centrală Universitară „M. Emtnescu“ – Iași, Iași, 1974–1978, vol. I–III.*
- Manio Stojanov, *Les „syndromites“ bulgares de livres grecs au cours de la première moitié du XIXe siècle*, în *Byzantinischneugriechische Jahrbücher*, Atena, 19, 1966, p. 373–406.
- Manio Stojanov, *Starl grăfki knigi v Bălgariia Livres grecs anciens en Bulgarie*, Sofia, 1978, 476 p. Vezi și recenzia ns. în „RESEE“, VI, nr. 4, 1968, p. 697–699.
- Miodrag Stojanović, *Adamantios Korais chez les Serbes*, „RESEE“, X, nr. 3, 1972, p. 511–518.
  - Ph. Iliou, Προσθήκες στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία τοῦ Ἐ. Legrand καὶ τοῦ H. Pernot. (1515–1788), Atena, 1973, 363 p.
- Cătălina Velculescu, *Cărți populare și cultură românească*, București, Editura Minerva, 1984, 219 p. Vezi capitolul privind pe pernumeranți; idem „Livres roumains à listes de souscripteurs”, în „RESEE“, XII, no. 2, 1974, p. 205–220 (în colaborare cu Victor George Velculescu)
- Mihail Caratașu, *Néophyte le Crétois – fondateur de la Bibliothèque métropolitaine de Bucarest*, în „Actele celui de al III-lea Congres de Studii Cretane“, vol. III, Rethimnon, 1971, Atena, 1975, p. 75–78.

S U M A R

<i>Introducere</i>	7
Capitolul I	
SURSELE DE INFORMARE ȘI STADIUL CERCETĂRII	16
Capitolul II	
TIPARUL CHIRILIC LA ROMÂNI ÎN SECOLUL AL XVII-lea.	47
1. Reintroducerea tiparului în Țara Românească	51
2. Tipărirea cărților românești în Transilvania	65
3. Introducerea tiparului în Moldova și activitatea tiparniței domnești din Iași	77
4. Tiparnițele din Moldova și Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVII-lea	90
Capitolul III	
FUNCȚIA SOCIALĂ A CĂRȚII TIPĂRITE	109
Capitolul IV	
UNITATEA LIMBII, A ORIGINII ȘI UNITATEA DE NEAM A ROMÂNILOR ROMANITATEA ȘI TRADIȚIA ISTORICĂ.....	126
Note	137

Capitolul V

TIPARUL ÎN LIMBA GREACĂ ÎN ȚĂRILE ROMÂNE	145
1. Împrejurările istorice ale apariției tiparului grecesc în țările române și consecințele în domeniul culturii.....	145
2. Lupta dintre reformă și contrareformă și tiparul grec din Țările Române	157
3. Inițiative culturale	164
4. Tiparul grec din Țările Române în timpul domniilor fanariote ..	175
5. Finanțarea tiparului (mecenatul)	186
Note	190

Capitolul VI

TIPARUL GREC DIN PRINCIPALELE CENTRE ALE DIASPOREI ȘI CULTURA ROMÂNEASCĂ	196
1. Tiparul grec de la Veneția	200
2. Tiparul grec de la Viena	215
Note	232

Capitolul VII

CIRCULAȚIA CĂRȚII ÎN ȚĂRILE ROMÂNE ȘI ÎN SUD-ESTUL EUROPEI	235
1. Difuzarea cărții	235
2. Mecenatul colectiv. Prenumeranții români ai cărților grecești.	241
3. Posesori de cărți	252
4. Semnificații	255
Note	260

